

66. 3 (4 чар.)

4-95

Україна:

культурна
спадщина,
національна
свідомість,
державність

Випуск 2-1995

Національна академія наук України
Інститут Українознавства
ім. І. Крип'якевича

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І.КРИП'ЯКЕВИЧА

УКРАЇНА:

**КУЛЬТУРНА СПАДШИНА,
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ,
ДЕРЖАВНІСТЬ**

Збірник наукових праць

Випуск 2

612980 К.х.

НБ ПНУС

612980

ЛЬВІВ
1995

ББК 63.3 (4Укр)
У45

У збірнику в історіографічному і культурологічному аспекті висвітлюються проблеми походження українського народу, питання "культурної притомності нації", національно-визвольного руху в різні періоди розвитку України. Праці охоплюють широкі хронологічні рамки минулого, факти новітньої історії. Застосовується системний підхід у висвітленні історичних явищ, аналізі культурної спадщини, державотворчих процесів. Низка розвідок про українську ідею видатних діячів XIX ст. — С.Подолінського, П.Куліша, М.Грушевського, М.Аркаса, М.Павлика, значення їх різнобічної діяльності для формування національної свідомості народу, утвердження незалежної української держави.

UKRAINE: CULTURAL HERITAGE, NATIONAL CONSCIOUSNESS, and STATEHOOD

A Yearbook

Volume 2

Published by the Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine. Editors acknowledge the Ukrainian Studies Fund, Harvard University, for the sponsoring of this publication.

Chief Editor *Iaroslav D. Isaievych*

Редакційна колегія:

Я.Ісаєвич (відповідальний редактор)
В.Горинь (заступник відповідального редактора)
Я.Закревська, М.Ільницький, М.Кашуба,
Я.Мельник (секретар редколегії)
Ю.Сливка, Ф.Стеблій

Спонсор видання — Фонд катедр українознавства
Гарвардського університету

Ярослав ІСАЄВИЧ

ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ*

Для національного самоусвідомлення і консолідації націй величезне значення має формування прийнятих у даній нації уявлень про спільне минуле, зокрема про походження етносу і нації. В цьому питанні нема принципової різниці між модерними націями і етнічно-політичними спільнотами, які існували раніше. Незважаючи на специфічні особливості історичного мислення в різні епохи, інтерпретація історії залишається важливим джерелом аргументації як для обґрунтування "історичних прав", так і для прищеплення народам тих чи інших національно-політичних концепцій. Не є винятком і українці. Цілком природно, що ідеологи українських національних рухів шукали глибоких історичних коренів українського народу. Навпаки, ті політичні сили, які були ворожі чи просто байдужі до перспективи політичного відродження України, заперечували або ставили під сумнів давність не лише української нації, але й українського етносу і мови.

Якщо йдеться про середньовічні корені української історії, то в багатьох випадках можливість різних інтерпретацій пов'язана також з тим, що дійсність була складною, у ній існували аспекти, абсолютизація яких давала аргументи для взаємно суперечливих висновків. Проте історична наука в Україні ще зовсім недавно перебувала в такій ситуації, що стосовно проблем, які вважалися ключовими для політичної орієнтації, суперечності не могли розв'язуватися шляхом вільного діалогу вчених: одній частині істориків було небезпечно висловлювати свої погляди, інші ж автори вважали за можливе використовувати таке становище для насадження концепцій, полеміка з якими була заборонена. Це яскраво позначилось і на висвітленні питання про походження українського народу та коріння його культурної ідентичності*.

У XIX-XX ст. висвітлення етногенезу російського та українського

* Стаття присвячена, в основному, проблемам походження українського народу. В багатьох випадках висловлені тут міркування стосуються і Білорусії, однак її специфічні проблеми тут не могли розглядатись.

ISBN 5-7702-0612-8

Ім. Василя Стефаника

БІБЛІОТЕКА

№ 612980

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1995

народів часто велось у формі дискусії про те, який з цих народів має більше підстав вважати себе спадкоємцем Старокиївської держави. Якщо йдеться про династично-державну спадкоємність, то спір був започаткований дуже давно. Вже в XIII ст. укладачі Галицько-Волинського літопису вважали, що Галич був “другим Києвом” — спадкоємцем традицій першої Київської держави (1). Відповідно до цього складені на Волині літописні кодекси типу Іпатського включали найстарший київський літопис (Повість временних літ), Київський літопис XII ст. і врешті Галицько-Волинський літопис XIII ст. Навпаки, складений у Владимирі-Суздальській землі Лаврентіївський літопис після “Повісті временних літ” подавав владими́ро-суздальську відомість. Отже, вже тоді були дві різні схеми історії Східної Європи. Принципово відмінні історичні концепції розвивали пізніше літописи Великого князівства Литовського (так звані литовсько-білоруські, або “західноруські” літописи) і, з другого боку, офіційні історичні твори в Московській державі, князі якої вже з другої половини XV ст. претендували на роль єдиних легальних спадкоємців володарів колишньої Київської Русі (2). У другій половині XVII ст. у Хроніці (“Кройніка”) українського вченого монаха Феодосія Софоновича в центрі уваги була історія перших київських князів і галицько-волинських князів як їх наступників, після чого викладалася історія українських земель у складі Великого князівства Литовського і під владою Польщі (3). Натомість складений теж у Києві “Синопис”, приписуваний Інокентієві Гізелю, зробив кар’єру у Росії тим, що зображав спадкоємцем Київської Русі Московське царство. Концепція “Синописа” була згодом розвинута Татіщевим, Карамзіним та іншими російськими істориками і прийнята у школах Російської імперії, пізніше ж, починаючи з 30-х років нашого сторіччя, стала, з певними модифікаціями, визначальною і для офіційної історіографії Радянського Союзу.

Правда, в царській Росії, на відміну від СРСР, не заборонялося вести наукову полеміку з русоцентричною схемою. Так, Микола Маркевич у своїй “Истории Малороссии” (т.1, Москва, 1842) висловлював думку, що український (“малоруський” за тодішньою термінологією) народ існував з дуже давніх часів, а російський (“великоруський”) сформувався пізніше з переселенців з України (4). У другій чверті XIX ст. Юрій Венелін, який за походженням був закарпатським українцем, але працював у Москві, розпочав писати статтю, назва якої відобразила суть незгод, — “О споре между южанами и северянами насчет их россизма” (5).

У найбільш яскравій формі спір про право на давньоруську спадщину виявився в дискусії навколо т.зв. погодінської гіпотези, згідно з якою мешканці Київщини після Батієвого спустошення переселились до Ростово-Суздальської землі, а місце їх зайняли переселенці з Галичини та Волині. Тим самим не нинішні мешканці Наддніпрянщини, а росіяни мали б бути нащадками первісних меш-

канців цього краю, творців старокиївської цивілізації. У такій крайній постаті подібний погляд не був прийнятий наукою (6), однак продовжувала поширюватись думка про те, що саме Московська держава була спадкоємцем політичних інститутів, культури і традицій Київської Русі. З цією концепцією (“схемою”) і вступив у полеміку Михайло Грушевський у своїй відомій статті “Звичайна схема “русской” історії і справа раціонального укладу історії Східного Слов’янства” (7). Грушевський вважав українців прямими нащадками тих східнослов’янських племен, які створили Київську державу. Відношення Київської Русі як політичного і етнічного ядра Руської держави до північних володінь цієї держави він порівнював з відношенням давнього Риму до етнічно відмінних провінцій Римської імперії. Подібно до того, як Рим прищепив Галлії або Дакії свої політичні та культурні структури, так і Київська держава, *mutatis mutandis*, зробила щось подібного щодо російських земель (8).

Можна погодитись з Андреасом Каппелером, що Грушевський та його українські послідовники важливішим вважали етнічний фактор від політичного. Коротко підсумовуючи дискусію з цього питання, професор Каппелер відзначив, що в питанні про право на старокиївську спадщину українці підкреслювали “територіально-демографічно-етнічну тяглість області, яка була ядром держави, а росіяни династично-державну спадкоємність” (9). До цього можна було б додати, що погляди Грушевського прийняли не лише українці, але й деякі російські історики. Зокрема, подібну концепцію розвивав на основі досліджених ним документальних матеріалів такий найповажніший російський знавець даної проблематики, як академік Олександр Пресняков (10). Інший російський академік Матвій Любавський відзначив специфічну етнічну основу формування російської (“великоруської”) народності і дослідив формування її території (11). Російський радянський академік Микола Покровський з аналогічних позицій викладав етногенез східнослов’янських народів у своїх марксистських підручниках історії російського народу. На цьому етапі це не суперечило з офіційною лінією московських комуністів, які, мріючи про світове панування, вважали російську централізовану державу засобом для цієї мети, а не метою. З другого боку, деякі російські патріоти, в тому числі й сам Пресняков, дійшли висновку, що Радянський Союз давав останній шанс збереження імперії, керованої з Москви. Оскільки царистська політика примусової русифікації не дала сподіваних результатів, логічно було припустити, що визнання культурного розвитку неросійських народів і навіть їх формального права на самовизначення загальмує національний рух і сприятиме стабілізації багатонаціональної держави під владою Кремля.

У 30-х роках Сталін і його співправителі цілком відмовились від такої концепції і вирішили, що російський патріотизм, навіть шовінізм, краще забезпечить консолідованість їхніх володінь, ніж так

званий пролетарський інтернаціоналізм. Інтернаціоналістські гасла було залишено лише як димову завісу, яка прикривала справжню сутність держави, що відверто стала на шлях продовження не лише політики, але й ідеологічних традицій Російської імперії.

Відповідно до нової політичної орієнтації було переписано історію. Період відносного невтручання компартії в інтерпретацію давнього минулого скінчився, оскільки було вирішено, що і середньовічна спадщина придатна для прищеплення “масам” російського патріотизму радянського зразка. Як відзначив свого часу І. Мигул, при відсутності в СРСР офіційно визнаної наукової політології політичні ідеї нерідко формувалися під маскою тлумачення фактів минулих епох (12). Особливо це стосувалося так званого національного питання, під яким у радянській термінології розуміли насамперед політичний статус неросіян. Найбільш бажані для комуністичних правителів перспективи проголошувались не прямо, а під виглядом історичних інтерпретацій, зокрема в такому питанні, як етногенез і формування націй.

Якщо йдеться про українців, то офіційна радянська доктрина була витворена в 30-х роках, а остаточно, заkostenіле, — як гадалося авторам, назавжди, — формулювання було подане у формі так званих “Тез про 300-річчя возз’єднання України з Росією”, схвалених ЦК КПРС. Це було своєрідне резюме української історії, написане з цілком телеологічних позицій: довести, що історія України до 1654 р. була підготовкою до “возз’єднання з Росією, а пізніше — становила перехід від “дружби двох великих слов’янських народів” до “непорушної дружби народів СРСР”, очолених російським “старшим братом” (13). “Тези” стали обов’язковими для усіх радянських марксистів, але лише в Україні їх розглядали як незаперечну до найдрібніших подробиць директиву, важливішу навіть від висловлювань Маркса і Леніна.

Втім, формульована у “Тезах” версія до певної міри була компромісною. Українців, особливо за правління Хрущова, визнали начебто “другими за значенням” після росіян і навіть дозволили культивувати обмежено-казенний український патріотизм при умові, що він не суперечитиме засаді російського примату. Хоч ідея особливого статусу України не утвердилася, було зроблено певну поступку в інтерпретації етногенезу українців. Київська держава визнавалася не виключною власністю росіян, а “спільною колыскою” — общая колыбель — “трьох братніх східнослов’янських народів” — росіян, українців, білорусів (14). Їх спільним коренем, згідно із тезами, була так звана давньоруська (“древнерусская”) народність. Отже, якщо російські дореволюційні історики, за невеликим винятком, єдиним спадкоємцем Київської Русі проголошували Російське царство, то, за “Тезами”, всі три східнослов’янські народи мали на старокіївську спадщину однакові права. Передбачалося, що слово “давньоруський” повинно вживатися саме стосовно “спільної спад-

щини”, отже, курси історії і Росії, і України, і Білорусії мали включати давньоруський період, прямим продовженням якого вважався подальший окремий розвиток кожного зі східнослов’янських народів. Однак так інтерпретували цю схему підручники, видані в Україні і Білорусії, а для “всесоюзного” та іноземного читача вона переважно поставала у варіанті ще більше несправедливого щодо тих народів, яким було надано статус “молодших братів”. Наприклад, більшість підручників “Истории древнерусской литературы” об’єднує під назвою “древнерусская литература” або навіть “древняя русская литература” (несинонімічність цих понять авторами, як правило, не усвідомлювалася) письменство Київської Русі і російське письменство XIV-XVII ст. Більше того, у тексті таких підручників навіть не робиться ніякого застереження про те, що в них приблизно до XIII ст. викладається історія літератури всіх східних слов’ян, а потім без ніякого переходу чи пояснення — література лише одного зі східнослов’янських народів, причому момент цієї зміни предмету дослідження навіть не відображається у періодизації (15).

На Україні розцінювалось як “націоналістичний”, тим самим і найважчий, злочин користуватися словами “український” і “українці” для доби Київської Русі, натомість російські історики вільно вживали “русский” як синонім терміну “давньоруський”, а давніх русинів ідентифікували з росіянами. Наприклад, у найбільш поширеному перекладі “Повісті временних літ” слова “положити ряд межю Русью и Грекы” (тобто між Руссю і Грецією) перекладено “установить договор между греками и русскими”. Далі в тексті також слово “русин” послідовно перекладається як “русский” (16). Такий переклад став вважатися обов’язковим і пильнували цього дуже суворо. Одного разу, коли рецензенти і редакція наукового збірника, виданого під егідою АН СРСР, недодивились, що автор однієї зі статей вжив слово “русин” стосовно населення Київської Русі, то перед випуском у світ до всіх примірників була вложена карточка — Errata: “Надруковано “русини”. Має бути “русские” (17). Прикладів ідентифікації у російських наукових виданнях понять “давня Русь” і “Росія” можна було б навести безліч.

Отже, якщо й допускався відхід від офіційної схеми, то лише в бік ототожнення Київської Русі з Росією. При цьому російські автори використовували, найчастіше несвідомо, неоднозначність відповідних термінів. Зрозуміло, що на рівні побутового мовлення не може бути тієї термінологічної визначеності, до якої прагне наука. Історично склалось так, що у російській мові і тепер від слів “Русь” і “Росія” утворюється один прикметник — “русский”, а слово “Русь” вживається не тільки в його історичному значенні, але й як синонім сучасної Росії (18). Природно також, що слова “древнерусский” і “русский” сприймаються як визначення одного народу на різних етапах розвитку, натомість відмінність слів “давньоруський” і “український” створює враження, начебто йдеться про різні народи.

Вікова нерівноправність України спричинилась до того, що в історіографії статусу традиційної набула термінологія, яка нерідко затемнювала реальний стан справ. Наука тут повинна була б не пристосовуватись до рівня побутового слововжитку, а, навпаки, намагатись його модифікувати. На жаль, у цьому випадку трапилось інакше. Вслід за російськими авторами пішли також і більшість іноземних (західноєвропейських, американських, навіть литовських) авторів, перекладаючи терміни джерел “Русь” — “русини” як “Russia—Russians”, “Russland—Russen”, “Russie—Russes” тощо. Про певні об’єктивні труднощі для перекладачів свідчить той факт, що навіть у авторизованому перекладі першого тому “Історії України-Руси” Грушевського поняття “Руська держава” передавалася як “das Russische Reich” (19). Пропозиція перекладати Русь на німецьку мову середньовічним німецьким словом “Reussen” не була прийнята (20). Однак останнім часом з’являлися статті, автори яких вказують на необхідність збереження у перекладах терміну Русь і недопустимість змішування понять Русь і Росія (21). Слід, однак, відзначити, що в польській науковій літературі вже давно практикується протиставлення термінів *ruski* (в сенсі “загальносхіднослов’янський”, а також “український і білоруський”) і *rosyjski* (від Росія, а не від Русь), але більшістю сучасних читачів перший термін сприймається як тотожний другому: це видно хоча б з того, що кваліфіковані перекладачі з польських наукових видавництв у англійських резюме *ruski* перекладають як *Russian* і навіть *Ruś Czerwona* передають як *Red Russia*.

Схема історичного процесу, заснована на ідентифікації понять “Русь” і “Росія”, до дуже недавнього часу викладалася в школах усіх республік СРСР. Також у середніх школах Радянської України викладалася не історія українського народу, а так звана історія СРСР (підручники “Історії Української РСР” вживалися для доповнення українським матеріалом частини тем з історії СРСР). Основний зміст курсів історії СРСР становило звеличення історії російського народу та держави, а історія інших народів зачіпалася лише маргінально і лише в офіційній російсько-радянській інтерпретації: переважно, щоб показати “благодійність”, або хоча б неминучість підпорядкування цих народів Росії. З-поміж українських істориків лише ті, які опинилися в еміграції, могли відверто полемізувати з офіційною радянською історіографією (22). Але і в Україні в періоди відносних “відлиг” деякі історики і особливо письменники намагалися робити все, що було можна в тих умовах, для популяризації історії українського народу. Хоч головні висновки в працях, які допускалися до друку в Україні, не могли відбігати від наперед заданих тез і певної сміливості вимагало навіть інше розміщення акцентів (23), з конкретних часткових питань лінгвісти, історики і особливо археологи нагромаджували фактичні матеріали, які нерідко суперечили офіційній інтерпретації проблем етногенезу східнослов’янських

народів. Більше того, поряд з працями, цілком витриманими в руслі імперської ідеології, окремим історикам вдавалося інколи опублікувати дослідження, які ставили під сумнів аргументацію офіційних істориків, хоч і не могли прямо заперечувати їхніх тез. Однак ні ідеологи КПРС, ні російська історіографія практично не рахувалася з позицією української національної історіографії, тотально кваліфікуючи український патріотизм не тільки як націоналізм, але й як “зраду інтересів українського народу” (!) (24). Своєрідним апогеєм політики ігнорування національних почуттів українців і повного привласнення Росією спадщини старого Києва було офіційне відзначення у 1988 р. 1000-ліття прийняття християнства Руссю, тобто київським князем Володимиром: не лише Московський патріархат, але й державні структури СРСР обрали місцем для святкування Москву, а Україну і Білорусію відсунули на дуже далекий план (25). Така політика тоді вже була анахронізмом, бо якраз у той час, саме напередодні і під час святкування Милленіуму християнства, український національний рух, використовуючи політичну лібералізацію доби гласності, почав виходити з підпілля, причому однією з важливих гнаний політичної дискусії стала боротьба за право на історичну спадщину, зокрема спадщину Київської Русі (26). Як тільки імперська ідеологія втратила поліційну охорону, особливо після відродження Української держави, праці, що продовжують традиції української історіографії XIX — початку XX ст. і розвивають схему Грушевського, стали виходити не лише в середовищі української діаспори, але й в Україні. Поряд з тим і в Україні з’явилися публіцистичні статті і навіть книжки, в яких виникнення українського народу датується дуже давніми часами — кілька тисячоліть тому або навіть раніше. Очевидно, це реакція на ту ситуацію, коли офіційні чинники нав’язували дуже пізні датування появи українського етносу. Треба думати, що поширення подібних неоромантичних схем буде зменшуватися в міру реального утвердження самостійності України.

Російська історіографія в цьому питанні в більшості випадків поки що продовжує радянські концепції, або й відверто повертається до російських імперських доктрин. У Західній Європі й Америці більшість істориків Східної Європи залишилися під впливом інтерпретацій, спопуляризованих російськими емігрантами 20-30-х років і радянськими виданнями (27). Треба, однак, гадати, що виникнення незалежних України і Росії, зацікавлених у співробітництві, створить сприятливі умови для порозуміння між істориками обох народів. Останнім часом серед частини російських істориків починає утверджуватися думка, що навчальні курси історії Росії мали б наголошувати на подіях, що відбувалися у межах етнічної території російського народу. Така концепція, якщо вона буде застосована на практиці, може стати підставою для зближення точок зору істориків Росії та її сусідів.

Після цього огляду політичних імплікацій дискусії про корені української історії (який, враховуючи обсяг статті, міг бути лише дуже схематичним і неповним), зупинимось коротко на деяких аргументах істориків, зокрема в тих випадках, де між ними намічається консенсус. Джерельну базу для розробки ранніх етапів етногенезу збагачують успіхи археологічної науки, яка порівняно раніше почала визволятися від ідеологічних впливів. Археологи Білорусії, Росії і України, як і суміжних країн, дедалі більше звертають увагу на матеріали, які засвідчують елементи тягlosti і спадкоємності в етнічному розвитку народів Східної Європи. Як відомо, у другій половині третього і на початку другого тисячоліття до н.е. на теренах Східної і Центральної Європи були поширені племена шнурової кераміки, з якими дослідники пов'язують поширення діалектів праіндоєвропейської мови. Серед археологів, які вивчають ранні етапи стародавньої історії слов'ян, найбільш прийнятою є думка, що північна частина сучасної України входила до т.зв. прабатьківщини слов'ян — регіону, де найраніше зафіксовано безпосередніх предків слов'янських народів. Якщо йдеться про наступні етапи етногенезу, то висловлювався погляд, що для появи протобілоруського етносу вирішальну роль мала співдія балтського і праслов'янського населення. Синтез слов'янських елементів з іранськими і урало-алтайськими (головно тюркськими) міг відігравати істотну роль в етногенезі праукраїнських племен, натомість слов'янських з угро-фінськими і урало-алтайськими — в етногенезі племен праросійських (28). Проте значення цих етнічних домішок не слід переоцінювати, і більшість схем етногенезу, побудованих на гіпотезах про етнічні корені модерних народів, є досить суб'єктивними. Наприклад, Генрик Пашкевич твердив, що росіяни є майже чистими угро-фінами, які після християнізації прийняли слов'янську мову, але не включили до свого складу якогось істотного компоненту праслов'янського населення (29). За Пашкевичем, українці є більш слов'янськими, ніж їх північні сусіди. Такі концепції були прихильно зустрінуті деякими українськими політичними публіцистами (до речі, на українську політичну думку вже значно раніше мали вплив подібні схеми Францішка Духінського) (30), але не були прийняті ніким з професійних українських істориків або археологів. Вони згодні в тому, що на всіх етапах формування протобілоруських племен дуже істотною була роль населення, яке розмовляло неслов'янськими мовами. Проте не тільки важко, але й практично неможливо (принаймні на сучасному етапі розвитку науки) визначити питому вагу різних етнічно-мовних компонентів у формуванні окремих слов'янських народів, хоч, повторюємо, сама наявність етнічно різних складників і важливість цього фактора цілком очевидні.

Значення археології для встановлення глибоких історичних коренів народів важко переоцінити. Проте лише з появою писемних пам'яток з'являється можливість робити висновки про характер са-

мосвідомості, пов'язаної з розвитком народностей як етносоціальних організмів. Саме на основі спільного вивчення археологічних матеріалів і писемних джерел дослідники дійшли висновку про утворення в VI-VII ст. низки східнослов'янських союзів племен, які переросли у племінні князівства — своєрідні зародкові держави. Що це були не тільки політичні, а й етнічні утворення, видно і з прямих свідчень літопису (за словами літописця, поляни, сіверяни, деревляни, дуліби, радимичі та інші племінні групи "им'яху ... обычай свои, и закон отец своих и преданья, каждо свой нрав") (31) і з того факту, що особливості побуту та свідомість своєї окремішності колишні "племена" зберігали довго після входження в Київську Русь, врешті з археологічних даних.

Існує аргументоване припущення, що у VII-VIII ст. у Середній Наддніпрянщині сформувалось державне, або принаймні протодержавне, утворення з назвою Русь (можливо, за назвою одного з "племен") (32), до якого належали поляни, сіверяни та деревляни (33). Врешті, в IX-XII практично всі східнослов'янські протодержави (племінні князівства, "племена") увійшли до складу держави, яку пізніше історики стали називати Київською Руссю. В.Т.Пашуто характеризував її як своєрідну конфедерацію чотирнадцяти земель (колишніх "племен"), у васальній залежності від котрих опинився і ряд неслов'янських народів (34). Більшість населення становили східнослов'янські племена, причому серед них деякі дослідники виділяють щонайменше три-чотири групи племен з додатковими рисами споріднення в межах груп. Виділення протоукраїнської ("південноруської") групи діалектів "ще в доісторичний період", тобто до утворення Київської держави, аргументував академік Олексій Шахматов, думки якого потім розвивали і деякі інші лінгвісти (35).

Політичним ядром Київської Русі була Середня Наддніпрянщина; тому назва "Руська земля", яка спершу була прийнята для цієї території, поступово поширювалася на всі терени, підпорядковані Києву (36). Зміцнення адміністративного апарату, повсюдне поширення церковнослов'янської мови як літургічної і писемної, поява ідеології, спрямованої на захист єдності володінь династії, — все це вело до певної етнічної консолідації населення, насамперед його верхівки, у межах усієї держави. Поряд з цим відбувалася і регіональна консолідація споріднених груп племен, зумовлена, у числі інших факторів, природними, економічними, політичними і культурними зв'язками. Діяв і такий географічний чинник, як відокремлення українських земель від білоруських прип'ятськими болотами, а від теренів Росії — лісовими масивами. Нема достатніх даних, щоб твердити про завершення формування давньоруської народності, ні тим більше про її монолітність (37). Виявом незавершеності загальнодержавної консолідації можна вважати і той факт, що назви "Русь" і "Руська земля" залишились багатозначними, причому ширше значення частіше мало політичний зміст, а вужче — етнічний (38).

Ті риси культурної спільності (в основному в культурі освіченої верхівки), які нерідко тлумачаться як вияв етнічної єдності давньоруської народності, у більшості випадків були спільними рисами всіх тих слов'ян, не лише східних, але й південних, які дотримувались кирило-мефодіївських традицій. Як відомо, на основі церковнослов'янської мови сформувалась спільна література тієї культурної сфери, яку Рікардо Піккіо назвав *Slavia Orthodoxa* і яка включала до певного часу не лише східних слов'ян, але й румунів і значну частину південнослов'янських народів (39). Саме в межах цієї культурної зони формувалась і спільність деяких основних рис мурованої сакральної архітектури, малярства ікон, церковного співу.

Ряд радянських істориків доводив, що "поділ давньоруської народності на три окремі народи" розпочався в період "феодальної роздробленості" (XII ст.) і був етнічним виявом тих історично закономірних процесів економічної та адміністративної консолідації певних територій, які у політичній сфері призвели до відокремлення князівств (40). На думку інших істориків, давньоруська народність "розпалась" внаслідок Батієвої навали, ще інші твердять, що українська та білоруська народності "відокремилися" щойно внаслідок загарбання відповідних територій Литвою і Польщею (41). Але, як відомо, у складі Великого князівства Литовського у другій половині XIV — першій половині XVI були вся Білорусія і Центральна Україна, а з другого боку, південнозахідні українські землі були розподілені між Польщею, Угорщиною і Молдавією. Якщо в межах однієї держави відбувся розвиток двох народів, і, навпаки, український народ розвивався на території, розділеній між різними державами, то можна зробити висновок, що український етнос і його культура формувались всупереч політичній роз'єднаності, а не завдяки їй. Це було продовженням консолідаційних процесів, які були досить інтенсивними ще протягом попереднього періоду. Очевидно, питання вимагає дальших студій, але вже тепер можна зробити висновок, який є основним у дискусії про походження українців: підставою процесів консолідації білоруської, української і російської народностей був не стільки "розпад давньоруської народності" під впливом політичних обставин, скільки згадуване закономірне зближення споріднених груп племен. Зокрема, у складі українського етносу консолідувались такі племенні групи, як поляни, деревляни, значна частина сіверян, уличі, тиверці, ймовірно також прикарпатські ("східні") хорвати, локалізація яких залишається гіпотетичною. Консолідація цих груп почалась порівняно давно і, очевидно, відбувалася в окремі періоди з різною інтенсивністю і в різних формах. Особливо успішною вона стала після появи князівств, територія яких формувалася з урахуванням давніх племінних поділів. Характерно, що саме на українських землях найдовше зберігся історичний етнонім "русин".

Перехід українських та білоруських земель під владу іноземних держав означав ліквідацію тих політичних центрів, навколо яких кристалізувалося культурне життя. У таких умовах зростає роль церкви, яка сформувалась у старокиївський період і, спираючись на власні історичні традиції, забезпечувала органічність зв'язку з культурою Київської Русі, насамперед у сфері писемності та сакрального мистецтва. Зміни тут відбувались поступово і поява принципово нових орієнтацій у культурному процесі не призвела до відмови від давньої спадщини.

На Україні і в Білорусі пам'ять про добу старокиївської та галицько-волинської державності сприяла збереженню національної самосвідомості в умовах втрати незалежності. Цій же меті служили культурні зв'язки з усіма народами, які сприйняли кирило-мефодіївські традиції. Характерно, що зацікавлення київською спадщиною зросло з виходом на історичну арену козацтва. Митрополит Йов Борецький і ректор Київської братської школи Касіян Сакович підкреслювали, що козаки, які нападали в своїх човнах на турецькі володіння, — "це те саме плем'я", яке під проводом київського князя Олега в подібних човнах вирушало на штурм Константинополя (42). Для збереження ідентичності українців та білорусів кирило-мефодіївська та старокиївська спадщина була особливо важливою, поки більша частина України залишалася у складі Речі Посполитої. Ситуація стала мінятися пізніше, коли під владою Росії культурна спадщина Київської держави і пов'язана з нею традиційна етнічна термінологія все більше інтерпретувалася для доведення історичних підстав "єдиної и неделимой" Росії і для заперечення можливості власного національно-культурного розвитку українського та білоруського народів (43). Якоюсь мірою цьому своєрідному ідеологічному натискові піддалися і діячі українського національного руху другої половини XIX ст. Народницька спрямованість тогочасної української політичної думки також визначала шукання коренів своєї ідентичності не так у досягненнях Київської держави, як у більш близьких народним масам традиціях козащини, державотворчий аспект якої недооцінювався. У таких умовах близькість термінів "русский" і "руський" спонукувала обрати як національну назву слово іншого кореня — український. Особливо сприяв повсюдному поширенню цієї назви авторитет Шевченка, який оспівував Україну як батьківщину, хоч і не вживав слів "українець" і "український" в етнічному значенні. Сам Шевченко княжу добу сприймав як частину історії свого народу, але поетизація ним історії козацтва також спричинилась до того, що в історичній свідомості цілого покоління "свідомих українців" (44) Київська Русь відступила на другий план, і це змінилось щойно після відновлення державницьких концепцій в українській історіографії та політичній думці.

Як ми бачили, іноземні науковці і діячі культури (причому не

тільки ті, які недоброзичливо наставлені до українського національного руху, але й ті, яким просто не вдається визволитись з-під впливу історіографічної традиції) нерідко не можуть зрозуміти, що зміна народом самоназви не означає перетворення його в інший народ. Відмінність слів “руський” і “український” інколи дезорієнтує і самих українців, коли вони зустрічають в історичних документах або працях істориків слова “Русь” і “русин”. Саме тому інколи лунають голоси про потребу повернутись до історичної етнічної термінології, або принаймні впровадити подвійні найменування — “Україна-Русь”, “українці-русини”. Можливо, останнє доцільне щодо українського населення Пряшівщини, але щодо основної частини українського народу нова зміна, навіть якщо б була можливою, мала б далеко більш негативні наслідки, ніж попередня.

На жаль, чимало іноземних істориків щиро вважають тенденційними і навіть “націоналістичними” будь-які спроби українців та білорусів віднайти свої глибші історичні коріння. Такому наставленню сприяли і зміни значення етнічних термінів, і історіографічна традиція, і, головне, той факт, що принижене становище українського та білоруського народів спонукало недооцінювати — і це бувало нерідко підсвідомо — аргументи української чи білоруської сторони. Історикам, які впевнені в слушності схеми “Синописа”, варто задуматись, чому ця схема насаджувалася засобами поліційного примусу. Те, що в СРСР тлумачення історії Київської Русі брав на себе ЦК КПРС, свідчить, наскільки важливою партійні ідеологи вважали відповідну інтерпретацію “давньоруської спадщини” для обґрунтування “історичних коренів” Радянського Союзу, який, за словами гімну цього “союзу”, “навік згуртувала великая Русь” (45).

Полемічний характер цих зауважень зумовлений значною мірою тим, що протягом останніх десятиріч навіть автори праць, витриманих в академічному стилі, не могли абстрагуватись від впливу власного розуміння політичних перспектив слов’янських народів. Нині у Східній Європі реальні економічні й політичні інтереси сприяють утвердженню принципу співіснування і співробітництва незалежних держав. Це повинно зменшити ідеологічне значення історичних аргументів і тим самим послабити також натиск сьогоденних політичних інтересів на висновки істориків. У такому випадку вони змогли б протиставити колишнім політизованим схемам не просто інші схеми, а всебічні конкретні дослідження проблем етногенезу, етнічної та політичної історії народів регіону.

1. Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакції і редактори). — К., 1958; Pritsak Omeljan, Reshetar John S., jr. Ukraine and the Dialectics of Nation-Building // Slavic Review, XXII, №2, 1963. — P.13 (reprinted in: From Kievan Rus to Modern Ukraine. — Harvard, Mass., 1984).

2. Pelenski Jaroslaw. The Emergence of the Muscovite Claims to the

Byzantine-Kievan Imperial Inheritance // Harvard Ukrainian Studies. — Vol.7, 1983. — P.520-531; Polonska-Wasylenko Natalja. Zwei Konzeptionen der Geschichte der Ukraine und des Russlands. — München, 1970. — S.13.

3. Мицик Ю. Історія Київської Русі у висвітленні українського хроніста XVII ст. Феодосія Софоновича // Київська Русь: Культура. Традиції. — К., 1982. — С.103-105.

4. Див.: Українська народність: Нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. — К., 1990. — С.24.

5. Незакінчений текст статті опублікований посмертно 1848 р. у виданнях Товариства історії і старожитностей російських.

6. Булаховський Леонід. Питання походження української мови. — К., 1958. — С. 14-125.

7. Статті по славянознавству. — Спб., 1904. — С.298-304. Порівняй: Wynar Lubomyr. Mykhailo Hrushevskyi: Biobibliographische Quelle, 1866-1934. — München, 1984.

8. Bilas Leo. Geschichtsphilosophische und ideologische Voraussetzungen der geschichtlichen und politischen Konzeption M.Hrushevsky's // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1956, Hf. 3. — S. 369-393; Wynar Lubomyr. Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography. Michael Hrushevsky versus the Traditional Scheme of “Russian History” // Ukrainian Quarterly, 30, Spring 1974. — P.13-25.

9. Kappeler A. Bemerkungen zur Nationsbildung der Russen. Die Russen. Ihr Nationbewußtsein in Geschichte und Gegenwart. — Köln. — S.21.

10. Пресняков Александр. Образование Великоорусского государства. — Петроград, 1918.

11. Любавский Матвей. Образование основной государственной территории великорусской народности. — Ленинград, 1929.

12. Myhul Ivan M. Politics and History in the Soviet Ukraine: A Study of Soviet Ukrainian Historiography, 1956-1970. Ph.D.diss. — Columbia University, 1971.

13. Basarab John. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. — Edmonton 1982, appendix 6. — P.270-288.

14. Цензура суворо слідувала, щоб перелік народів йшов саме так, “по старшинству”, а не за алфавітом.

15. Див., наприклад: Гудзий Николай. История древней русской литературы (багато видань); Кусков Владимир. История древнерусской литературы (кілька видань).

16. Повесть временных лет. Подготовка текста Д.С.Лихачева, перевод Д.С.Лихачева и Б.А.Романова, ч.1. — М.-Л., 1950. — С.25-28, 222-224.

17. Исаевич Я. <Грады Червенские> и Перемышльська земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX — начало XI в.) // Исследования по истории славянских и балканских народов. — М., 1972. — С.124. — прим. 74.

18. Doroschenko Dmytro. Die Namen Rus, Rußland und Ukraine in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts Berlin, Bd. 3, 1931.

19. Hruševskij M. Geschichte des ukrainischen Volkes, 1 Band: Urgeschichte des Landes und Volkes. Anfänge des Kijever Staates, Lpz., 1906. — S. 435 und passim.

20. G. Rhode. Ostgrenze Polens, Bd.1. — Köln, 1955.

21. Horak Stephan M., op.cit.; Lüdemann Ernst. Nomenklatorische Bemerkungen zur Geschichte der Ostslaven // Український історик, 24 (1987), 1-4 (93-96). — S. 38-53.

22. Див.: Wynar Bohdan. Ukraine: A Bibliographic Guide to English-Language Publications. — Englewood, Colorado, 1990. — P.110-156.

23. Виявом такої сміливості вважаємо позицію українського історика та етнографа Костя Гуслистого, який підкреслював, що “давньоруська народність не стала стійкою етнічною спільнотою”, і що у формуванні українців, білорусів та росіян брали участь різні етнічні компоненти. Див.: Гуслистий Костянтин. До питання про утворення української нації. — К., 1967. — С.9, 12-13.

24. Такі оцінки у своїх директивах історикам давав, зокрема, перший секретар ЦК Компартії України Володимир Щербицький.

25. Gerner Kristian. The Return of Belorussia and the Ukraine // Wiener Slawistischer Almanach, Bd. 25/26, 1990. — S.146.

26. Ibid. — S.149, 155-157.

27. Horak Stephan. Periodization and Terminology of the History of Eastern Slavs: Observations and Analyses // Slavic Review, 31, December 1972. — P.853-862.

28. Гуслистий К. Op.cit. — P.12-13; Седов В.В. К происхождению белорусов (проблема балтского субстрата в этногенезисе белорусов) // Советская этнография. — 1967. — 2. — С. 112-129.

29. Paszkiewicz Henryk. The Origins of Russia. — New York, 1954. — P. 255-278.

30. Rudnytsky Ivan L. Franciszek Duchinski and His Impact on Ukrainian Political Thought // Harvard Ukrainian Studies, vol. 3/4, 1979-1980, part 2. — P. 690-705.

31. Лаврентьевская летопись. Вып. 1. — Л., 1926. — Шп. 13.

32. Назва “племя”, яку запровадили історики XIX ст., у Київському найстаршому літописі в такому значенні не вживається. Для літописця поляни, в’ятичі, кривичі і т.д. були своєрідними етнічними групами, кожна з яких мала свою політичну структуру. Про археологічні матеріали, що засвідчують особливості господарства і культури цих груп, див.: Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. — М., 1982.

33. Не торкаємось тут питання про первісний зміст поняття “Русь”. Див.: Pritsak Omeljan. The Origins of Rus, vol.1. — Cambridge, Mass, 1981.

34. Толочко П.П. Древняя Русь. — К., 1987. — С. 18.

35. Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В., Шушарин В.П., Шапов Я.Н. Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 89, 92.

36. Шахматов Алексей. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей // Журнал Министерства народного просвещения, 1889, т.4. С.338-339. Cf. Shevelov George Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. — Edmonton, 1979.

37. Див., наприклад: Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. — М., 1982. — С. 103.

38. Зайвим було б подавати тут примітки, бо такі визначення зустрічаються практично в усіх недавніх працях з даного питання.

39. Lüdemann, op.cit. S.546-547.

40. Djurova A. L'integration du monde slave dans le cadre de la communauté orthodoxe (XIe-XII siècles): Notes préliminaires // Harvard Ukrainian Studies, vol. 12-13, 1990. — P.644.

41. Черепнин Л.В. Исторические условия формирования русской народности до конца XV в. // Вопросы формирования русской народности и нации, т.1. — М., 1964. — С.56. Див. також: Формування української народності // Торжество історичної справедливості. — Львів, 1968. — С.92.

42. Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. — М., 1982. — С.6.

43. Про те саме писав пізніше Aaron Blivernitzius у своїй “Dissertatio de Cosacis” (Lissa, 1653).

44. У цій статті ми не торкаємось питання про час диференціації української і білоруської культур. Відзначимо лише: на рівні народної культури ця диференціація простежується значно раніше, ніж у культурі елітарній та професійній.

45. Поширеність в українській національній публіцистиці терміну “свідомий українець” часом вважали доказом порівняно низького рівня національного самоусвідомлення українського народу. Втім, також і в більш розвинених націях зберігається різниця між людьми, які мають чітке почуття національної приналежності і тими, яким воно не властиве.

46. Перші слова гімну СРСР (“Союз нерушимый республик свободных сплотила навеки великая Русь”) були подиктовані особисто Сталіним.

Оксана ЗАБУЖКО

ФІЛОСОФІЯ І ПРОБЛЕМА КУЛЬТУРНОЇ ПРИТОМНОСТІ НАЦІЇ

Поняття “культурної притомності” годі шукати в українському “Філософському словнику” — але позаяк там бракує й довжелезної низки понять куди “обіговіших”, насущніших не лише для фахового, а й для посполитого інтелектуального вжитку, а української “Філософської енциклопедії” досі не існує в природі, то ця обставина не повинна викликати застережень. Навряд чи знайдеться йому еквівалент і в іноземних мовах (принаймні у відомих авторів його не існує): виокремлення й поїменування будь-якого феномена можливе тільки там, де є “від чого” його відділити, є чому протиставити (“буття” — “небуття”, або за Гегелем, “ніщоті”; “світло” — “тьмі”, “хаос” — “космосові”), отож і про “культурну притомність” випадає говорити тій нації, котра поспіль уражена “культурною непритомністю” — а це, як спробуємо показати нижче, феномен хіба специфічно український.

Поняття філософії також потребує уточнення — чи й реабілітації: після того, як радянська доба привчила інтелігенцію сливе рефлекторно асоціювати його з екзаменом із марксизму-ленінізму, або ж, у щонайкращому разі, з середньовічною “наукою наук” (авторові цих рядків не раз доводилося здригатись, чуючи, як його, ймовірно, завдяки наявності вченого ступеня, величають “науковцем”). На календарі, між тим, — остання декада ХХ ст., і трохи ніяково нагадувати речі, деінде, крім України, вельми тривіальні: що філософія — навіть академічна, інституціоналізована — взагалі не є наука, що вона, за М.Гайдегером, є просто “мислення *par excellence*” (1), — Гайдегер же й ствердив тезу, парадоксальну тільки на позір: що наука якраз не мислить, бо “добувати знання” і “мислити”, тобто постійно допоминатися від дійсності сутнісного смислу, — то цілком різні процеси; тут-таки варто вклонитися й у бік власної, української інтелектуальної традиції, згадавши, що Д.Чижевським ще у 20-ті рр. було показано: фундаментальні для кожної науки оперативні поняття “істинного” й “хибного” у філософії не спрацьовують, і про “хибність” її випадає говорити єдино там і тоді, де і коли часткова істина береться претендувати на абсолютність (2), — де замість завжди відкритого світові знаку питання гупає ляда крапки й замурує ходи людського розуму (під цим оглядом власне марксизм

і становить класичний приклад “хибної”, “переступницької” філософії, що, як злочинний янгол, зрадила своїй природі). Філософія у властивому значенні є не що інше, як рефлексія суб'єкта — байдуже, індивідуального (людської одиниці) чи колективного (нації, цивілізації) — над першоосновами свого буття. В онтогенезі духа вона починається в мить, коли поруч із Вінні-Пухом, котрий тішиться новою грою, вигулькує Кролик і запитує: “Який у цьому сенс?” — уже в 6-літньому маляті, цьому синкретичному, нероз'ємному мікрокосмосі, Вінні-Пух — *homo ludens* — органічно сусідує з Кроликом — назвімо його *homo philosophicus*. Подібно і в структурі кожної культури, що претендує на цілісність (а це в першу чергу стосується культури національної), неодмінно має бути присутній “свій Кролик” — без сенсбуттєвої рефлексії, без відсвіту (одне із значень слова “рефлексія”!) мислячого духа, що грає на всіх витворах цієї культури, виводячи їх на світло свідомості і тим тільки й вписуючи в наявний образ світу, кожна культура приречена зоставатися річчю-в-собі, Великою Німою — адже кожна культура виробляє свою, іманентну, більш або менш закриту знакову систему (саме в цьому сенсі й можна погодитися зі Шпенглером, що культури труднокомунікабельні між собою): вже сьгоднішньому українському городянинові знаковий “код” писанки чи вишиванки казав би не більше, ніж клинописні таблички, якби кілька поколінь українських фольклористів не взяли на себе місію не просто “колекціонерів”, а — коментаторів, *de facto* філософів *етнокультури*, зчитавши зашифровані в ній глибинні світоглядні смисли. Приклад, гадаємо, достатній, аби ствердити: тільки власна філософія робить національну культуру мовною, артикульованою (3) — врозумливою (зрозумілою) як у часі (для прийдешніх поколінь), через закріплену словом пам'ять, так і в просторі (для інших культур — від сусідніх до світової включно). При цьому не має істотної ваги, у якій саме формі здійснюватиметься національна філософія — чи будуть це, на класичний германський взірець, багатотомні трактати, чи геніально лаконічний гогенівський підпис під картиною: “Звідки ми? Хто ми? Куди йдемо?” Ба, більше: жорстока криза раціоналізму в ХХ ст. спричинила повсюдне “охудожнення” навіть традиційно “професорської”, академічної філософії, так що формула молодого Камю “Хочеш бути філософом — пиши роман” виявилась пророкою: красне письменство сучасної доби дійсно взяло на себе прерогативу філософських відкриттів. Єдина необорна вимога — рефлексія мусить бути висловлена, ослвлена, зафіксована в мові — цій, як незаперечно доведено тим-таки Гайдегером, єдиній *універсальній*, “поверх-бар'єрній” реальності духа. Скористаємося тут гарним словотвором І.Костецького й визначимо національну філософію — оту пошукую, سراглу проникнення в сутність речей мисль, що опромінює собою ціле культури й робить його врозумливим, — як мовомислення.

Сучасна духовна криза, яка опанувала українське суспільство, є насамперед кризою українського мовомислення.

Тут мусимо звернутись до проблеми “культурної притомності”. Ще в Грінченковому словнику зафіксовано два значення слова “притомність”: поруч із зацілілим досі “свідомість”, перебування при пам’яті, загалом психічна адекватність зовнішньому світові, — ще й “присутність”, перебування “при тому” — не тільки суто фізичне, тілесне, а специфічно людське: включеність у ситуацію всією повнотою свого індивідуальноконкретного буття, смисловою й умисловою, — самовидство, свідкування. Притомність у цьому значенні імпліцитно обіймає здатність оцінювати дійсність, отже, рефлектувати над нею — не просто сприймати її за дійсність (так чинить тварина); а пошукати в ній сенсу, *raison d’être* — бо ж, хоч би що нам не пам’яталося із перекрученого марксистами Гегеля, не все дійсне — розумне... Аналогічно й націю можемо вважати культурно притомною тоді, коли її культура — *цілісна і динамічна* — є наскрізь протята світлом рефлексії над змінною дійсністю історії (позаяк історія — єдина дійсність для нації: і природа, й культура робляться для неї чинними лише остільки, оскільки запрацьовуються в історичному процесі, і, наприклад, не підлягає сумніву, що ампутовані на десятки років пласти української культурної спадщини не були дійсними для української етичної, естетичної, політичної тощо свідомості радянського періоду, доки пріли в позачасі по спецхранах “вимкненими” з історичного процесу, отож і не диво, що українці в масі своїй приховали до розуміння природи комуністичної державності через російську публіцистику пори “горбачовської гласності”, а не — як це могло б бути! — через прозу Хвильового й п’єси Куліша чи бодай “Інтернаціоналізм чи русифікацію?” І.Дзюби: випадання з живого процесу історії завжди тотожне знебуттєвленню). Духовна практика тоталітарної держави полягала в свідомому й цілеспрямованому *унепритомненні культури* — тотальному відчуженні її від історичної діяльності. Про цей синдром “культурної шизофренії” — коли вночі чекається на “чорний ворон”, а вдень повторюється “Жить стало краще, жить стало веселее”, коли село конає з голоду, а на екрані “кубанські козаки” біється за жиру, врешті, коли єдиносанкціонована — соцреалістична — естетична доктрина прямо проголошує чинною для свідомості не ту дійсність, що є, а ту, що має бути, писано вже донесчочу, одначе до головного висновку, драстично актуального досьогодні, наша думка так і не наважується сягнути, а саме — що цією практикою три покоління вишколено допускати у свою свідомість *тільки й виключно те*, що вже наявне в культурі (і тим самим легалізоване) — що вже “обертається” в ній як сталий знак, як готовий текст, як подумана думка — викінчений і, отже, мертвий артефакт. Дійсність же *як така* — та, яка лишається за межами цього освітленого п’ятачка — *не помічається* — *не усвідомлюється*, а відтак і “п’ятачок”, в усій

його “натоптаності”, не рефлектується: його “розумність” не береється під сумнів. Так, наприклад, якби хто-небудь взявся пояснити тим працівникам освіти, котрі вигадали минулого року провести всеукраїнський огляд самодіяльності під гаслом “Росте і квітне вільна Україна”, що говорити про країну, хай і “вільну” (хоч і це проблематично!), де смертність перевищила народжувальність, а темп інфляції вимірюється чи то чотири, чи вже п’ятизначними відсотками за рік, буцімто вона “росте і квітне” — це практично те саме, що твердити “Жить стало краще, жить стало веселее” в 1937 році, — то, припускаємо, тамті б узагалі не зрозуміли, про що мова, а то й образились би: всі наявні в їхньому тезаурусі *готові тексти*, *якими думається про Україну*, описуються колом гімну УРСР (“Між рівними рівна, між вільними вільна, під сонцем свободи, як стяг розцвіла”) — а думати “напростоць”, без посередництва “вже-подуманих” (читай: висловлених) думок цих людей навіки відучено. Власне, цей феномен ми йменуємо *культурною непритомністю* — коли взятий за даність, за “преділ, іже не преїдеши” *канон мовомислення* стає бар’єром між свідомістю і явою, виштовхуючи суб’єкта культури на позицію “не при цьому світі” (Під цим оглядом захопливим і цілком “дисертабельним” завданням для культуролога було б проаналізувати матеріали традиційно “найукраїнськішого” з наших видань — “Літературної України” — за півтора року нашої квазінезалежності: кожного, хто знайомий “зсередини” з практикою нинішнього літературного життя, “в собі” драматично суперечливого й світоглядково конфліктного, не може не вражати вперте “непомічання” цих конфліктів газетою — від рівня атомарного, коли, скажімо, про дуже непростий, на межі скандалу, літературний вечір подається фальшиво-батьорий репортаж, повний шаблонних тріскучих фраз і риторичних фігур, аж закрадається підозра, що кореспондент на тому вечорі взагалі не був, — і до загальної “світоглядкової дифракції”, потворного викривлення картини українського духовного життя з метою утримати її в межах давно спостульованого “Українці всіх країн, єднаймося (кохаймося)”: гасла, актуального для колоніальної нації, але для розвитку незалежної й повноцінної культури без перебільшення вбивчого).

Характеристичні об’яви культурної непритомності дає нинішня практика перейменувань (“радянського” — на “українське”). Застережемося, що ставимося до цієї справи вельми серйозно, — всяке ім’я є не налічка, але сутнісний знак речі, символ, обтяжений довгим шлейфом історико-культурної наповненості, і зміна імені — завжди входження в мережу смислових зв’язків, а відтак і зміна істоти перейменованого (це досить вичерпно показав П.Флоренський, завваживши, між іншим, що і в людському житті всі сутнісні одміни — наприклад, подружнього або іншого громадянського стану, якот світського на духовний тощо, — закономірно супроводяться зміною імені (4), — але одне діло, коли міняються найменування фізич-

них об'єктів (топоніми чи назви періодичних видань): це — квазіміфологічне (засноване на прапервісній вірі в силу слова: “сказали — і сталося”) і в наших умовах під кожним оглядом доконечне “розчаклування” українського культурного світу від комуністично-поганських знакових “заклять”, — і вже зовсім інша річ, коли політруки та заворги з комуністичного виховання “вихрещуються” на “організаторів національного відродження”, а малюків замість у жовтенята починають приймати в “кобзарята”: цей гротеск — типовий продукт спаралізованого ума, неспроможного вийти за межі чистих давностей і поставити під сумнів саму доцільність існування відповідних ідеологічних інститутів. Нас відучено від самого процесу мислення — український “Кролик” — пошукувач сенсу, надого заціпенів перед тоталітарним “Удавом”.

Зрозуміло, відчуження від дійсності (як соціальної, так і суто “внутрішньокультурної”) й чисто герметичне бабрання в звалищі застиглих артефактів є наслідком радянського “знепритомнюючого” вишколу, коли постановка будь-яких відкритих питань, — отже, безпосередня, пряма, не пропущена крізь матеріали чергового партз'їзду рефлексія — не допускається в принципі. Одначе для України, порівняно з іншими пост-комуністичними культурами (крім, хіба, Білорусі), ця школа виявилася найбільш згубною, і то з причини, визнати яку на нинішньому етапі, коли нація ревно силкується позбутися комплексу меншовартості, неймовірно тяжко, — а саме тої, що, образно кажучи, український “Кролик” ніколи не був повнокровним.

Йдеться про роль і місце власної, питомої філософської рефлексії в новітній українській культурі. Як засвідчила глобальна культурна драма ХХ ст., тільки вповні розвинена самосвідомість, духовно (екзистенційно-життєво) напружена рефлексія над своїм місцем у цьому світі спроможна вбезпечити суб'єкта (індивідуального й колективного) яким-не-яким імунітетом супроти духовного тоталітаризму (адже наївно було б гадати, начеб тоталітаризм минувся з падінням тоталітарних держав, і “всесвітня імперія” джінсів, Лего і Макдоналдс, у 150 млн. — згадаймо назву поеми радянського класика! — одночасно дивляться бейсбольний матч, є — у ширшому, неполітичному значенні — менш тоталітарною, ніж покійна “імперія зла”). Сенс культурної історії ХХ ст. — якщо тільки в історії взагалі є який-небудь сенс — і становить битва Кролика з Удавом: героїчна культуротворча інтенція людини насамперед зрозуміти (з-розуміти=зробити розумним) — і тим протиставити безуму; а вже звідси походить хрестоматійна опозиція елітарної й масової культур, себто “культури відкритих запитань” (Кролик) і “культури готових відповідей” (Удав) (5) — тільки цим, і нічим іншим, дається визначити сутнісну між ними різницю. Мляво спостережена ще радянською (читай — російською) естетичною думкою “інтелектуалізація” культури ХХ ст.) за А.Гулігою — “типологізація” в мистецтві, тобто

наближення художніх образів до конкретності понятійної, а не чуттєвої (6); у цьому ж ряді — підмічена в нас поки що тільки, здається, С.Павличко нагальна потреба “філософізації” українського літературознавства — в унісон світовому (7) тощо); та обставина, що — як засвідчує хоч би показова під цим оглядом практика присудження Нобелівських премій з літератури за останні десятиліття — в центр світового літературного процесу закономірно вийшов не письменник — homo ludens, не грайливий постмодерніст, а письменник-інтелектуал, homo philosophicus, і навіть у поетові, котрий, як відомо з часів Гете, співає wie das Vogel singt, поціновується не його “пташина безпосередність” (у постГУЛАГівську добу щонайменше підозріла!), а “інтегральна особистість” (за улюбленим терміном І.Костецького), чия здатність “прояснювати” світ potwierджена світоглядом значущими відкриттями в “теоретичних” жанрах (Ч.Мілош, Й.Бродський, О.Пас, Д.Волкот), — усе це вельми симптоматичні тенденції, і служать вони на підтвердження нашої тези: культура з ослабленим філософським началом на сьогодні просто безпорадна перед історією, а значить, неспроможна забезпечити своєму суб'єктові (національній групі) належної культурної притомності. Саме такою виступає сучасна українська культура.

На те склався цілий ряд історичних причин. Першою і визначальною з-поміж них стала трагедія української мови в ХІХ-ХХ ст. Подобається нам це чи ні, але загальноприйнята концепція новітньої культури (на відміну, наприклад, від барокової) в основному дотримується засади мовного монізму, і якщо внесок латиномовного українського автора ХVІІ ст. в книжну культуру України сумніву не підлягає, і ставити на карб Сковороді, що не писав своїх трактатів та байок мовою І.Котляревського (див. вірш І. Малковича “Пійманий Сковорода” у зб. “Вірші”. — К., 1992), принаймні наївно, то вже з українцями О.Новицьким і С.Гогоцьким, П.Юркевичем і В.Лесевичем справа куди складніша — можемо тепер писати гори дисертацій, доводячи самим собі етнічно питому українськість та ідейну “сковородинськість” їхнього світогляду (щоправда, ми й цього не робимо) та не без зловтіхи витикаючи, як Д.Чижевський, яким то чужим виявився був Юркевич для філософськи-безкультурної Москви 1860-х (8), — а проте незаперечним лишився факт, що всі вони своєю творчістю розвивали, і то вельми успішно, не українське, а таки російське мовомислення, і тому не випадково, а глибоко закономірно, що Юркевич — чи, коли завгодно, Сковорода через Юркевича — “породив” В.Соловйова, а відтак і весь класичний російський ідеалізм кінця ХІХ — поч. ХХ ст. — що ця, дійсно потужна, українська інтелектуальна традиція, змінивши русло в мові, потекла в російську культуру, де й спричинила правдивий розквіт, тимчасом як мовомислителіні обрії української нації зостались іще на два покоління на рівні хутірського мікрокосмосу: українці “не мали чим” думати про себе. Переємство — не най-

гірший критерій національної атрибуції, і якщо в Росії з Юркевича, мов Афіна з голови Зевса, виходить ціла філософська культура, а в Україні не виходить сливе що нічого, то чи так уже багато підстав маємо невдоволитися московським виданням Юркевича 1990 року з передмовою, де його спадщина кваліфікується як “бесценные страницы русской культуры”? (9). Можна зрозуміти жаль того ж І. Малковича — чи, краще, багато в чім споріднену позицію І. Костецького, котрий пред’явив українській культурі XIX ст. цілий жмут опротестованих векселів за те, мовляв, що в основу літературної мови не було покладено “сковородинівську модель” (чим, до речі, справді випхано Сковороду на периферію культури, так що, по суті, “згадали” про нього аж у 1920-ті рр.), і отже, вважав І. Костецький, “парадокс ... — небувалий в історії ніякої іншої національної культури — полягав у тому, що якраз нова літературна мова стала за головну перешкоду в розвитку українців як нації” (10). Спокуса “відіграти” історію в умовному способі (“що-було-б-якби”) завжди велика, а в таких трагічних культурах, як наша, де, либонь, кожне друге покоління можна вважати пропащим, то й поготів, — але, як і б парадокси не вимисляли правнуки, сердиті на прадідів, що змарнували солідний маєток (зрештою, і цю ситуацію можна бачити інакше — шанобливо схилившись перед духовним подвигом кількох поколінь української інтелігенції, які поклали власний хист виключно на розширення “мовомислительних” обривів, на підняття крокв “української хати”, аби та зробилася комфортабельним міським домом), — однак доводиться-таки визнати, що в добу, коли решта модерних націй стрімко нарощували свій інтелектуальний потенціал через розріст національних філософських шкіл, українці зайняті були героїчним витяганням учорашиньої народної говірки на горішній поверх понятійного дискурсу. Творення придатної для філософського розмислу мови — це наче синтез алмазів: кожне повновартісне абстрактне поняття має ряхтіти багатьма гранями, відбиваючи в собі цілу історію сходження думки до предмета. Зрозуміло, це вельми забарний процес — але від його успішності прямо залежить рефлексивна спроможність (самосвідомість) національної культури, тож не слід дивуватись, що в XIX ст. нація мислила навіть про свою історичну долю “відчужено” — засобом чужої, сторонньої мови (російської або німецької). Мовні репресії царату, унеможлививши розвиток гуманітарних студій українською мовою та розширення українських мовомислительних горизонтів коштом іманентного (через переклад) освоєння інокультурних інтелектуальних традицій, загальмували нам цей процес ще на кілька десятиліть (історично вирішальних!), так що в новітній українській культурі добротної українськомовної академічної філософської школи, яку нормально мають перейти і література, і критика, і гуманітарна наука, — так і не склалося. Час було втрачено.

Чи означає це визнання фактичної безмісності, нерефлексивності-

безмовності української культури? Аж ніяк. Один із правдивих парадоксів, котрий, між іншим, зайвий раз доводить її органічну живучість, полягає в тому, що справу розвитку мовомислення взяла на себе, компенсуючи брак філософського академізму, наша драматично багатофункціональна література. Історія української філософської думки XIX-XX ст. щонайменше на дві третини збігається з історією української літератури — тим самим, от уже воістину в парадоксальний спосіб, збігаючись із магістральною інтенцією світової культури XX ст. Ще в 1920-ті рр. В. Юринець, як і більшість українських інтелектуалів, благополучно непрочитаний і забутий, висловив низку прецікавих думок, доводячи, що література, вже тим, що вона — *словотворчість* (отже, виявляє й напружує до краю буттєву функцію мови), з природи своєї виступає як “філософія *in fluenti*” (11). Т.зв. “філософські поеми” І. Франка, звід драм Лесі Українки, щодо якого ще в 1940 рр. Ю. Шевельовим (Шерехом) було висловлено здогад, що це не традиційні драми характерів, а, насамперед, “драми ідей”, хоч і естетично повноцінні (12), здогад, завважимо, який на сорок років випереджає гулагівську ідею “типологізації” в мистецтві — тільки що Гуліга, вочевидь, незнайомий з Лесею Українкою, виводить таку концептуалізацію художніх образів від Б. Брехта), вельми своєрідний феномен українського інтелектуального роману, започаткований було наприкінці 1920-х рр. (В. Підмогильний, В. Домонтович, М. Йогансен), але силоміць обтягий у саморозвиткові, нарешті — окремим рядком — абсолютно невичерпні за їхнім внутрішнім, “неевклідовим” простором моделі світу з точки “я”, явлені українською поезією XX ст. (від Тичини до Стуса, від Антонича до Калинця тягнуться лінії не так стильового, як власне духовного навчительства в сократівському сенсі) — все це література, не тільки тотожна сутому мовомисленню (вже мовою Лесі Українки можна перекладати Гессерля й Ясперса, а цілком новаторський категоріальний тезаурус Стуса просто-таки вимагає спеціального філософського дослідження!), але й література, сучасна *par excellence* у тому розумінні, що у структурі авторського таланту тут невідступно присутній відважний *homo philosophicus*, покликаний, за формулою Р. Барта, знай “дошукуватися в світу, чому він такий” (*le pourquoi du monde*) (13). Біда наша, отже, не в тім, що в українській культурі, умовно кажучи, “мало мислення” — що вона, як спересердя був висловився той самий В. Юринець, “ідейно бідна” (14), — а в тому і тільки в тому, що явлений літературою тип незалежного, безбар’єрного, в повному значенні філософського мислення, без “опромінення”, котрим культура нації ніколи не потрапить освоїти її історію, *не став для нас самоцінною інтелектуальною школою* — що евристичний потенціал наших, і так не надто численних, письменників-інтелектуалів, від Лесі Українки почавши, так і лишився незчитаним-“нерозпечатаним”.

На те існує, як нам бачиться, кілька причин. Художнє мислен-

ня, на відміну від понятійного, “непряме” — образ-бо завжди багатозначний, він міниться множинними смислами, мов ялинкова цяцька, обертаючись, між плином часу, різними сторонами до кожного покоління читачів, і “навпростець” включатися своїм смисловим багатством у національний менталітет “не вміє” — для того йому потрібна *інтерпретація*, себто, насамперед, критика (літературний критицизм), котра є не що інше, як “слово про слово” (Р.Барт); думка про світ, відбита від слова, отже, в найширшому сенсі — філософська рефлексія над словом. Без комплементарної (теоретично-доповнювальної), співтворчо-діалогічної стосовно нього критики письменник-інтелектуал приречений залишатися в культурі тим, чим є актор без режисера — річчю-в-собі: критика оприявнює його думку — не як гасло чи постулат, а як пізнавальний шлях душі, як акт її сходження до “екзистенційної істини” — а саме в цьому ж і полягає інтелектуальний вишкіл! Такою була українська критика 20-х, такою, частинно, була і є українська еміграційна критика — від Ю.Шевельова й І.Костецького до Б.Рубчака, Г.Грабовича і М.Павлишина, — але в Україні, почавши з 30-х і дотепер, літературний критицизм як самосутнє явище — не існує (початки його становлення в 60-ті роки вимушено окошились оприявненням ідеології шестидесятників-таки, і, може, не в останню чергу завдяки цьому нині, з позиції *fin de siècle*, крізь призму культурної пам’яті, це покоління інтелігенції бачиться ледь не єдиним за весь радянський період, котре, як-не-як, культурно збулося, висловило себе як таке — зі своїм оформленим світоглядом). У неінтерпретованих (читай — нечитаних) творах жива думка завмирає — пригадаймо класичну логічну загадку “Чи пахне троянда, коли її нюхають?” — а сам твір, навіть якщо його не вилучено з обігу фізично, неминуче “заляльковується” в непроникно-зроговілий панцир минулого (свого) часу, де й дримає, чекаючи на “співрозмовця”. (Позаяк ідеї, як відомо, витають у повітрі, тобто кристалізуються з атмосфери відповідної епохи, то невдовзі яка-небудь інша, свідомо себе культура оприявнює споріднені філософські відкриття у себе, проганяє їх по всій “клавіатурі” інтерпретаційних можливостей, від академічних дисертацій до кіноекрана і театрального кону, і врешті вводить, зі своєю “виробничою маркою”, в коло загальнолюдських духовних надбань, — а нам застається, у кращому разі, розводити навздогін руками та рахувати, на скільки років Коцюбинський випередив “неореалістичну” тему “безґрунтяства”, М.Куліш — концепцію “абсурдного бунту” (15), а Підмогильний — проблематику французького екзистенціалізму (16)... (Той-таки Барт мав цілковиту рацію, твердячи, що завдання критики — достосовувати, “пригнати” “мову”, тобто мовомислення, своєї доби — хай то буде фрейдизм, марксизм чи екзистенціалізм — до “мови” іншої, авторової доби: додамо, що лише так твір, зокрема й класичний, невпинно актуалізується, отже — живе в історико-культурному процесі (17). Статті

О.Гриценка про літературу 20-х рр. — чи не перший крок на цьому шляху: “переклад” Хвильового, Винниченка, Підмогильного на дискурс сучасної міської молоді, що читає західних філософів по-російському й розмовляє цитатами з анекдотів). Таким шляхом критика витворює те, що Барт назвав “мислительним простором сьогодення”: лише в такому просторі можлива національна культура як постійне самовідтворення й самооновлення в *діалозі* — інакше голоси їх “мовців” глухнуть на місці, не маючи де “зарезонувати”. (Припускаємо, наприклад, що хронічні невдачі сценічних та кінематографічних інтерпретацій Лесиних драм зумовлені якраз відсутністю довкола них у культурі приналежно інтелектуального поля — адже лесезнавства як філософськи-аналітичного явища в нас, власне, не існує, єдиноварті такої характеристики праці Н.Кузякіної, до того ж російськомовні, звичайно ж, не заповняють лакуну (18), — тож режисер, залишаючись віч-на-віч із текстом не як новатор, що “зняв” усі попередні інтерпретації, а радше як школяр, що вивчив із підручника біографію авторки, вимушено “сліпне” й “глухне” до ув’язненого в тексті багатства смислів, він не готовий їх відчитати й навіть “не попереджений”, що їх треба відчитувати, що можна ними бавитися тощо — винятки, звісно, можливі, але нехарактерні, й гірке самовизначення, зроблене Лесею за життя, — “почитаемая, но не читаемая”, — тягнеться за нею вже мало чи не століття). Ось ця сукупість мислительного простору, що раз у раз викликала у найліпших українських інтелектуалів своєрідну “ментальну клаустрофобію”, змушуючи їх знай вигукувати “Не люблю Русі” (І.Франко) чи “Піду запишуся в татари” (І.Костецький, за свідченням Ю.Шевельова), — ця глибинна, на рівні вартостей “*периферичність*” *філософування* (не то “чистого”, а й художнього) в нашій культурі має витоки, історично ще глибші, ніж паралізуючий, прищеплений тоталітаризмом страх перед несанкціонованим помислом, — вона походить із нами самими ще не до кінця усвідомлених комплексів уярмленої нації (19), які майже на ціле ХХ ст. жорстко окреслили її “мислительний контур” — національною ідеєю. Тим-то “все нові перспективи мислі”, які, за М.Грушевським, відкривала українському громадянству Леся, так і залились для того громадянства “трансидентними”: майже вся енергія його думки затрачувалась на те, аби протиставитись ідеологічному пресингові імперії, так що було йому не до “абсурдного бунту”, не до чиєсь там “екзистенційної самоти, не до дегуманізації взаємин між чоловіком і жінкою в зраціоналізованому соціумі (тут його філософія обмежувалась програмовим Воронівським “...Коли ти України не кохаєш — Ти не моя!”), не до проблеми творчості як трагедії, не до конфлікту людини з природою як акту самозгуби — перелік можна розтягнути ще на кілька сторінок. Тому ми загалом так небагато потрапили зрозуміти не лише з історії ХХ ст. в цілому, а і зі своєї власної історії — до того, що вона обрушила на нас (від марксизму

почавши), нація, в особі її провідної верстви, не була підготована, насамперед, світоглядво, інтелектуально (Тут нота бене: прикметно, що навіть вельми благоденська ілюзія національної самостійності, зблисла було в 20-х, стрімко розчахнула український мислительний простір, “зрушила доксу” — культура розстріляного Відродження, до якої раз у раз звертаємося в пошуках модельних зразків, повчальна для нас не тому, чи то пак не тільки тому, що в ній працювали Ікс, Ігрек і Зет, — таланти, у тому числі й немалі, народжуються в усі епохи, духовний же простір для їхньої самореалізації детермінується, на жаль, історично, — а головне тому, що це культура саме притомна: є в ній і самосвідомість, і саморефлексія, і проза й поезія відкритих питань, і інтерпретаторство всіх форм і жанрів, що чуйно на ті питання реагує, і вертикальний розгін мови, в котрому змогли, нарешті, обізнатись по-українському Кант і Гельвецій, і критична філософія — менше над дійсністю, бо там вільній думці вже заслоняється хід “готовими відповідями” з Маркса й Леніна, а більше над літературою, — і промовляє, і завжди промовлятиме до поколінь ця культура — сама за себе: вона ще адекватна ходові історії). Про що б не думала хвора людина, у підтексті її думок завжди лежатиме “от якби я був здоровий”, — точнісінько так само філософічна думка пригнобленої нації неминуче впирається в фатальну межу “от якби ми були вільні” (діапазон варіацій тут преширокий — від традиційного українського мрійництва в умовному способі, на кшталт Тесленківського “Що б з мене було”, і до мітингового поклику В.Яворівського “Що ж ми за народ такий?”), так що непомічання цієї межі, природне чи зумисне, тотожне елементарному відчуженню “короткозорця” від національної долі.

Саме під цим оглядом доволі проблематично видається “українськість” професійної філософії в Україні за радянський (власити, останній, постсталінський) період. При всіх її безперечних фахових здобутках (праці В.Шинкарука й В.Іванова мають заслужено високу репутацію й уже запевнили собі місце в історії марксистської думки ХХ ст., замикаючи ряд слідом за Г.Лукачем та Е.Ільєнковим), назвати цю філософію українською (за винятком таких “національноангажованих” — і відтиснутих на її периферію! — галузей, як філософська україністика), можна хіба за географічною ознакою (серед фахівців колишнього Союзу побутував термін “київська школа філософії” — так само, як “свердловська”). Поперше, ця рефлексія всуціль російськомовна — завважимо, що в ті самі роки філософи Прибалтики й Грузії, хай і обмежені в творчому пошуку офіційною доктриною, писали свої праці таки рідними мовами — і перекладали цими мовами класику світової філософії, чим дуже-таки посприяли розширенню мислительного простору своїх культур. Нація, котра мислить про світ і себе в ньому категоріями позиченої мови (метамовами), неминуче мислить несамостійно — себто сходить з єдиної, унікальної позиції у всесвіті, при-

діленої лише їй, знепритомнюється щодо цієї позиції (щодо себе самої). По-друге, російська культурна орієнтація в розробках наших філософів-фахівців була настільки домінуючою, а пересічна знайомість з українською культурою (крім Сковороди) настільки доривчою, що говорити про будь-яку рефлексію над цією культурою було б просто несерйозно. Перегляньмо бодай лиш заголовки публікацій “Філософської і соціологічної думки” (як не рахувати самвидавного “І” та ще, може, “Хронік-2000”, все ж радше історіографічних, то єдиного філософського часопису 50-мільйонної нації) за ті останні кілька років, коли почалося “посполите рушення” цієї самої думки назустріч українській культурі: чи ж не цікаво спостерігати, як вельми добротний часопис, з мислительним засягом від Ортегі-і-Гасета й Борхеса до Хвістека й Флоренського, трапляючи на український ґрунт (не рахуємо тут першодруків!), ураз немов “дерев’яніє на язик” — над “російським тереном” думка ширяє з артистизмом кантівської “безінтересовності”, впоєна власною елегантністю, якот, наприклад: “Шлях особистості через демонізм і ніщо: Спроби внутрішньої біографії Ніколая Ставрогіна”, — порівняно з цим “Творча спадщина Франка: малодосліджені філософські питання” або “Іван Франко про велику французьку революцію” на кожного, хто не франкознавець, наперед віють нудьгою розумової малорухливості (не йдется нам, застережемося, про оцінку згаданих статей, самих собою достатньо змістовних і потрібних, — йдется про перепад культурних рівнів — ступенів українського й російського мовомислення). Взявши ж під увагу, що теоретична рефлексія мислителів діаспори не була приступна навіть фахівцям, доводиться визнати, що українське мовомислення постсталінської доби знову редукувалося до царини красного письменства й прилеглих “історико-філологічних” просмужків — з однією хіба різницею: цим разом Кролик був уже настільки ослаблений, що відновлення шестидесятниками критично-рефлексивної спроможності національної культури в межах того самого зачарованого кола, окресленого національною ідеєю, зафіксувалося в культурній пам’яті ледь не як інтелектуальний прорив.

Ситуація склалася більш ніж драматична. Коли в системі культури пріоритетної вартості набуває — вимушено — сміливість сказати про те, що “всі знають, але мовчать”, — замість сміливості сказати про те, до чого ще ніхто не додумався, то це є неявище, потаймиру утвердження культури на засадах “масовості” (Удав). Коли власті кваліфікують як “інакомислення” (отже, все-таки — мислення!) ті висновки, котрі за умов належної поінформованості цілком належали б до компетенції посполитого здорового глузду (найяскравіший приклад — історія з “Собором” О.Гончара), то тут також відбувається досить небезпечна за можливими далекосяжними наслідками підміна поняття: справжнє — іноваційне, евристичне мислення, котре прориває обидва концентричні кола — і офіційно

санкціонованого радянського менталітету, і друге, ширше, — "несанкціоноване" й суб'єктивно страждальне коло національно-культурного самоусвідомлення, — опиняється цілком "за гранню" розуміння, "глухне" в замкненому мислительному просторі. Вачимо це вже на прикладі сьгоднішньої, міфологічно-профанної рецепції творчості В.Стуса — одного з небагатьох поетів-мислителів (краще сказати навіть — поетомислителів), яким може похвалитись повоєнна українська література. Перша системна спроба критики нарешті прочитати Стуса порядком приналежного культурного діалогу — австралійська збірка "Стус як текст", — при всій її обнадійливості, вже самим заголовком, знов-таки, демонструє певну міру української культурної неприємності — тільки-но спробуєш собі уявити в поляків збірник "Мілош як текст", у росіян "Бродський як текст" тощо... Взагалі, час розпрощатися з давньою, ще романтичного походження міфологею "поета-мученика", вперше зафіксованою Т.Карлайлем у 1840-х рр., але, як виявилось, на диво часотривкою в українській свідомості. Коли вже вдаватися до, сказати б, "соціальної віктимології", то найпершими жертвами авторитарного режиму падають аж ніяк не поети як такі, а власне мислителі, інтелектуальні координатори, і розгром українського шестидесятника (І.Дзюба, І.Світличний, Є.Сверстюк, Л.Плющ) це тільки потверджує (до речі, й Стус уперше був заарештований не як поет, а як автор праці "Феномен доби, або сходження на Голготу слави"). До наших завдань не належить аналізувати світогляд українського шестидесятництва, розбираючи, що в ньому від традиційного народництва, що — від не менш традиційного, принаймні для західної культури, антропоцентризму, а що — від стовідсотково марксистської, сприйнятої, по суті, позарефлексивно, філософії історії (т.зв. матеріалістичного розуміння історії): важливо те, що "другого кола" своєї не-свободи українська культура на цьому етапі так і не здолала, і саме тому в умовах нагло здобутої незалежності українська інтелігенція, у якій "шестидесятники" посіли провідне місце, виявилась нездатною до витворення авторитетної інтелектуальної опозиції, що без неї немислима незалежна культура в незалежній державі. Власне шестидесятникам належить остаточно й сумнівна заслуга канонізації того типу дискурсу, за котрим в Україні взорується будь-який авторський текст, від шкільного твору до літературознавчої монографії і котрий можна умовно визначити як "мітингово-метафоричний": цей дискурс не народжує думку (оратор не мусить говорити нічого, чого б аудиторія не потрапила негайно, на місці "впізнати" — інакше йому нема чого робити на трибуні), а виражає чисто літературними засобами (метафора, алегорія) думку "вже готову", привнесену "ззовні". Тому перехід поетів-"шестидесятників" у політику (від мітингу — в парламент) у ширшому культурному контексті виглядає досить логічно: таким шляхом мітингово-метафоричний дискурс просто "зняв" свою внутрішньолітературну історію.

Нині українська культура перебуває в безпрецедентно відкритому соціальному просторі, і в цьому її без перебільшення всесвітньо-історичний шанс. Однак без опритомлення, котре передбачає рефлексію над усіма своїми деформаціями і тільки через це — справжнє культурне освоєння=зрозуміння=подолання української національної трагедії ХХ ст., — годі сподіватися цим шансом оволодіти.

1. Heidegger M. What Calls for Thinking? — In.: Basic Writings. — New York: Harper & Row, 1977. — P.346. (Transl. by Fred D. Wiech and I.Glenn Grey).
2. Див.: Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — Прага, 1931. — С.10.
3. Впроваджувана тут авторська класифікація культур на "мовні" (що самі "говорять за себе", тобто наділені самосвідомістю) і "безмовні" (не відрефлектовані на себе, як-от більшість культур на стадії дописемного міфа, і відтак приречені на випадання з історичної пам'яті цивілізації, якщо тільки не стають об'єктом "студій іззовні") — ця класифікація не може бути обґрунтована в межах цієї статті: найближчим часом автор має намір присвятити їй окрему розвідку.
4. Флоренский П.А. Имена. Опыты: Лит.-филос. ежегод. — М., 1990. — С.409.
5. Цікаво, що вже в писаній на початку 1930-х "Повісті без назви" В.Підмогильного — найоригінальнішого українського прозаїка радянського часу і, відповідно, одного з найоригінальніших наших мислителів — знаходимо в згорнутому вигляді ці, на наш погляд, архетипальні для цілої історичної епохи образи: "... Ви відчуєте себе удавом, який проковтнув кроля і якому більше нічого не треба", — запевняє героя-ідеаліста бадьорий представник якраз того мислення, котре перегадом здобуде на Заході назву "масового" (Підмогильний В. Невеличка драма. — Дніпропетровськ, 1990. — С.319).
6. Див.: Гулыга А.В. Принципы эстетики. — М., 1987. — С.179-203.
7. Павличко С. Методологічна ситуація в сучасному українському літературознавстві // Слово і час. — 1993. — №3. — С.50.
8. Див.: Чижевський Д. Нариси... — С.137-138.
9. Юркевич П.Д. Философские произведения. — М., 1990. — С.6.
10. Костецький І. Стефан Георге: Особистість, доба, спадщина // Вибраний Стефан Георге. — На горі, 1968-1972. — С.125.
11. Юринець В. До проблеми соціальної культури // Червоний шлях. — 1930. — №2. — С.112. Докладніше про літературу як спосіб філософування див. нашу розвідку: Взаимодействие философии и искусства в новейшей европейской культуре // История философии и культура. — К., 1991. — С.144-157.
12. Шерех Ю. Театр Лесі Українки чи Леся Українка в театрі? // Друга черга. — Сучасність. — 1978. — С.49-61.
13. Барт Р. Писатели и пишущие // Избр. работы. — М., 1989. — С.135.
14. Юринець В. До проблеми соціалістичної культури... — С.112.

15. Див.: Шерех Ю. Зустрічі з Заходом // Друга черга. — С.62-81.
16. Див.: Гриценко О. Zetranger у ролі попутника // Всесвіт. — 1991. — №12. — С. 169-174.

17. Варт Р. Что такое критика? // Избр. работы. — С.273.

18. Кузякина Н.Б. Леся Українка и Блок. — К., 1980. З надією відзначимо ще розвідку Т.Возняка “Народження трагедії з духу музики” та “Лісова пісня”: Слово — Музика — Мовчання // Сучасність. — 1992. — № 2. — С.107-112; Її поява дає підставу сподіватися, що бодай до 125-ліття поетеси українська нація спроможеться коли вже не на феєрверк екзистенціалістських, структуралістичних, феміністичних, метафізичних і якихось ще рефлексій над Лесею Українкою, то хоча б на серйозну збірку статей на зразок “Леся Українка в контексті світової філософської культури”.

19. Характеристично, що у своєму теперішньому “заходоцентризмі” ми досі не проявили жодного інтересу до культурної спадщини недавніх колоніальних народів Азії й Африки, що переходили свого часу, на ранніх стадіях незалежності, типологічно споріднену кризу, — без спеціальних студій важко сказати, чи причиною тут є наш глибоко вкорінений підсвідомий расизм, а чи та ж таки культурна непритомність, котра гальмує думку навіть перед, здавалось би, найочевиднішими аналогіями.

Лев ВОЙТОВИЧ

УДІЛЬНІ КНЯЗІВСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XII—XV ст.

Історію удільних князівств на українських землях можна умовно поділити на два періоди: від монгольської навали до Кривської унії 1385 р. і від Кривської унії до кінця XV ст., коли було ліквідовано Київське князівство і придушено спроби його відродження, а більшість дрібних сіверських та чернігівських князівств були розподілені між Московією і Литвою. Перший період став фактично продовженням попереднього розвитку в значно несприятливих умовах, другий — періодом впертої боротьби за збереження удільних прав та імунітетів аж до поступової їх втрати. Протягом обох періодів державність удільних князівств на українських землях зберігалася, незважаючи на окремі трансформаційні процеси, що не виходили за рамки аналогічних процесів в інших землях Європи.

Ординський розгром 1239-1241 рр. і наступні каральні походи Куремси та Бурундая, звичайно, зменшили населення регіону, розірвали його зв'язки із сусідами, змусили докладати великих зусиль на сплату ординського виходу-даніни, відбудову міст та їх укріплення, зменшили прибутки від торгівлі, промислів, сільського господарства (і не лише у зв'язку зі скороченням їх обсягів). Але суперництво Ногай і його наступників з ханами Золотої Орди, сусідство сильною у мілітарному відношенні Литовської держави, а також збереження зв'язків із західноєвропейськими країнами давали українським князівствам додаткові можливості для відродження і звільнення від ординської залежності. Вже в другій половині XIII ст. Галицько-Волинська держава знайшла сили для розширення своїх кордонів на заході, участі в боротьбі за австрійську, литовську і польську спадщину. Данило Галицький не зміг добитися хрестового походу проти ординців, але вже князь Лев Данилович першим із Рюриковичів розпочав використовувати військову силу ординців для вирішення власних політичних проблем, враховуючи суперечності між ординськими ханами.

Літописи дають немало підстав стверджувати, що це був “князь думен и хоробр и крепок на рати, не мало бо показа мужьство свое во многых ратех”, “винахідник машин для здобування фортець”. Перебуваючи “поміж польським ковадлом і татарським молотом”,

він дбав про безпеку рідного краю, зумів знову зібрати землі Даниловичів, приєднати частину Закарпаття, Люблінську землю, претендувати на литовський і краківський столи. Походи проти литовців, у Мараморош і проти поляків були здійснені з допомогою татарських військ. За те і не любили Лева Даниловича волинські князі, що він змусив їх брати участь у цих походах. Повною мірою використав Лев Данилович і династичні зв'язки, в тому числі і свій шлюб з Констанцією, донькою угорського короля Бели IV. Його син Юрій був одружений двічі: з донькою великого князя володимирського Ярослава Ярославовича (1282), сюзерена Північно-Східної Русі, та Євфимією, донькою куявського князя Казимира (бл. 1287). Донька Анастасія була дружиною добжинського князя Земовіта. У 1301 році по смерті Андрія III згасла династія Арпадовичів в Угорщині. На їх спадщину претендували нащадки доньок Бели IV: сіцилійський принц Карл Роберт, чеський король Вацлав II, баварський герцог Оттон, галицько-волинський король Юрій Львович та його сини, на підтримку яких у 1320-1321 роках підняли повстання закарпатські феодалі, очолювані ужанським та земплинським жупаном Петром Пегунею. Відсутність джерел не дозволяє з упевністю сказати, чому нащадки Лева Даниловича не взяли безпосередньої участі в цій боротьбі. Привілей Карла Роберта Ломпертсасу (Берегову) 1320 р. може правити за вказівку на час втрати закарпатських володінь галицько-волинськими князями. Нема жодних даних про те, що Галицько-Волинська держава на початку XIV ст. платила ординцям данину-вихід. Західна Європа вважала військові сили Андрія і Лева Юрійовичів нездоланим захистом від ординців. Можливо, сили галицько-волинських князів були зв'язані на сході?

Династичні зв'язки з Угорщиною мали і негативні наслідки. По вигасненні нащадків Лева Даниловича і Констанції Белівни угорська корона виступила як претендент на галицьку спадщину. Угода 1350 року між Польщею та Угорщиною визнала претензії угорців законними. У 1372-1379 та 1385-1387 рр. князь Владислав Опольський правив галицьким князівством як васал угорського короля. У 1379-1385 роках тут перебували угорські намісники. До питання про галицьку спадщину угорська сторона поверталася в угодах з Польщею 1412, 1415, 1423 роках, але їй вдалося зберегти лише титул королів "Галіції і Лодомерії". Згодом його успадкувала Австрія і використовувала як один із аргументів у своїх претензіях на Галичину під час поділу Польщі 1722 р.

Після смерті Юрія II (Болеслава Тройдненевича) волинські феодалі визнали князем Дмитра-Любарта Гедиміновича, одруженого з донькою луцького князя Лева Юрійовича. Від його імені правив Галицькою землею боярин Дмитро Детько в 1340-1349 роках. По його смерті в галицькій землі вторглося польське військо. Місцеві феодалі і частина населення міст підтримали Любарта Гедиміновича. Польський король Казимир III змушений був звертатись до

угорського короля Людовика Анжуйського. У 1352 р. армія Казимира підступила під стіни Белза — столиці невеликого удільного князівства. Обороняв місто воєвода Дрозд, який, напевно, був і намісником князівства. Незабаром на допомогу полякам прийшла угорська армія, очолювана королем Людовиком. Під час наступу угорського короля тяжко поранили. Зазнавши значних втрат, обидві армії відступили від Белза. Любарт Гедимінович звернувся за допомогою до литовських князів. У 1352 р. польський король Казимир та його васал мазовецький князь Казимир змушені були підписати мир з литовськими князями. З литовської сторони угоду підписали Євнута (Явнута), Кейстут (Кастутіс) і Любарт Гедимінович, Юрій Наримунтович та Юрій Корятівич (князі в тексті угоди перелічені в порядку родового старшинства). За цією угодою Любарт зберіг Володимирську, Луцьку, Белзьку, Холмську і Берестейську землі. У тексті угоди старші литовські князі виступають як союзники Любарта. Молодші литовські князі, що прийшли на допомогу зі своїми дружинами, дістали від Любарта васальні володіння. Так, Юрій Наримунтович спочатку тримав Кременець, а після миру 1352 р. дістав і Белзьке князівство.

У 1353 р. Любарт та його васали, серед яких був і белзький князь, здійснили успішний похід у Галицьку землю, під час якого здобули Галич, вторглися в Польщу і дійшли до Завихвоста. Пізніше полякам вдалося знову зайняти галицькі міста, проте князівство залишилось за Юрієм Наримунтовичем. У 1366 р. Белз знову витримав облогу польського війська, але в цілому війна складалась невдало для Любарта: він втратив Володимир. Під угодою 1366 р. відсутній підпис Юрія Наримунтовича. Збереглась грамота, датована 17.01.1368 р.: Ганько Сварц купив дідицтво на Щирці у Олешка Мелешковича, а першим серед послухів (свідків), попереду старости руського і воєводи львівського, згадується белзький князь Юрій Глібович (Гліб — християнське ім'я Наримунта Гедиміновича). Очевидно, мир 1366 р. зробив белзького князя васалом польського короля. Але це було лиш епізодом, бо вже 1371 р. Юрій Наримунтович виступав на стороні Любарта.

У 1370 р. помер Казимир III. Згідно з угодою 1350 р., Галицька земля перейшла до угорського короля Людовика Анжуйського. Він став одночасно і королем Польщі, а Галицьку землю розглядав як окреме королівство, з'єднане персональною унією з угорською короною. Спочатку краєм продовжував правити староста Ян Кміта, поставлений ще Казимиром, але вже 1372 р. король передав галицькі землі своєму родичеві сілезькому князю Владиславу Опольському, який титулувався "господарем Руської землі, вічним дідичем і самодержцем" та карбував власну монету.

Любарт 1370 р. повернув собі Володимир і був готовий продовжувати боротьбу за відновлення Галицько-Волинської держави. Як і раніше, він розраховував на допомогу Кейстута Гедиміновича. У

1372 р. війна вибухнула знову. Особливих успіхів волинсько-литовське військо досягло наприкінці 1376 — на початку 1377 рр., коли війська Кейстута, Любарта і Юрія Наримунтовича дійшли мало не до Кракова. На початку літа Владислав Опольський змушений був утікати в Угорщину. Король Людовік зібрав велику армію і вторгся у галицькі землі. Ситуація ускладнилась тим, що сили основного союзника Любарта — Кейстута — були зв'язані хрестоносцями. Угорська армія знову підступила під Белз. Сім тижнів обороняв свою столицю Юрій Наримунтович. Любарт не зміг допомогти йому, обороняючи Волинь та Холмщину. Голод змусив белзького князя піти на переговори, і восени 1377 р. полоненого князя вивезли в Угорщину. Проте полон цей тривав недовго. Великий князь Литви Ягайло Ольгердович (Йовгайла) послав у Буду свого брата Скіргайла, який добився звільнення Юрія Наримунтовича. В 1378-1389 роках колишній белзький князь перебував на службі у Новгороді Великого. Ймовірно, що Ягайло, розглядаючи белзького князя не як свого васала, а лиш як родича, застеріг, що не буде підтримувати його в подальшій боротьбі. 1392 р. Юрій Наримунтович разом з Іваном Ольгیمانтовичем допоміг Вітовту здобути Вільно. Подальші сліди князя губляться. Розповідаючи про події 1392 р., ряд літописців називає Юрія Наримунтовича Белзьким, що дозволяє припускати, що князь не полишав надій з допомогою Вітовта повернути собі Белз.

Белзьке князівство було приєднане до володінь Владислава Опольського. Між іншим, 1382 р. він вивіз з белзького замку ікону Богородиці візантійського письма з XII ст., котра нині відома як знаменита польська святиня — Богоматір Ченстоховська.

Король Угорщини та Людовик Анжуйський помер у ніч з 10 на 11 вересня 1382 р., не залишивши спадкоємців — синів. Боротьбу навколо його доньок повели угорські та польські магнатські угруповання. На з'їзді в Серадзі 1383 р. великопольські та мазовецькі феодалі, яких підтримав гнєзненський архієпископ Бодзанта, схвалили ідею шлюбу князя черського, равського, сохачевського і серадзького князя Земовита IV з молодшою донькою Людовіка Ядвігою і проголошення його королем. Малопольські феодалі, що розраховували на угорців, отримали допомогу чоловіка старшої доньки Людовіка — Сігізмунда Люксембурга, який прислав їм 12 тис. солдат. Угорці почали загравати і з Любартом, що продовжував утримувати Волинь. Йому було повернено Кам'янець, Олесько, Городло, Лопитан та Снятин. Однак така політика викликала незадоволення навіть малопольських феодалів. Вони добилися коронації Ядвіги 15.10.1384 р., розірвавши польсько-угорську унію. Вихід феодалі бачили в тісному союзі з Литвою. Загроза з боку хрестоносців штовхала литовських князів до цього союзу. 14.08.1385 р. у Крєве Ягайло, Скіргайло, Корибут, Вітовт та Лугвеній підписали угоду з депутацією польських феодалів на чолі з Владеком з Харбковиць,

Миколою Оссолінським та іншими про шлюб Ягайла і Ядвіги, передачу польської корони Ягайлу, унію Литви та Польщі.

Крєвська унія мала велике значення для подальшої долі українських князівств. Це показав наступний перебіг подій. У розпалі цих подій у Луцьку помер князь Любарт-Дмитро Гедимінович, який послідовно боровся за відновлення Галицько-Волинської держави. Його син і спадкоємець Федір Любартович був людиною менш твердою і послідовною. У нових умовах він недовго протримався на Волині.

До складу волинської держави Любарта входив ряд удільних князівств. Найбільшим з них було Холмське князівство. 1376 р. датують грамоту Юрія Холмського церкви пресвятої Богоматері в Холмі: "Се я, Юрій Холмський, син Данила Холмського..." На підставі цієї грамоти К.Стадницький та Й.Вольф вважали Юрія та Данила князями холмськими, васалами Любарта. Сумніви щодо автентичності грамоти не підкріплені поважними аргументами. Князь Данило вперше згадується під 1343 р., у 1366 р. він підписав разом з Любартом угоду з польським королем. Отже, немає сумніву, що він був васалом Любарта. Ким же був князь Данило? Традиційно його вважають родоначальником князів Острозьких. Його батьком міг бути слонімський князь Василько, згаданий в джерелах під 1281-1282 роки, який, згідно з версією М.Баумгартена, був сином новгородського князя Романа Даниловича і волковиської княжни Олени Глібівни (1). Роман Данилович помер за життя Данила Галицького. Згідно з давньоруською традицією, його нащадки втратили права на головний стіл, але зберегли якісь володіння на Волині: Данило Василькович став васалом Любарта і дістав від останнього Холм, який успадкував Юрій. Другий син Данила — Михайло — згадується під 1386 р., а наймолодший син Федір дістав Острог. Семен Юрійович помер за життя батька, а Іван Юрійович загинув 1399 р. у битві на р.Ворсклі (2). У 1366-1370-х рр. Холмське князівство міг тримати Юрій Наримунтович як васал польського короля, а потім воно було повернене Романовичам. Після 1387 р. Холмське князівство було зайняте польськими військами.

На сході Волині знаходилось Степанське князівство, що виникло на кордонах волинських і туровських земель у середині XIII ст. Вперше воно згадується під 1292 р.: "Тої ж зими преставився степанський князь Іван, син Глібів. І плакали за ним усі люди од малого до великого, і став княжити замість нього син його Володимир" (3). Наступний степанський князь Семен згадується вже під 1387 р., коли разом з іншими князями ручався галицькому воєводі Бенедикту, що король не позбавить його володінь в Галичі (4). Й.Вольф вважав, що нащадки степанських князів вигасли і поступилися місцем Гедиміновичам. На його думку, Семен був молодшим братом пінського князя Василя Михайловича, внуком Наримунта Гедиміновича. Проте впевнено говорити про це не можна. Цілий ряд

Рюриковичів вціліли на своїх столах, ставши васалами Гедиміновичів. Так, князь Давид Дмитрович та його син Митко, нащадки пінських Рюриковичів, княжили в цей період у сусідньому Давидгородку. Князь Семен Степанський міг бути прямим нащадком степанського князя Володимира Івановича, династія якого безперервно правила в Степанському князівстві. Ще з XIII ст. степанські князі були васалами волинських князів, а потім Любарта Гедиміновича. У 1387 р. Федір Любартович на короткий час прогнав із Степані князя Семена, але сам не зміг втриматися на Волині.

До складу держави Любарта Гедиміновича входили й інші дрібні уділи. Один із них тримав Юрій Корятівич, а пізніше його брат Дмитро Боброк Волинський, один із героїв Куликівської битви. Судячи з його прізвиська, цей уділ міг бути в районі нинішньої Бібрки. Саме місто вперше згадано 1436 р., але р.Бобрка (Боброк) відома з 1211 р. Можливо, 1366 р. цей район відійшов до польського короля, що змусило Дмитра Михайловича (Корятівича) шукати щастя у сіверській землі, а потім у суздальського і, нарешті, московського князя, котрий видав за нього сестру Анну і зробив головним воєводою.

Князь Любарт Гедимінович проводив політику, спрямовану на реставрацію Галицько-Волинської держави. Одружений з донькою луцького князя Льва Юрійовича, напевне, від нього дістав якийсь уділ, згодом став васалом Юрія II (Болеслава Тройденівича), а по його смерті виступав як претендент на спадщину Даниловичів. Любарт-Дмитро був православним, довший час володів уділом на Волині, мав родинні зв'язки з попередньою династією, міг розраховувати на допомогу Литви. Ці фактори забезпечили йому підтримку не лише волинських, але й галицьких феодалів. Своєю допомогою Любартові литовські князі трактували як родинну справу, а не війну Литви з Польщею, що видно хоча б із тексту угоди 1366 р. Нема жодних відомостей про втручання великих князів литовських у справи Любарта, а також сплату волинським князем виходу-данини ординцям. Литовським васалам став, напевно, лиш Федір Любартович. Вже в серпні 1384 р., помирившись з Вітовтом, Ягайло передав йому Гродно, Волковиськ, Мельник, Сурож, Берестя, Дорогочин і Кам'янець. Частина цих земель раніше належала Федору Любартовичу.

На кордонах водорозділу басейнів Прип'яті, Дніпра, Південного Бугу та Дністра, між Київською, Галицькою та Волинськими землями лежала так звана Болохівська земля з густою мережею невеликих міст (Болохів, Котельнич, Божеський, Меджибіж, Шеломниця, Полонний, Межимостя, Колодяжин, Городок Болохівський, Кудин, Кобуд, Дядьків, Деревич). Протягом X-XII ст. болохівськими містами володів Київ. У XII ст. тут періодично виникав княжий уділ з центром у Котельничі. З середини XII ст. на Болохівську землю претендували галицькі та волинські князі. Ймовірно, що ставши

господарем Київської землі на початку XIII ст., Роман Мстиславич передав болохівські міста своєму соратникові — луцькому князю Інгварю Ярославичу. В середині XIII ст. тут з'являються загадкові "болохівські князі", навколо походження яких тривали суперечки. Їх вважали туземними князями на зразок Кондудвля (хоч археологи не знайшли в Болохівській землі слідів торків, берендеїв чи інших кочовиків), переселеними після поразки на Калці половцями, або боярами, а не князями (давньоруські літописці ніколи не плутали одних з іншими). М.Карамзін, М.Арцибашев та ін. пропонували вважати їх Ігоровичами, які вціліли тут після 1211 р., підтвердження своєї гіпотези вони вбачали в літописній статті 1235 р.: князь Ізяслав Мстиславич, зайнявши Київ, відрядив посольство до Данила Романовича з вимогою повернути "його братію", тобто полонених болохівських князів. Але ці історики помилково відносили Ізяслава до Ольговичів, тоді як вже Татищев писав, що цей князь був сином Мстислава Романовича. До смоленської династії відносили його і М.Баумгартен та В.Пашуто. Для смоленського Мономаховича "братією" могли бути лише волинські Мономаховичі. Нащадки Інгвара Ярославича втратили луцький і шумський уділи. Після невдалої спроби утвердитись у Луцьку силою (1227-1228) Ярослав Інгваревич дістав невеликі уділи в Перемишлі та Меджибожі. Він був одружений з донькою смоленського князя Романа Ростиславича. Напевно, його нащадки зберегли за собою болохівські міста. Для Ізяслава Мстиславича вони були "братією". Один із цих князів — меджибіський князь Борис — згадується під 1234 р. Нащадки Інгвара Ярославича вважали себе обділеними і тому активно виступали проти Данила Галицького. Їхні землі межували з кочовим степом, тому ці князі змушені були піти на співпрацю з ординцями, сподіваючись з їх допомогою повернути східноволинські землі. Внаслідок походу військ Данила Галицького більшість болохівських міст було зруйновано. Але чи закінчилась у 50-х рр. XIII ст. історія болохівських князів?

1363 р. великий князь литовський Ольгерд (Альгірдас) Гедимінович на Синіх водах (р.Синюха, притока Південного Бугу) розбив татарських князів "отчичів" та "дідичів" подільської землі Хаджибея, Кутлубуги і Дмитрія (5). Кутлубуга пізніше згадується як намісник Солхата в Криму. Іменем Хаджибея звалась татарська фортеця на місці нинішньої Одеси. Ким був Дмитрій? Серед татарської знаті XIV ст. християни вже не трапляються. Польський історик С.Кучинський вважав Дмитра руським князем (6). У минулому сторіччі архімандрит вірменської католицької церкви Мінас Медічі (Бжшкянц) знайшов грамоту, датовану нібито 1062 р: "Ось від великого князя Федора Дмитровича косоганським вірменам. [Ті], які схочуть сюди прийти [і] прийдуть мені на допомогу, і я дам волю на три роки, а коли будете підо мною, хто де хоче, там вільно поселиться". Єдиний відомий текст подільської грамоти існував у

латинській копії, датованій 1641 р. Грамота не могла бути видана в XI ст., як перекожливо довів Я. Дашкевич (7). Але дата 1362 р. для цієї грамоти не є фантастичною. Грамота могла бути датована григоріанською ерою, чого не врахував латинський перекладач XVII ст. У середині XIV ст. у Солхаті в Криму існувала вірменська колонія, до жителів якої була адресована грамота (ко со(л)хатським вірменам). А Федір Дмитрович міг бути сином князя Дмитра, який загинув у битві на Синіх водах. Перед загрозою наступу литовських військ він міг відправити в Крим свій відчайдушний заклик до вірмен, котрий і зберегла вірменська традиція. Князь Дмитро і його син Федір могли бути останніми нащадками болохівських князів, що протягом XIII-XIV ст. правили в цих землях під зверхністю ординців.

З Ольгердом на подільські землі прийшли сини новгородського князя Коріата-Михайла Гедиміновича: Костянтин, Юрій і Олександр. Вони з 1340-х рр. тримали невеликі уділи на Галицькому Поділлі і Сході Волині. Після битви на синіх водах вони отримали і решту Поділля. Першою столицею їх князівства став Смотрич. Згідно з легендою, занесеною у літописи, Кам'янець-Подільський був збудований Корятовичем десь наприкінці 60-х рр. XIV ст. (8). Спочатку княжив Костянтин Корятович. У Польщі існував план приєднання Подільського князівства шляхом шлюбу Костянтина Корятовича з донькою Казимира III. Подільський князь дістав охоронну грамоту і їздив у Польщу. Однак він відмовився змінити православ'я на католицьку віру і повернувся до Поділля, де незабаром помер (9). На думку Ф. Шабульда, це могло бути в 1344 р., хоча правління Костянтина він відносить до 1380-1388 рр. на підставі грамот цього князя, які датовані 1385, 1388 рр., твердої впевненості в датах немає. По смерті Костянтина подільським князем став Юрій Корятович, що свого часу допомагав Любарту на Волині. Під 1374 роком зустрічаємо такий запис: "Того ж лета въ сенине Литва на татарове на Темеря и бышетъ межи их бой" (10). Темеря (Темир, Тімур) поширене серед Джудичів ім'я у XVI ст. Можливо, один із них збирав данину з Молдови в 1370-х роках, коли при владі був господар Богдан. Молдовські літописці жодним словом не промовились про його походження, але й не пов'язували його з попередньою династією Драгоша чи наступною — Петра Мушати-на. Схоже, що Юрій Корятович втрутився у боротьбу за молдовський престол. Його підтримала частина бояр, проголосивши господарем на противагу ставленнику Темира — господарю Богданові: "А князя Юрья Волохове взяли его себе воеводою и тамо его окормили" (11). Сталося це, наймовірніше, у тому ж 1374 р., бо вже наступного року 17 березня грамоту Смотрицькому монастиреві видав "князь і господар подільської землі" Олександр Корятович. У грамоті згадуються староста подільський Гринко і смотрицький воевода Рогозка. З грамоти видно, що населення Поділля продовжувало

періодично платити вихід-данину ординцям (12). Олександр Корятович загинув у боротьбі з ординцями (13). Близько 1380 р. подільським князем став Федор Корятович. Подільські князі вели незалежну політику, мали рівноправні відносини з польською короною і молдавським князівством. Їх залежність від Литви, якщо вона і мала місце, була номінальною. Хоч, скоріше, Ольгерд лише допоміг Корятовичам утвердитись на Поділлі, і до Кревської унії подільські князі зберігали самостійність, вміло маневруючи між сильними сусідами.

Знищений у 1240 р. Київ Батий віддав володимирському князю Ярославу Всеволодовичу, який незабаром був отруєний при монгольському дворі. Наступним володарем Києва був Олександр Невський, син Ярослава Всеволодовича. Але володимирські князі не мали сил і бажання займатися справами Подніпров'я. Фактично, їх зверхність над Києвом у другій половині XIII ст. була номінальною. Далі сліди київських князів губляться.

З синодиків відомо, що у Романа Ігоревича, сина героя "Слова" Ігоря Святославовича, повішеного галицькими боярами 1211 р., було троє синів: Іван, Костянтин та Михайло. В середині XIII ст. вони тримали путивльське князівство. Михайло загинув у війні з литовцями, доля його братів невідома. Син Івана Романовича путивльський князь Іван Іванович був убитий ординцями. Ординці, як правило, знищували сильніших князів, яким вдавалося стабілізувати становище в своїй землі. Не випадково, що діти Івана Івановича, згідно синодиків, правили в київській землі. На початку XIV століття київським князем був Володимир-Іван Іванович. Його брат Андрій займав овруцький стіл. Володимира замінив князь Терентій Іванович. Можливо, цей князь тотожний Станіславу (Терентій — хрестильне ім'я), який у деяких літописах названий Святославом. Згідно легендарної частини литовських літописів, цей князь був у 1321 р. розбитий на р. Ірпені Гедиміном і прогнаний з Києва. Поряд з легендарними відомостями літописи розповідають про киево-переяславсько-брянсько-волинську коаліцію, яка протистояла литовському війську. Переяславський князь Олег загинув у цій битві. Він міг бути сином або братом Івана Дмитровича, князя з сіверської династії, що згідно синодиків, княжив у Переяславі на початку XIV століття. Наступ Гедиміна міг мати місце. Можливо, йому навіть вдалося на короткий час оволодіти Київською землею.

Наступним київським князем синодики називають Федора Івановича, брата попередніх князів. Князь Федір згадується в джерелах під 1331, 1362 рр. При ньому в Києві знаходився татарський баскак. Як звернув увагу М. Грушевський, поведінка цього князя зовсім не схожа на литовського васала. Скоріше путивльська династія повернула собі Київ між 1321-31 рр., або не переривала в ньому своє правління. Однак частина істориків схильна вважати Федора двоюрідним братом Гедиміна — Ольгімантом Гольшанським, припуска-

ючи, що Федір — його хрестильне ім'я. Джерела ніде не називають Ольгіманта Гольшанського Федором, а його син Іван, який загинув 1399 р. у битві на р.Ворсклі, у ряді літописів названий Борисовичем. Але Шабульдо вважає, що Гедимін посадив у Києві брата Федора. Ольгерду Гедиміновичу не було потреби завойовувати Київ в 1362 р., якщо там сидів литовський васал, тим більше брат Гедиміна. Очевидно, Федір Іванович з путивльської династії, княжив у Києві до 1362 р. У цей період у самому Путивлі княжив Василь Андрійович, можливо, син овруцького князя Андрія Івановича. Навіть втративши Київ, путивльська династія ще зберегла окремі уділи, ставши васалами литовських князів. 1372 р. згадується овруцький князь Дмитро, можливо, онук Андрія Івановича. Останній путивльський князь цієї династії згадується 1408 р. (14).

У 1362 р. київський стіл зайняв Володимир Ольгердович. Він був православним, розмовляв мовою місцевого населення, правив у згоді з місцевим боярством, карбував окрему монету і відстоював незалежність свого князівства. Навряд чи правильно розглядати його до Кревської унії як простого васала великого князя литовського.

Після загибелі Михайла Всеволодовича сюзереном Чернігівської землі став його брат Андрій Всеволодович (1246-1262). У нього не було синів. Старший брат Михайла Ростислав, претендент на галицький стіл у 1232-1245 рр., зять угорського короля, володар жуп Берг і Земплин на Закарпатті, помер 1264 р. як бан Мачви. Його потомство залишилось в Угорщині та Чехії, а внук Іван Асень був царем Болгарії. Наступний син Михайла — Роман — був брянським, а потім чернігівським князем (1263-1288). Його сини, схоже, померли за життя батька, і їх нащадки задовольнилися дрібними уділами. Старший син — Михайло — став родоначальником князів Осовецьких (від брянської волості Осовик), а молодший, Олег, прийняв чернецтво як інок Леонтій (15).

Третій син Михайла Всеволодовича — Семен — був князем глухівським і новосільським. При його синах Михайлі, Олександрі та Всеволоді Семеновичах цей уділ розпався на Глухівське, Новосільське і Устівське князівства. Подальше роздроблення дало Бельське, Воротинське і Одоевське князівства, які, у свою чергу, стали розпадатися на частки (16).

Четвертий син Михайла Всеволодовича — Мстислав — був князем карачевським. Його уділ теж розпався на Мосальське, Хотєтовське, Єлецьке і Звенигородське князівства, що, у свою чергу, дробились далі.

Наймолодший з синів Михайла Всеволодовича — Юрій — дістав Торуське князівство. З нього виділились Спаський, Канінський, Борятинський, Мезецький, Оболенський і Волконський уділи, що продовжували розпадатися (17).

Ліквідація Волинського і Київського князівств, зрівняння шляхти з князями, обмеження прав останніх, зафіксоване Віленським приві-

леєм 1492 р., спонукали більшість чернігівських князів до переходу на службу до Московської держави. Їх удільні князівства в основному були ліквідовані в часи в.кн. Василя Івановича (1505-1533).

1. Baumgarten N. Généalogie et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle. Roma, 1928, P.50-51.
2. ПСРЛ. — Т. 35. — С. 73; Stadnicki K., Synowie Gedymina. Lubart xiąże wolyński. t.1, Lwów, 1853, S.12-26.
3. ПСРЛ. — Т. 11. — С.938.
4. Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376-1430. Collectus opera A.Prochaska, Cracoviae, 1882; Wolff J., Ród Gedymina. Dodatki i poprawki do dzieł K.Stadnickiego "Synowie Gedymina", "Olgiard i Kiejstut", "Bracia Władysława Jagiełły Olgiardowicza" we Lwowe 1867. Kraków, 1886, S.21-22.
5. ПСРЛ. — Т. 35. — С. 66,74,186.
6. Kuczyński S.M. Sine Wody (rzecz o wyprawie Olgiardowej 1362 r) — In: Kuczyński S.M., Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w. W., 1965. — S.159, 172, 175.
7. Дашкевич Я. Грамота Федора Дмитровича 1062 р. (Нарис з української дипломатики) // Науково-інформаційний бюлетень Арх. упр. УРСР. — К., 1962, — № 4. — С. 9-18; Микаэлян В.А. К вопросу о грамоте князя Федора Дмитриевича // Археографический ежегодник за 1964 год. — М., 1965, — С. 11-18.
8. ПСРЛ. — Т. 35. — С.66, 228.
9. Там же. — С.66, 74, 138, 160, 186, 207, 228.
10. Там же. — Т.XV, вып. 1. — С. 106.
11. Там же. — Т. 35. — С.66.
12. АЗР. — 1846 — Т.1. — № 4. — С. 21.
13. Archiwum ksiązat Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie, Z.L.Radziminski, P.Skobelski, B.GorczaK. — Т.1. — Lwów, 1886. — S.8.
14. Войтович Л.В. Генеалогія династії Рюриковичів. — К., 1990. — С.53-64.
15. Там же. — С.65-73.
16. Там же. — С.74-83.
17. Там же. — С.84-93.

Марія КАШУБА

ПРО ІДЕОЛОГІЮ ЄРЕТИЧНИХ РУХІВ В УКРАЇНІ У XVI-XVII ст.

Форми протистояння офіційним інституціям в епоху феодалізму постійно привертають увагу дослідників. Вагомий внесок у висвітлення характеру і змісту цих форм становлять праці російських вчених О.І. Клібанова (1), Я.С. Лур'є (2), Н.О. Казакової (3), М.П. Алексєєва (4), О.О. Зиміна (5), І.М. Голєніщева-Кутузова (6) та ін. Багато уваги приділяють дослідженню характеру суспільно-політичної боротьби епохи феодалізму білоруські та литовські дослідники. Вже опубліковано ряд колективних робіт та індивідуальних монографій, де висвітлюються питання ідеологічної боротьби східнослов'янських народів в епоху феодалізму (7). Загальна характеристика суспільно-політичних рухів та їх ідейного змісту в епоху феодалізму подана в "Истории философии в СССР" та в "Русской философии XI-XIX веков" (8).

Частково опрацьовано питання характеру суспільно-політичних рухів згаданого періоду і в українській історичній та історико-філософській літературі (9). Найбільша увага приділяється дослідниками висвітленню ідейного змісту полемічної літератури (10) та діяльності братств — організацій, що були осередками культурного і суспільно-політичного життя тогочасних міст (11).

Більшість дослідників одностайні в тому, що ідеологічна боротьба в період феодалізму набирала релігійних форм — це характерно на стадії феодального розвитку для всіх без винятку країн Заходу і Сходу (12). Особливе становище, яке церква займала в той період як великий феодальний власник і як носій релігійної ідеології, що освячував своїм авторитетом існуючий суспільний лад, приводило до того, що протест пригноблених класів проти феодального гніту виражався часто у формі ересей — релігійних течій, спрямованих проти панівної церкви та її вчення. Загострення релігійних суперечок, як правило, є виразом духовної дисгармонії суспільства, і для філософії важливо знати причини виникнення цих суперечок, їх значення для розвитку духовного життя людини, а, отже, й суспільства в цілому. Релігійне бродіння завжди йшло поряд з соціальним, критичне ставлення до соціальних відносин викликало таке ж ставлення і до релігійних питань.

"З надр пригнобленого народу ось уже дев'ять віків майже по-

стійно виступають то там, то тут, у тому чи іншому вигляді, народні революціонери, представники народного, демократичного російського духу, які у своєму протесті на релігійному ґрунті висловлюють постійний осуд пануючому в Росії порядку, борються з ним і гинуть від руки всеруського ката" (13). — так охарактеризував значення єретичних виступів відомий історик В.Д. Бонч-Бруєвич.

Тенденційно у дослідників склалася думка, що суспільні зміни, якими супроводжувалась і в ім'я яких точилася класова боротьба епохи феодалізму (що завжди набирала форми релігійних суперечок), були лише наслідком таких рухів. Історія подає багато прикладів релігійних рухів у різних народів — ересі альбгойців, гуситські війни, реформаційні рухи XIV-XVI ст., — які були одночасно відрадным явищем у суспільному житті народів, з огляду на проповідувані ними етичні вчення і суспільні ідеали. Однак у дослідженнях таких явищ здебільшого зверталась увага на відхилення від догматів церкви та питання, чи має дане вчення право на існування в державі поряд з панівною релігією, а найбільш ліберальні дослідники вбачали в тих явищах розумові зрушення, прагнення до незалежності свободи совісті і намагання аналізу релігійних течій і поглядів. Зрозуміло, що такий підхід зосереджував усю увагу на самому явищі, виясненню його значення і змісту, замикався аналізом самого явища. Повний, глибокий аналіз процесів і явищ, які відбуваються у сфері духовного життя, неможливий без дослідження їх у зв'язку із самим суспільним життям, у комплексі з тими змінами в суспільному бутті, що є причинами і що ними породжуються.

Що стосується України, то крім вище зазначених загальних обставин, тут відіграли певну роль і специфічні умови духовного життя і класової боротьби в умовах середньовіччя. Точилася запекла боротьба між двома панівними церквами: католицькою і православною. У той час як католицька релігія виражала ідеологію польсько-литовських загарбників, і в очах української суспільності була носієм національного і релігійного гніту, а отже соціального гноблення, православна релігія виступала захисником прав й інтересів пригнобленого корінного населення, яке в ті часи консолідувалося в українську народність. Саме таке до певної міри привілейоване становище православної релігії в Україні в період феодалізму, коли особливо загострилась шляхетська експансія, оберігало її від ударів Реформації, що в ті часи сильно розхитали підвалини католицької церкви. Ця обставина навіть стала приводом для хибних тверджень, ніби Реформація не торкнулася православної церкви взагалі.

Однак неможливо, щоб у часи, коли сусідні держави потрясли бурхливі релігійно-суспільні рухи, Україна, яка мала тісні контакти насамперед з Російською державою, з країнами Західної Європи, таких потрясінь не зазнавала. Не могли не знайти відгомону в українській суспільності досить могутні єретичні рухи стригольників та російські раціоналістичні ересі, які в XIV-XVI ст. становили

сувору загрозу авторитетові православної церкви. Чимало російських еретиків, рятуючись від переслідувань, знаходили притулок на землях сусідньої України, де продовжували розвивати й поширювати свої еретичні ідеї. З другого боку, в умовах жвавих торговельних контактів, у часи, коли молоді люди виїжджали для здобуття вищої освіти в університети Західної Європи, ідеї Реформації і Відродження разом з хвилями протестантизму, поступово проникаючи в Україну, завойовували собі все більше прихильників. У суспільних умовах тогочасної України такі ідеї падали на сприятливий ґрунт, і саме ця обставина відіграла вирішальну роль у сприйнятті, вкоріненні та розвитку реформаційних ідей серед української суспільності періоду феодалізму.

Вже у XV — першій половині XVI ст. в Україні значно посилюється закріпачення селянства і розширились права феодалів — литовські, українські і білоруські бояри й князі злились в єдиний панівний стан — шляхетство. Він складався з великих землевласників-магнатів та середніх і дрібних — шляхти. Магнати, зосередивши у своїх руках величезні земельні володіння і вищі державні посади, зайняли панівне становище в політичному житті. Одночасно із зосередженням земельних володінь у руках нечисленних магнатських родів (наприклад, рід Острозьких володів третиною земель Волині) (14) в Україні зростають міста. Їх вага в суспільному житті збільшується в міру поживлення торговельних відносин, особливо помітних у XVI ст. Інтереси міст (багатих ремісників і купців) про збільшення кількості робочої сили і розширення територій стикаються з інтересами магнатів і шляхти (землевласників і кріпосників), які теж зацікавлені у збільшенні володінь і посиленні експлуатації селянства. У другій половині XVI ст. ці суперечності ще більше загострюються, оскільки міста України переживають економічне піднесення, зростає кількість міського населення, зокрема ремісників. Вони стають політичними і культурно-освітніми центрами, а разом з тим центрами реформаційного руху, що охопив тоді всю Європу (15).

Сприйняттю реформаційних ідей українською суспільністю сприяла обстановка, яка ще більше ускладнилася в час підготовки до підписання Брестської унії. Пропаганді єзуїтів, які ширили свій вплив шляхом розповсюдження книг, закладання шкіл, православне духовенство змогло протиставити цілковите невігластво як у богословських питаннях, так і в питаннях політичного життя, в яких так добре орієнтувалися єзуїти. Необхідність боротьби з впливом єзуїтів штовхнула реально мислячі кола православного духовенства і шляхти в ряди протестантів — найбільш послідовних тоді критиків католицької ортодоксії.

Вагомою причиною досить значного успіху реформаційних ідей серед української суспільності тих часів був потяг до освіти, прагнення живої науки. У середовищі самого духовенства були люди, які бачили потребу оживити релігійне почуття, що закрістило у зовніш-

ньому обрядовому формалізмі. Суспільство почуло себе зневаженим через далеко не благочестиве життя духовенства, особливо ієрархії, що потонула у світських корисливих справах, чуттєвих насолодах. У XVI ст. повсюдно виникають братства, які звертають основну увагу на освіту народу. Більшість тогочасних шкіл і друкарень завдячують братствам своїм існуванням. Більше того, громади братств турбуються про справедливе праведне життя і душпастирів, і всіх громадян. Церковна ієрархія, на обмеження прав якої посягали світські люди, протівилась поширенню освіти, відстоюючи свої привілеї у тлумаченні “слова Божого”. Прагненням ієрархії зберегти свої привілеї в духовному житті пояснюється і заборона контактів з протестантською Європою, до освітніх центрів якої нестримно тягнулись світські люди. Конфлікт світських верств і духовенства, що виник на ґрунті прагнення до освіти та ігнорації його з боку ієрархії, і став в умовах України тією іскрою, з якої розгорілося полум’я реформаційних рухів у XVI — першій половині XVII ст.

У XVI ст. православна церква на Україні та в Білорусії переживала глибоку кризу. Безчинства ієрархії, її деморалізація, невігластво і нехтування “пастирськими” обов’язками призвели до того, що потребу реформи церкви відчули не лише вищі суспільні сфери, але й міщани та інші нижчі верстви суспільства. Церква втрачала авторитет серед віруючих, і вони масово переходили в протестантські секти. Це явище засвідчено в документах тих часів: “Люди нашої релігії не заступаються за церкву Божу і за віру свою стародавню, а ще самі насміхаються над нею і в різні секти втікають” (16), — писав князь Костянтин Острозький у 1593 р. володимирському єпископові Іпатію Потію.

Занепадом авторитету церкви виправдовували свій перехід до унії православні церковні ієрархи: “Паства переходить в інші вірування не по одному, а громадами: Бог те знає, з ким залишимося” (17). Такі громади, часом досить великі суспільні організації, які об’єднували міщан різних верств — дрібних купців, ремісників, міські низи, а згодом і козацтво (18) — за принципом первісних християнських общин, стали вже в другій половині XVI ст. грізною силою. Їх демократичний характер, що зумовлював участь представників різних суспільних станів в управлінні життям не лише церкви, але й усієї общини (громадські суди, організація матеріальної допомоги, розподіл коштів громади і т.п.), зумовив їх конфлікт з церковною ієрархією та великими магнатами. Завдяки діяльності братств Реформація в Україні носила цілком демократичний характер і в її ідеології переважали соціальні мотиви. Вони виражалися насамперед в осуді паразитичного життя церковної ієрархії і вищого кліру. В листі до константинопольського патріарха 1592 р. члени Львівського братства писали: “Перш за все хай знає твоя святість, що наші так звані святителі суть воістину сквернителі; обіцявши чернецтво, живуть безборонно з жінками; деякі одружуються багато разів, інші

прижили дітей з блудницями. Якщо такі святителі, то яким же бути священикам? Тому церква наша переповнена всякого зловір'я і пороків..." (19).

В основу своєї діяльності братства поставили принцип соборного правління, який у руках громади також був спрямований проти ієрархії. Громаді, що складалася здебільшого з простих хлопів, шевців, сідлярів і кожум'яків, належало право контролювати дії і вчинки архиреїв, а у випадках, коли єпископ зловживав своєю владою, братства мали право "противитись йому, як ворогові істини" (20). Моральна деградація церковної верхівки, її зловживання своїм становищем спричинилися до того, що в руки світських громад перейшли справи організації освіти і шпиталів, взагалі контроль над соціальним і культурним розвитком країни. У діяльності провідних братств особливо яскраво видно прагнення покінчити із засиллям духовенства у суспільно-політичному і культурному житті. Громади суворо стежили, щоб духовні особи займалися лише справами культу і не втручалися в громадські діла. Вся освітня і видавнича діяльність братств була спрямована на те, щоб зрівняти у правах простих людей — ремісників з сановниками, які приписували собі монополію читати і коментувати богословські твори, а значить, і право встановлювати вигідні собі закони і свою владу. Ідея соціальної рівності всіх членів братства відбита у статуті Львівської братської школи 1586 року. Тут записано, що школа організована і підтримується "старанием же и накладом всего братства Львовського, храма Успения пресвятыя богородици и всего народа російского даже і до убогих вдовиц, помишляючи о всяком недостатку законной науки" (21). Окремими пунтами статут передбачає, що "богатие над убогими в школі нічим вищим не мають бити, только самою наукою, плотію же равно всі...", "Учити дидакал і любити маєт діти всі заровно, як синов богатих, так і сирот убогих, и которие ходят по улицам живности просячи..." (22).

Всі приписи статуту пройняті гуманізмом, повагою до людини, до її розуму, довір'ям до дітей. Учителям забороняється суворо карати дітей за провини, приписується поважати їх за гідність, апелювати до розуму, культивувати в них людяність, працьовитість — усі кращі людські риси. Особливо важлива вимога статуту щодо порядку навчання. Вчителям рекомендується "учити и на письме им подавати от грамматики, реторики, диалектики, музыки и от прочих внешних (іноземних. — Авт.) поетов, и от св. Евангелия и книг апостольских" (23), — світські дисципліни поряд зі Святим Письмом.

Львівська братська школа була в Україні першим популяризатором ідеї світської освіти. Ця реформаційна ідея мала величезне соціальне навантаження: підриваючи монополію духовенства в галузі освіти, братські громади протидіяли його спробам монополізувати духовне життя народу. Викликаний братствами суспільний рух в Україні вже в XVI ст. набрав масового і стійкого характеру, він

не лише загрожував підірвати підвалини православ'я, але й посягав на політичну владу. Члени братств відмовлялися коритися владі магістрату, жили за законами самоврядування (24). Найвагомим підтвердженням соціального характеру братського руху, антифеодальної спрямованості його ідеології є той факт, що цей рух був основною причиною переходу в унію великих магнатів і православної церковної ієрархії.

Дослідники, які торкалися історії та змісту братського руху, зосереджували основну увагу на виступах братств і їх заслугах в боротьбі проти католицької експансії. Але оскільки це були організації православних громад навколо православних церков, їх роль у поширенні реформаційних ідей, які підривали міць православ'я, висвітлювалась значно рідше. На нашу думку, братства в Україні заслуговують на увагу в першу чергу як осередки єретичних ідей, спрямованих на підрив авторитету православної церковної організації, на викриття і осуд ієрархів та магнатів, як носії реформації православної церкви. Саме з середовища братських громад вийшли видатні полемісти-єретики, осуджені верхівкою православної церкви, — Стефан і Лаврентій Зизанії, Кирило Траквіліон-Ставровецький.

В умовах морального розладу і безчинств ієрархії, коли пастирями найчастіше були люди без віри і переконань, коли місця єпископів та архиреїв (не говорячи про рядових священиків) продавались і купувались, потребу реформи православної церкви відчували і міщани, і селянські громади. На той час серед міщан були високоосвічені люди. Реформаційні ідеї відображали інтереси міщан і співпали з їх запереченням безумовного авторитету ієрархії, критикою зловживань духовенства, з вимогою про право мирян-віруючих самостійно керувати справами церковних общин. Ідея соборного правління, що відображала прагнення загальної рівності віруючих, привернула в ряди Реформації міщан, нижче духовенство, плебеїв і селян. Ця ідея, яка мала служити запорукою міцності православ'я, в умовах XVI ст. в Україні перетворилася у головну єретичну ідею, стала знаменом народної Реформації і в її руках становила велику загрозу для православної церкви.

Братства не просто вимагали рівності усіх віруючих, участі їх в управлінні, але й робили все можливе, щоб забезпечити здійснення цих вимог. Школи, організовані братствами, давали можливість здобувати освіту рідною мовою дітям усіх членів своєї громади, організовувалось друкування книг і їх широкий продаж. Дітям братств належить ініціатива перекладу і видання Біблії рідною мовою. Звернення до рідної мови в процесі перекладу Біблії виступало суттєвим елементом формування національної самосвідомості, демократизації культури, перетворення останньої з привілею пануючих класів у власність народних мас. Глушення Святого Письма рідною мовою готувало перелом у характері мислення широких мас, відкривало можливість індивідуального і вільного релігійного філософування,

незалежного від офіційних теологічних і церковних аргументів. Звільнення людської думки від влади церковного авторитету, започатковане культурно-освітньою діяльністю братств, було підривом не лише соціально-політичних, але й ідейних основ православної церкви. Ідею широкої участі світських “посполитих” людей у вирішенні церковних питань, право їх розуміти і тлумачити Святе Письмо пристрасно захищає автор полемічного трактату “Апокрисис” Христофор Філалет. У розпалі полеміки з єзуїтами, спрямовуючи свій твір проти папства, він висловлює одночасно єретичні ідеї, які зачіпали православну церкву. Філалет сміливо виступає проти всякого гніту, несправедливості, за гуманне ставлення до простої людини, за релігійну толерантність, з позицій гуманіста-просвітника пристрасно відстоює інтереси пригноблених українського і білоруського народів (26).

Автор іншого полемічного трактату “Пересторога”, також, без сумніву, вихідець із середовища братств, вбачає основну причину прийняття унії в неосвіченості українського суспільства, невігластві душпастирів. Будівництво шкіл він вважав важливішою і потрібнішою справою, ніж будівництва монастирів і церков. Виступаючи як поборник просвітництва, розвитку освіти і культури насамперед простого народу, автор “Перестороги” кидає також звинувачення православному духовенству, у невігластві та розкоші якого вбачає причину страждань народу. З ідеями “Апокрисису” і “Перестороги” перекликається спрямованість трактату Захарії Копистенського “Палинодія”. Цілковито слушно зауважує П.К.Яременко, що “національно-релігійні рухи на Україні кінця XVI — поч. XVII ст. проходили під знаком боротьби на два фронти; проти католицизму за національно-релігійну незалежність, і проти продажної православної церковної верхівки за реформу національної церкви. У зв'язку з цим реформаційно-протестантські ідеї повністю відповідали інтересам передових оборонців українсько-білоруської православної церкви. Можна сміло сказати, що вся прогресивна громадськість України тих часів виступала під прапором церковної реформації, протестантизму в різних його проявах, під прапором боротьби проти реакційного блоку папства і панівної верхівки православного єпископату” (27). Оборона православної церкви письменниками-полемістами часто виливалась у пряме заперечення такої. Ідея первісно-християнського демократизму, з якої виходили полемісти, перетворилася в їх руках у вимогу безпастирської церкви, у заперечення авторитету ієрархів, в утвердження загальної рівності.

Найбільш яскраво ці ідеї проявилися у творчості й діяльності видатного полеміста Стефана Зизанія (28). Діах Львівської ставропігії, викладач братської школи, а згодом проповідник Віленського братства Стефан Зизаній разом зі своїм братом Лаврентієм відомий як представник радикальної Реформації православної церкви. Його пристрасні твори й проповіді будили в широких народних масах

протест проти всякого гноблення і насильства, проти влади короля і церкви, як католицької, так і православної. Король Сігізмунд III вбачав у Зизанії свого сильного політичного противника і видав спеціальний указ схопити його. Єзуїт Жебровський, звинувачуючи Стефана в єретизмі, недвозначно натякає, що головна небезпека, скрита в його казаннях і творах, — це заклик до бунту проти влади: “Дивуюся, милий Зизанія, — пише Жебровський, — що ти, будучи тим, чим є, на такі великі справи важишся. З небом і землею воюєш, ані Богові, ані людям не перепускаєш. Святих з неба випихаєш. Дияволів до пекла не пускаєш... Мало того, і твоїх старших як духовних, так і світських, гидкою мовою осуджуєш. Короля, пана нашого, недостойно на казаннях своїх упоминаєш. Митрополита лаєш. Латинників проклинаєш. Русь до бунтів і незгоди підбурюєш і, коротко кажучи, диявольську роботу на землі виконуєш. Хто казання твої слухає, може посвідчити” (29). Не богословські тонкощі турбували ієрархів — відхід Зизанія від канонів Св. Письма був лише приводом притягнення його до відповідальності, приводом зупинити потік його палких промов і закликів.

Стефан Зизаній виступив як виразник інтересів пригноблених верств тогочасного суспільства — міської бідноти і селянства, тому кожне його слово, спрямоване проти поневолювачів, знаходило глибокий резонанс у найширших колах пригноблених і викликало ненависть гнобителів. На один щабель з папою-антихристом, що прийшов погубити рід людський, Стефан Зизаній ставить православну церковну верхівку, і насамперед митрополита Михайла Рогозу. Обурений митрополит видав спеціальну грамоту від 30 вересня 1595 року, якою заборонив Стефанові, як людині світській, проповідувати і коментувати слово Боже, оскільки лише митрополиту “всяко благо и спасению церкви и житию промышляти достоин, а не мирского притчу людем”. У вину Зизанієві він ставить, що той не “хиротонисан и рукоположение в благовестие не маєт”, “своим домыслом народ христианский учит”, “против пастыров своих всех неистовствует и ни во что попрад еси повеление наше”, “не достоин ему никого судити и обличати, яко простому” (30). Бути звичайною, простою людиною і мати свою власну думку, яку наважився прилюдно висловити, — цього досить, щоб бути відлученим від церкви, набути репутації єретика. Але митрополит знайшов у Зизанія ще більшу провину: “Сих времен явнее взбесился еси не на церковь и на пастыри, люд бунтуючи противно Господу Богу ..., противно наяснейшему маестату его королевской милости и на вси его зверхности, посем и на нас оклеветая ... протестации змышляешь, в кроворолитье людей ведешь, страшишь крепко на наше церковное правление, еже сему не быти митрополиту и епископом всем духовным чином и крылошаном, но токмо тебе церквами правити, и еже кого похощешь, сему священная действовать. Наконец, прыбежища ищети от лукавых и сыроядных волков инного православия, а не

своєгоси” (31). У протесті Зизанія проти духовної і світської влади церковна ієрархія бачила загрозу всьому православ'ю, і митрополит погрожує, що проповідника вважає “преступним еретиком”, а всіх, хто слухає його слів, — прихильниками й однодумцями.

Тогочасна церковна організація зазнавала не менш відчутних ударів зсередини, ніж з боку прихильників католицизму. Діячі братств, подібно Зизанію, знаходили широку підтримку в середовищі міщан і селянства. До них примикало нижче православне духовенство, яке зуміло піднятися до розуміння соціальної несправедливості, освячуваної церквою, до розуміння необхідності освіти широких народних мас. Таких глашатаїв соціальної рівності церковна верхівка спішила відлучити від церкви, намагаючись обмежити їх вплив. Документи розправи ієрархів з Стефаном Зизанієм засвідчують, що він мав багато однодумців, як серед духовних, так і світських кіл, а його вчення служило “к попиранню на року завитом а кривду церкви Божей і нашого паствуства, к заразе великой всего хрестіянства” (32). Виступаючи проти уніатів, Стефан Зизаній, — відзначено у “Соборній грамоті Київського митрополита Михайла Рогози і духовних властей”, — “такого сваволенства смел ся важити а против всей церкви, святых Апостол и учителей Вселенских торгнути, запустывшыся в великое еретычество, учил людей по вся часы, иждей Господь наш Исус Христос ходатаем нашим до Отца Бога не есть, аргументуючи далее не письмом слова щирого Божого и апостольского и учителей церковных, в книжке своей выданой на Римский костел, а только силогизмою...” (33).

В аргументах Зизанія, отже, логічно доводилось, що церква — непотрібна організація, оскільки Христос не є заступником людей, не є посередником між людьми і Богом. Цей випад полеміста проти католицької церкви православні ієрархи справедливо визнали як загрозу для всякої церкви, для всієї християнської релігійної організації. Його доведення були тим більше небезпечними, що обґрунтовувалися не Святим Письмом, а “силогізмом” — розумовими доказами, зрозумілими не лише духовним, але й світським, простим людям. Цю небезпеку підкреслив собор у Новоградку 27 січня 1596 року, відлучивши від церкви разом із Зизанієм, як “преступником закону і началом еретычеству”, його однодумців Василя і Герасима — братських священників, а також “с ними колько особ светских, которых на особливых листах универсальных поименно” (34). Розправа над еретиками, відлучення їх від церкви відбувались без їх присутності, що також свідчить про авторитет осуджених серед широких суспільних верств і страх ієрархії перед цим авторитетом. Збереглася “Протестанция в Новоградском городском суде Стефана Зизанія і двух Виленских братских священников Василя і Герасима”, підтримана “именем всех еже о Христе братьей того братства”, про неправильне осудження їх на соборі (35).

Про популярність Зизанія і підтримку його вчення говорить інша

грамота — від 24 вересня 1509 р., де київський митрополит Іпатій Потій наказує своєму намісникові закрити церкву Троїцького монастиря, де проповідує Стефан Зизаній, “котрий і Божьим и светским правом, яко еретик от сполечности людской выклятый зверженный, нет ведомо, естли своею волею, чи лиш теж правдою, аль бо помощью панов бурмистров Виленских есть впроваджен до монастыря” (36). Переслідуваний церковною і королівською владою, проповідник-полеміст знаходив підтримку всюди, куди б не прийшов, його вчення розуміли і схвалювали. Королівська грамота від 29 вересня 1599 р. погрожувала штрафом три тисячі кіп грошей віленськими магістратським сановникам і міщанам, якщо слухатимуть Зизанія (37).

Викриття соціальної нерівності, освячуваної церквою, заперечення авторитету церкви та її ієрархів, вимоги рівної освіти для всіх, зрозумілого для простих людей тлумачення Святого Письма всіма освіченими громадянами на рівних правах — це були ті прогресивні ідеї, які висувалися українською і білоруською суспільністю в XVI столітті і становили серйозну загрозу для православної церкви, підриваючи її міць і авторитет у суспільному житті. Втручання королівської влади в релігійну боротьбу підкреслює політичне значення цієї боротьби.

У протестах влади, в королівських грамотах і царських указах тих часів коріниться “земне ядро” релігійних уявлень. Найменший протест проти офіційної релігії, найменше спроба перегляду її основ чи догматів викликала прокляття ієрархії та покарання з боку офіційної влади. Стефана Зизанія переслідувала і гнала як духовна, так і світська влада до останніх років життя, але він не відступився від свого еретизму. У його вченні багато протестантських мотивів, відчутний вплив реформаційних ідей, особливо в “Казанні Святого Кирила”, де полеміст використав популярний серед реформаторів закид проти папи, зображаючи його антихристом. “Казання” особливо цінне осудом тогочасної православної церковної верхівки. Автор переконливо доводить широким масам народу, що не інтересами спасіння душі керуються владики-відступники при переході в унію, а інтересами протиположним моральним нормам Євангелія ситого і безтурботного панування над своїми підданими. Цей мотив критики кліру зробив “Казання” дуже популярним серед російських еретиків-старообрядців, що виступили проти офіційної православної церкви. Воно увійшло у видану в Москві 1644 р. “Кирилову книгу” — основну ідейну зброю розкольників проти патріарха Нікона.

Постать Стефана Зизанія по праву ввічає плеяду діячів братського руху в Україні і в Білорусії у XVI — на початку XVII ст. як людини найбільш послідовної у своїх поглядах і переконаннях. Поруч з ним стоїть відомий письменник-полеміст Кирило-Транквіліон Ставровецький, морально-дидактичний твір якого “Євангеліє учительное”, виданий 1619 р., визнаний у Москві еретичним, і спеціальний

царський указ вимагав спалити не лише книгу, але й інші твори письменника. Обурений таким ставленням влади, письменник у 1626 порвав з православ'ям.

Твір Транквіліона Ставровецького “Євангеліє учительное” написаний у формі окремих проповідей, які називаються “поучения” або “нравоучения” (38). Уже в передмові до читача автор визнає за критерій добра і зла людський розум: “Всякий убо человек разумный должен есть добрым и живим разумом уважить каждую речь пожитечную”. Весь зміст — це критичний аналіз тогочасної соціальної дійсності, який автор робить з єдиною метою: спонукати своїх сучасників, що “удалилися за чужими науками”, замислитись тут, у своєму середовищі, над проблемами добра і зла, він вказує широке поле діяльності для критичного розуму, сам проводить чітку грань між добром і злом.

Як найбільше зло письменник засуджує те, що тісно пов'язане з “сильними світу цього”, — багатство, пиху, розкіш, пристрасть до титулів, війни, грабежі і розбої в ім'я збільшення влади і маєтків, жорстокий гніт підневільних, сваволю і беззаконня. Для всіх “немиловидних багатырев” і їх потомків він має одне ім'я — “проклятый”: “тщетное наречие гордых имен, милостивый, ясневельможный, велибный, великоученый, найсвятейший — таковы все имена славные вечно погибнут — проклятый” (39). Судячи з перелічених автором “славних імен” — до одного розряду він відносить і духовну, і світську верхівку тогочасного суспільства, і всім їм в однаковій мірі погрожує страшними муками і вічним прокляттям. “Славных мира сего” він прирівнює до Пилата (намісника Палестини, якого розважали страшні муки Христа), звинувачує їх, що “кощунствами и смехотворениями ... утешают окаянную душу” (40), витворят пиршества, об'єднання, п'янства и всуе расточение имения не в руке нищих, но на непотребное тщеславие” (41). За розкішню багатих, за їх безтурботним життям письменник вчить бачити горе і сльози тих, чиєю працею це створено: “...ибо украшение твое, и многоценные ризы и золотые гривны, помысли только себе, коликую они беду сотвориша подручным вашим, и нищим, и сиротам, и вдовам, понужди изведи источник соленый кровосмесительный и коликии рабы мучатся, коликии узилица и темницы населяются” (42). Автор повчав глибоко переконаний, що багатство і розкіш, високі посади і титули нищать у людині її найкращі поривання, перетворюють у хижого й злого звіра, людиноненависника, брата- і батьковбивцю, “ибо яко море волны родит, тако и — (багатство і влада — *Авт.*) беззаконие и грех” (43).

Справжня повага до людини праці, до всіх пригноблених і рабів керує письменником, коли він малює картини жорстокого гніту, нелюдських умов життя і праці, беззахисність простих людей — трудивників перед сваволею панів, прагне збудити у зачерствілих душах багатіїв співчуття до братів по “плоті і крові”. Автора глибоко

обурює те, що “богатые спокойно зрят, яко подданные глaдом погибают и рубища разодраного скудны, и през всю жизнь свою труждаются на них, делающие день и ночь, поты проливают и ниже за то воздают им вместо благодаяния злодеяние, биение, раны, досады, в темницу затворение, узилица, к тому же и дани всегда налагают нестерпимыя, и служби трудные повелевают, не яко человеку, но яко ослом и волом тем томительство налагают; и что еще будет беззаконнейше, яко теми и женами их, и чады куплю деяти, яко безсловесными и имения их похищати, увы, мне, что сего беззакония буде лютейше!” (44). Письменник прямо заявляє, що він осуджує “нас самых”, тобто свій стан — церковних, світських правителів, у чіх руках доля простого народу, адже ці владики “крывавыми их потоми обогатившись и неединого ж им за то благодарения воздают, но и паче гнушаются их; и в большей чести имеют безсловесных псов и коней, нежели брата своего и образ божий...” (45). Ці реалістичні картини жорстокого соціального гноблення звучать як виклик усім можновладцям, автор змушує їх подивитися збоку на діла своїх рук, викриває їх паразитизм, неробство, засуджує розкішне життя, побудоване на визиску трударів. З властивою полемістам пристрастю він нападає на церковну ієрархію — патріархів, архиєреїв, котрі замість того, щоб помножувати свої таланти і використовувати їх на користь народу, “...все убо сердце свое и волю обратили на объедение и пьянства; умножати тунеядцев, ласкателей — сокровища на расхищение врагам своим; и кто же ныне от разумных не зрит и не рыдает у сих...” (46).

Церковні “начальники” у нього перші серед грішників, одні за те, що “леновались проповедовати слова Божого простым народам, другие же пьянства ради и обжорства” (47). Світські правителі — царі і князі — розтрачують сили і маєтки, нажиті на жорстокому гнобленні підданих, на “грех блудодаяния, пьянства, кровопролитие”, через лінощі і пиху, жадобу наживи не чинять справедливого суду. Всіх їх автор повчав ставить у перших рядах найбільших грішників і осуджує на страшні муки. Зрозуміло, що таке поведіння з церковною і світською верхівкою не могло не викликати заборони книги.

У всіх повчаннях “Євангелія учительного” поряд з осудом сильних світу цього виразно звучить співчуття і повага до простого трудивника. Автор підкреслює, що краще чесно трудитись і множити добрі діла, “неже знамения и чудеса творити” (48). Ченці, які відійшли від земних турбот і проводять час у молитвах та поклонах, — на думку автора, — не живуть істинним життям. “Жизнь не в том, чтобы поститься и носить рубище, и пеплом главу посыпать, биты поклоны — жизнь — это все ее тягости земные...” (49), заявляє автор, і в цих його словах звучить справжній гімн людині праці, яка вміє зносити і переборювати всі труднощі земного життя.

Як справжній гуманіст К. Транквіліон Ставровецький сміливо

підкреслює, що людина повинна вчитися з юних років. Найбільшим злом для людини він вбачає, поряд з “леностью и праздностью”, “тму неразумения” і палко закликає: “Собирай премудрость, яко пчела сладость от розличных цветов умного раю, ибо ныне жатва многая, делателей же разумных мало” (50). Він вважає, що найбільша заслуга церкви в тому, щоб вона повнилася “книгами, умными пасторами, которые славятся учением, а не таковыми, что радо назирают корчем наших” (51). Глибока віра у людину, в її розум, в її доброту і працелюбність пронизує весь твір полеміста. Він один із перших серед вітчизняних письменників того часу вчив дивитися на жінку як на подругу і помічницю чоловіка, а не як на його рабу. У “Свангелії” звучить повага до жінки-матері, прославляється її ніжність, відданість, доброта: “Должен есть муж имети жену свою за посреднее в чести, не за главу, не же за подножье и рабу, но за сердечный уд; и всякую честь отдавати ей, яко немощнейшему сосуду” (52). І чоловіка, і жінку, кожному людину прикрашають не родовитість, багатство, титули і посади, а тільки добрі діла.

З братствами Львівським і Віленським тісно пов'язана діяльність другого Зизанія — Лаврентія, брата Стефана. Продовжуючи раціональну традицію свого брата, Лаврентій Зизаній у своєму “Великому Катехизисі” продемонстрував звільнення від конфесійної обмеженості, живий інтерес до світських наук, раціоналістичний погляд на християнські догмати, гуманістичну повагу до людини. Автор “Великого Катехизиса” суттєво розходився з рядом важливих тверджень офіційного православного вчення, тому над ним було вчинене публічне судилище на вимогу московського патріарха Філарета. Лаврентія Зизанія звинувачували в еретизмі, і під тиском духовної й світської влад він змушений був визнати, що в його книзі “не дела много писано” (53).

Можна переконаливо твердити, що інтерес до Реформації на землях України виник і ширився не лише і не стільки через суперництво католицизму й православ'я, а причини цього інтересу корінилися в суспільно-політичних умовах тогочасної української дійсності. Реформаційний рух широкою хвилею прокотився по Україні і надовго залишив тут сліди породженим ним релігійним вільнодумством і різновірством, яке ще потребує свого детального вивчення.

1. Клибанов А.И. Реформационные движения в России в XIV — первой половине XVI в. — М., 1960; його ж: Идея свободы человека в учениях русских еретиков // Средние века. — Вып. 25. — М., 1964; його ж: Народная социальная утопия в России. Период феодализма. — М., 1977 та ін.

2. Лурье Я.С. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV — начала XVI века. — М.-Л., 1960; його ж: Борьба церкви с великокняжеской властью в 70-80 гг. XVI ст. — ТОДРЛ — Т. XVI. — Л., 1958 та ін.

3. Казакова Н.А. Вассиан Патрикеев и его сочинения. — М.-Л., 1960;

Казакова И.А. и Лурье Я.С. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV — начала XVI века. — М.-Л., 1955 та ін.

4. Алексеев М.П. Явление гуманизма в литературе и публицистике Древней Руси. — М., 1958.

5. Зимин А.А. И.С.Пересветов и его современники. — М., 1958; Зимин А. и Лурье Я.С. Послание Иосифа Волоцкого. — М.-Л., 1959 та ін.

6. Голенищев-Кутузов И.Н. Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). — М., 1963 та ін.

7. Из истории философской и общественно-политической мысли в Белоруссии. — Минск, 1962; Очерки истории философской и общественно-политической мысли в Белоруссии. — Минск, 1962; Очерки истории философской и социологической мысли Белоруссии. — Минск, 1973; Ботвинник М.Б. Лаврентий Зизаний. — Минск, 1873; Прокошина Е.С. Мелетий Смотрицкий. — Минск, 1974; Плечкайтис Р.М. Философия эпохи феодализма в Литве. — Вильнюс, 1975 (литовською мовою) та ін.

8. История философии в СССР. — Т.1. — М., 1968; Галактионов А.А., Никандров П.Ф. Русская философия XI-XIX веков. — Л., 1970.

9. История Украинской РСР. — Т.1. — К., 1967; Нарис історії філософії на Україні. — К., 1966; Від Вишенського до Сковороди. — К., 1972; Історія філософії на Україні. — У 2-х т. — Т.1. — К., 1987 та ін.

10. Возняк М.Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. — Львів, 1954; Загайко П.К. Українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану та унії. — К., 1957; Єрьомін І.П. Іван Вишенський і його громадсько-літературна діяльність; Іван Вишенський. Твори. — К., 1959; Яременко П.К. “Пересторога” — український антиуніатський памфлет. поч. XVII ст. — К., 1963; його ж: Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його “Апокрисис” — Львів, 1964; Микитась В.Л. Український письменник-полеміст Михайло Андрелла. — Ужгород, 1960; статті, монографії А.І. Пашука, І.В. Паславського та ін.

11. Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. — К., 1966; його ж: Першодрукар Іван Федоров і виникнення книгодрукування на Україні. — Львів, 1975; його ж: Джерела з історії української культури доби феодалізму. — К., 1972 та ін.

12. Див., наприклад: История Европы. Т.3. От средневековья к новому времени. М., 1993.

13. Бонч-Бруевич В.Д. Значение сектантства для современной России. — Жизнь. — №1. — Женева, 1902. — С.294.

14. Історія Української РСР, Т.1. — К., 1967. — С.157-158.

15. Там же. — С.151.

16. Акты Западной России. — Т.IV. — N 45.

17. Там же, № 63.

18. Див.: Ісаєвич Я.Д. Братства... — Розділ II.

19. Акты Западной России — Т.IV. — №33.

20. Архив Юго-Западной России. — Т.IV, Ч.1. — С.14.

21. Порядок школьный или устав ставропигийской греко-русской школы во Львове 1586 года. — Львів, 1863. — С.6.

22. Там же. — С.8.

23. Там же. — С.10.
24. Див.: Ісаєвич Я.Д. Братства... — С.74-75.
25. Києво-Могилянська академія і розвиток східнослов'янських літературних мов у XVII-XVIII ст. — К., 1973. — С.8.
26. Яременко П.К. Исследование украинской полемично-публицистической литературы конца XVI — начала XVII ст. — К., 1966. — С.18.
27. Яременко П.К. Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його "Апокрисис". — Львів, 1964. — С.66.
28. Подокшин С.А. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы. — Минск, 1970. — С.182-197.
29. Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Т.V. — Львів, 1906. — С.29-30.
30. Акты, относящиеся к истории Западной России. — Т. IV. — Спб., 1851. — №88. — С.121.
31. Акты, относящиеся к истории Западной России... — С.121.
32. Там же. — С.122.
33. Там же, №91. — С.125.
34. Там же.
35. Там же.
36. Там же, №92. — С.127.
37. Там же, №142. — С.197.
38. Там же, №144. — С.199-200.
39. Ставровецкий Транквилион Кирил. Евангелие учительное... Рохманів, 1619.
40. Там же, Ч.І. — С.30 зв. — 31.
41. Там же. — С.89 зв.
42. Там же. — С. 116 л.
43. Там же. — С. 145 л.
44. Там же. — С. 270 л.
45. Там же. — С. 270 зв.
46. Там же.
47. Там же. — С.298 л.
48. Там же. — С.299 зв.
49. Там же. — С.308 зв.
50. Там же.
51. Там же. — Ч.ІІ. — С.142 зв.
52. Там же. — С.169 л.
53. Подокшин С.А. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы. — С.197-203.

Феодосій СТЕБЛІЙ

ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ*

Дослідженнями процесів соціально-економічного, політичного, національного і культурного розвитку країн східноєвропейського регіону в XIX ст., проведеними як у колишньому СРСР (зокрема в академічному Інституті слов'янознавства і балканістики) (1), так і за кордоном — у Чехії, Польщі, Угорщині, США (2), встановлено, що для усіх, або майже всіх народів даного регіону, позбавлених власної державності, ці процеси були синхронними і мали багато спільних рис. Зокрема спільним для них було зародження в процесі консолідації сучасних націй національних рухів, які у своєму розвитку пройшли ряд стадій. На основі типологічного співставлення цим же часом датується і зародження національного руху в Україні.

Деякі дослідники (зокрема І.Химка, П.Магочі) (3), розглядаючи український національний рух в європейському контексті, виділяють у ньому за аналогією з іншими країнами три стадії: 1) збирання спадщини (наукову); 2) організаційну (культурну); 3) політичну. На думку П.Магочі, на західноукраїнських землях ці стадії можна датувати: першу — 1816-1847, другу (враховуючи те, що деякі здобутки в духовній сфері кінця XVIII ст., які можна було б віднести до цієї стадії, на початку XIX ст. були втрачені) — 1848-1860, третю — 1861-1918 роками.

Зрозуміло, що цей поділ умовний і не виключає наявності в певних рамках елементів тієї чи іншої стадії. Враховуючи це, розглянемо найважливіші події і явища, які дозволяють говорити про початки національного руху в Галичині в межах його першої стадії.

Початки національного руху в Галичині на основі типології з іншими країнами Східної Європи можна датувати кінцем XVIII — серединою 40-х років XIX ст., тобто часом перебування Галичини під владою абсолютистської Австрії, яка намагалась утвердити своє панування у краї, спираючись на польську панівну верхівку і всіляко ущемлюючи національні інтереси українського населення. Тоді цей рух розвивався під прапором ідей Просвітництва й романтизму

* В основу статті покладено доповідь, виголошену на I конгресі Міжнародної асоціації українців у Києві в 1991 р.

і вирішував, головним чином, завдання наукового та культурно-мовного характеру.

У межах першої стадії (“збирання спадщини” або “наукової”) тут можна чітко розмежувати два етапи: кінець XVIII ст. — 1820-ті роки і 30—середина 40-х років. Перший з них проходить під знаком ідей Просвітництва, другий — романтизму. На першому етапі головними осередками руху стають Перемишль і Львів, а його прояви знаходять свій вияв у діяльності ряду представників греко-католицького духовенства та інших освічених людей, позначеній рисами Просвітництва. Перші кроки цієї діяльності можна помітити в стараннях греко-католицького єпископа Льва Шептицького в 70-х роках XVIII ст., який намагався переконати австрійські урядові кола в тому, що українці — це окремий народ, який повинен мати рівні права з поляками, підсилюючи свою аргументацію політичними мотивами — можливістю завоювати симпатії українців поза Галичиною з метою об’єднання всіх українських земель під владою Австрії, в його заходах щодо заснування єпархіальної духовної семінарії у Львові (4) тощо, а згодом у праці гуртка українських професорів, що сформувалися навколо Львівської генеральної духовної семінарії, заснованої 1784 р., і так званого Руського інституту (*Studium Ruthenum*), що існував при Львівському університеті в 1787-1809 роках. З-поміж них особливо виділявся П.Лодій, професор філософії Львівського університету (1787-1802), який “для пользи учащагося юношества галлицитеського” у 1790 р. опублікував у своєму перекладі з латинської тогочасною українською літературною мовою підручник німецького філософа-вольфганца Х.Бауммайстера “Наставни правоучительної філософії”, а в передмові до книги та в ряді панегіриків висловлював похвалу австрійським імператорам-представникам освіченого абсолютизму, деяким особам вищого духовництва (А.Бачинському, М.Скородинському, А.Ангеловичеві) за їх сприяння розвитку освіти, створення уже згаданого Руського інституту з викладанням у ньому тодішньою літературною мовою. З цим пов’язуються надії на поширення серед українського населення знань, наукового розуміння явищ світу (5).

Значно помітнішою стає така діяльність у другому-третьому десятиліттях XIX ст., коли її розгорнули визначні представники національного Просвітництва: І.Могильницький, І.Лаврівський, М.Гриневецький, В.Компаневич, К.Блонський, Й.Левицький та ін. І.Могильницький був душею культурно-освітнього осередка, що сформувався у Перемишлі навколо єпископів М.Левицького, а згодом І.Снігурського. Будучи референтом, а потім головним інспектором шкіл Перемишльської єпархії, він розгорнув активну діяльність щодо організації шкіл, підготував і видав ряд підручників для народних шкіл: “Буквар славено-руського язика” (1816), “Правила шкільні” (1817), “Наука християнська” (1816), “Катехизис” (1817), “Повинності підданих” (1817), які кілька разів перевидавались. З метою

підготовки і видання народною, дещо наближеною до літературної, мовою підручників для парафіяльних шкіл, популярних книг з економіки, гігієни, історії, а також пробудження зацікавленості селян у навчанні дітей І.Могильницький зробив спробу (щоправда, невдалу) заснувати у Перемишлі просвітнє Товариство священиків (1816).

І.Могильницький був ініціатором і першим ректором заснованого в Перемишлі інституту підготовки дяків та вчителів парафіяльних шкіл, де щороку навчалася 24 юнаки, що утримувалися за рахунок заснованого І.Снігурським спеціального фонду. Спираючись на численні вимоги українського селянства та міщанства Східної Галичини навчати дітей рідною мовою, він розгорнув за це енергійну боротьбу, залучив до цього також митрополита М.Левицького. У розпалі цієї боротьби написав “Граматику язика словено-руського” (поч. 20-х рр.) та своєрідну передмову до неї — наукову працю “Відомість о руськїм язичї”, у якій, спростовуючи поширені на той час помилкові уявлення про український народ та його мову (народ як гілку російського або польського народів, а мову як діалект однієї з цих мов), аргументовано визначив український народ як один з реально існуючих сіднослов’янських народів із власною мовою, поширеною на землях Малої і Червоної Русі, тобто Наддніпрянської України і Східної Галичини.

Заслуговує на увагу те, що, готуючи цю працю, І.Могильницький свідомо ставить своїм завданням, за його словами, “оживляти пам’ять про руський народ, існування і колишні самостійність якого спираються на такі ж історичні та політичні засади, як чеського та угорського народів” (6). З цією метою він робить екскурс в історію рідного краю, підкреслюючи давні історичні традиції українського народу та його мови. Ці традиції він виводить від “Монархії Руської” зі столицею у Києві, заснованої Володимиром Великим, держави, яка “через неустанный діл і незгоду княжат руських розпалася на дві знакомиті часті, то єсть часть Полуночну (Сіверну) і Полудневу (Южну). Часть Полуночна Русь (Росія) Велика, часть Полудешна Мала Русь (*Russia minor*) звана била”. Значна частина Малої Русі, відома під назвою Червоної Русі, продовжує автор, — “оставалася під пануванням княжат руських, котрих столиця була місто Галич”, від якого походить і назва королівства Галичини, і з гордістю розповідає про князювання Данила Романовича, який “ім’я короля галицького носив”, та зазначає, що пізніше ця могутня держава зазнала нападів угорських королів і великих князів литовських, поки нарешті не була завойована Польщею (7). Таким чином, додатковим вагомим аргументом на користь “історичного права” на самостійне існування українського народу та його мови виступила наявність у минулому власної державності. Цей аргумент згодом ще не раз звучатиме з уст провідних діячів національного руху.

Чималий внесок у національно-просвітницьку роботу вклали інші

діячі. Професор Львівського університету й лицю, а також Перемишльського інституту І.Лаврівський, прихильник освіти народу, на відміну від інших професорів-українців, читав свої лекції українською мовою і за власною ініціативою викладав студентам “руську граматику”, над якою працював з 1815 р. Він склав шеститомний українсько-польський словник, видав “Буквар” для парафіяльних шкіл (1838), працював над підготовкою популярної історії Русі, переклав на польську мову давньоруський літопис, зібрав і передав для загального користування цінну бібліотеку.

Іншим професором Львівського університету — М.Гринецький — досліджував ареал поширення української мови, доводячи, що нею розмовляє населення не тільки на Подніпров’ї, але і в Галичині й на Закарпатті, вивчав історію рідного краю, збирав першодруки та інші пам’ятки старовини. Ряд праць з історії української церкви підготував також професор університету М.Гарасевич.

Історик-краєзнавець В.Компаневич склав зведені літописи львівських монастирів, брав участь у перекладі “Хроніки міста Львова” Б.Зиморовича (1835), виступав у пресі про старовинні пам’ятки Галичини.

Частиною українського народу вважав українське населення Галичини Й.Левицький — автор першої у краї друкованої граматики української мови. Він зазначав, що цей народ має стародавню культуру, власну мову, свою історію.

Аргументовано доводив належність населення західноукраїнських земель до українського народу в своїй “Граматиці” і Й.Лозинський. Українські землі, на його думку, — це Мала Русь, Червона Русь, Буковина і Закарпаття, які мають спільну історію (8).

Таким чином, епоха Просвітництва дала чимало свідчень наполегливих зусиль представників освіченої суспільної верстви щодо реалізації наукових і культурно-мовних завдань національного руху, зокрема: формування значних культурно-освітніх осередків у Львові й Перемишлі та спроби заснування культурно-освітнього товариства, прагнення піднести освіту народу і створення з цією метою парафіяльних шкіл та свого роду вчительської семінарії, відстоювання засади шкільного навчання рідною мовою та забезпечення народних шкіл україномовними підручниками, створення граматик української мови та її словника, започаткування збирання пам’яток старовини, вивчення історії краю та його церкви тощо. Зрозуміло, що в надзвичайно складних умовах абсолютистського ладу, культурної відсталості, відчайдушного опору панівної верхівки і правлячих кіл лише незначна частина цих завдань могла бути реалізована. Та вже сама тільки постановка цих завдань та спроби їх вирішення повинні розцінюватись як явища національного руху. Найважливішим здобутком даного етапу національного руху все ж слід вважати наукові результати, а саме: наукове обґрунтування окремішності українського народу з його власною мовою та його етнічної,

мовної і культурної єдності на всіх просторах української землі, ствердження давньої традиції його власної державності та політичної незалежності, перерваної лише чужоземними завоюваннями, а тим самим доведення “історичного права” українського народу на самостійне існування і культурний розвиток. Це й стало науково-теоретичною основою утвердження національної свідомості нового покоління учасників та ідеологів національного руху.

На другому етапі першої стадії головним центром національного руху стає Львів. Ширшає коло його учасників, серед яких поряд з представниками науки і вищого шкільництва, переважно духовного, а нерідко й шляхетського походження, з’являються представники творчої інтелігенції, студентської й учнівської молоді, нижчого духовенства, що засвідчує демократизацію соціального обличчя руху. Демократизується й ідеологія руху, у якій все більше місця стала займати орієнтація на народні маси.

Національний рух захоплює нові сфери духовного життя. Збирання, вивчення та публікація історично-культурної спадщини і дослідження мови доповнюються високопатріотичною літературною творчістю, видавничою діяльністю, публіцистикою, боротьбою за утвердження літературної мови на народомовній основі, впровадження її у шкільні підручники, повсякденний вжиток інтелігенції, церковні проповіді тощо. І все це відбувається під знаком чіткого усвідомлення єдності українського народу, розділеного навпіл державним кордоном, давніх традицій його власної державності та політичної незалежності, палкого прагнення відновити його суверенні права. Цей процес особливо виразно репрезентує діяльність “Руської Трійці”.

Для романтиків М.Шашкевича, І.Вагилевича і Я.Головацького, які прийняли естафету від своїх попередників — просвітників, усвідомлення самотності та єдності українського народу, його величчя в минулому було джерелом наснаги в їх патріотичній діяльності і глибокої віри в його краще майбутнє. Свідченням цього є багата епістолярія “Руської Трійці”, ще недостатньо вивчена. Ось як висловився з цього приводу І.Вагилевич у листі до М.Максимовича від 7 березня 1837 р.: “Що нам преліубе? Чи не свята Русь, наша дідина?! І ми єсьмо руські діти! Двійна жинь ся вив’язала уже в давнині на Русі: на сівері — із світлого сонця багатого, великого Новограда і на юзі — із святої столиці, ровесниці Цареграда — Києва. Як сеся жинь розвивалася і розцвігала та як ся притьмила, відомо з історії народу руського... Ми єсьмо южнорусини... Оце ж ми всі із-за Бескиду, від Тиси, з-поза Сяну і по Серету — з братією нашою задніпровою складаємо одне существо... геть перегороди, бо не їм псувати существо народу...” (9). Хоч на долю цього народу, — продовжував він, — випало чимало випробувань, його духовний розвиток допомагав вистояти в них і знову й знову відроджуватись. “Южна Русь токмо в свіжих силах відмоложалася”, — підсумовував І.Вагилевич і висловлював упевненість у тому, що вона “колись по-

прежньому ще відмолодне” (10). В інших листах письменник наголошував, що “віра в будуче відродження ся кріпка і ціпка — вона ум возносить і наповняє серце”, і рішуче запевняв, що українці “виступлять в жизнь європейську як народ, уцивілізований прикметно до духу і потреби веремня” (11).

Глибоко переживаючи територіальну розчленованість народу, його трагічну долю, діячі “Руської Трійці” усі свої помисли звертали до Наддніпрянської України, яку вважали центром тяжіння для всіх українських земель. Для Я.Головацького, наприклад, Київ — це “місто давніх згадок народу, середоточіе Южної (нашої) Русі”, а на Задніпров’ї — “вся сила наша, так фізична, як і моральна” (12).

Розглядаючи свою діяльність як складову частину загальноукраїнського культурного процесу, М.Шашкевич та його друзі вважали своїм священним обов’язком підтримати і продовжити на галицькій землі справу духовного відродження народу, розпочату літературними силами Наддніпрянщини, що чітко засвідчено, зокрема, “Передслів’ям” М.Шашкевича до “Русалки Дністрової”. У цьому ж плані висловлювався і Я.Головацький, який у листі до брата І.Головацького закликав своїх сучасників: “Держімся цілості Русі, того кореня, з котрого-сьмо вирости. Нащо нам відчімхатися від нього... Разом образуймося, разом поступаймо до одної цілі: “просвічення і образования”, “жіймо в згоді”, в’яжімся... як можемо... Всі ми русини, нехай же одно правописаніє в’яже всі одробини, порозсипувані по широкій руській землі, згромаджує до купи, в одну цілісність, так як нас в’яже одна історія, однакє піснетворство (поезія), один звичай, одна віра” (13).

Ці ж мотиви звучать у вірші Я.Головацького на честь його зустрічі з І.Срезневським у Львові 1842 р., який закінчувався словами:

*Ізв’яжімся, рідні діти, —
Час вже нам відмолодіти!
Свою пісню заспіваймо,
Своєї сили добуваймо —
Та все піде влад! (14)*

У контексті боротьби за національне відродження усієї України й розгорталась багатогранна діяльність “Руської Трійці”: збиральницька, дослідницька, видавнича й публіцистична, виступи за утвердження національної літератури на живій народомовній основі, проти спроб латинізації письменства тощо. І все це стало вагомим набутком національного руху. Сповідуючи в душі засад романтизму високу громадянську місію національної літератури, її діячі в політично-дидактичних цілях відтворювали в літературних творах і популяризували найяскравіші сторінки героїчного минулого народу, його давні традиції політичного життя, насамперед часів Київської Русі й Галицького князівства та козацької держави.

Про могутність Київської Русі з піднесенням у своєму “Передго-

ворі” до публікації українських народних пісень в “Русалці Дністровій” пише І.Вагилевич: “Руський народ був великим і величавим... Довкола різні рукоділа ставали, перемишль зростав широко і вступляв на вершок, все зарівно обнявши; бариство велике пов’язало руський нарід межи собою і з чужими поколіннями далеко і широко, не чим і Русь вся наповнена іміннями безчисленними і неперебраними статками. А коли руський нарід під верховодом Великого князя в одне тіло ізріс, гостинці вшир і вздовж покопано і правду за простих сердець і давніх поведінок встановлено, а Руська земля честь і славу мала” (15).

З не меншим пієтетом висловлюється про Київську Русь М.Шашкевич у вірші “Згадка”, в якому йдеться про епоху Ярослава Мудрого — творця “Правди Руської”, коли “руськими сторонами дзвін вічовий гомонів”, цілим світом гомоніла слава Києва і Новгороду й по всій Русі панували “щастя, гаразд”, з якими так контрастувала сучасна йому дійсність (16).

Відомо, з яким захопленням І.Вагилевич та Я.Головацький досліджували документальні пам’ятки, котрі, на їх думку, засвідчували продовження того політичного життя народу Галичини, яке “процвітало під час самостійності Галицького князівства з часів Володаря, Василька, Ярослава, Романа, Данила і Льва”. Під враженням знайдених документів вони, — згадував Я.Головацький, — “бачили в своїй уяві могутню державу на всьому підгір’ї Карпат, яка розкинулась від витоків Німану до устя Дунаю і Чорного моря” (17).

З великим натхненням М.Шашкевич та І.Вагилевич у своїй поезії оспівували мужню боротьбу русичів Прикарпаття проти іноземних наїзників у XII-XIII ст. (“Болеслав Кривоустий під Галичем, 1139”, “Мадей”).

Не меншу увагу виявляли діячі “Руської Трійці” до українського козацтва, носія свободи і національної державності. Я.Головацький в одному з листів, наголошуючи на республіканських традиціях Запорізької Січі, співставляв її з Новгородською і Псковською республіками XII-XIII ст. (18), враховуючи, очевидно, спільний для них демократичний принцип забезпечення політичного самоврядування та виборності службових осіб і старшин (на народному вічі чи військовій раді). Високо оцінював Запорізьку Січ І.Вагилевич, зазначаючи в “Передговорі” до народних пісень, що “із Запоріжжя лицарських діл гомін зашибався високими курганами по всій Русі” (19). Я.Головацький найважливішою добою в історії українського народу вважав часи Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького, коли “козацька слава розіллалася, як широкий Дунай, на всю Червенську Русь” (20), і коли “засіяла зоря свободи на галицькому небосхилі” (21). Для М.Шашкевича пам’ять про звिताжні козацькі походи на західноукраїнські землі була священною. “Ми святимо, — писав він, — пам’ятку 200-літню побідносноного оружя русинів під Пилявцями, Зборовом, Збаражем, Львовом, пам’ять славних

богатирів козацьких, за віру і свободу павших під Берестечком” (22). У поезіях (“О Наливайку”, “Хмельницького обступлення Львова”) він змальовує яскраві образи визначних керівників козацьких визвольних повстань, які разом із життєписом і портретом гетьмана та текстом його байки, адресованої послам польського короля, планував помістити у недозволеному цензурою альманасі “Зоря”. А в “Русалці Дністровій” на козацьку тематику друкує вірш “Погоня” та шість народних пісень (про Морозенка, Коновченка, взяття Варни, страту гайдамаків у с.П’ятигорах 1768 р. та ін.).

Визвольні мотиви знайшли концентрований вираз в альманасі “Руської Трійці” “Зоря”, який через цензурну заборону не побачив світу, і в дещо приглушеному звучанні (з цензурних міркувань) у славнозвісній “Русалці Дністровій”, яка усім своїм змістом (нав’язуванням до традицій власної державності та політичної незалежності, возвеличуванням визвольної боротьби, поетизацією народних героїв — Морозенка, Довбуша, Бойчука, подвигів козацтва, учасників гайдамацького руху) маніфестувала нескореність духу уярмленого народу, усвідомлення неправомірності розчленування його території, живучість пам’яті про його колишню велич і могутність та принесені жертви у боротьбі за свободу, прагнення патріотичних сил до відновлення його суверенних прав та готовність до праці над його відродженням. Вона, таким чином, цілком відповідала тій місії, якої чекав М.Шашкевич від спогадів про минуле, — допомогти

*Воскресити в новій силі
Руську славу, руську владсть!*

Разом з тим “Русалка Дністрова” народилась, як відомо, в атмосфері тісного міжслов’янського співробітництва, і це була перша в Україні книга, яка, за словами І.Франка, вказувала “далекий ясний образ свобідної всеслов’янської федерації в освіті і спільній роботі політичній” (23).

Треба сказати, що в умовах середини XIX ст., при відсутності майже в усіх слов’янських народів, за винятком російського, власної державності, при наявності у них здебільшого неповної соціальної структури (зокрема відсутності свого феодального класу), що ускладнювало і гальмувало процес національного відродження, ідея слов’янської демократичної федерації породжувала в учасників національних рухів великі надії як запорука національного визволення і набула значного поширення у слов’янських країнах. Мала вона своїх прихильників і в Галичині, зокрема в таємних організаціях 1830х років: “Союз мужів”, “Слов’янські республіканці”, “Демократично-військовий союз” (24). Нічого дивного, що ця ідея наскрізь пронизувала і “Русалку Дністрову”. Більше того, наприкінці 30-х — на початку 40-х років брати Я. та І.Головацькі налагодили тісні взаємини з активними діячами віденського підпілля, згодом лідерами чесь-

кого радикально-демократичного руху Ф.Кампеліком та Й.Подліпським, які пропагували ідею об’єднання слов’янських народів в одну державу — федеративний союз республік серед студентської молоді.

Тоді ж діячі “Руської Трійці” роблять спроби підтримувати контакти з ідейно близькими їм майбутніми учасниками Кирило-Мефодіївського товариства у Києві. Вони виявляють величезний інтерес до ранніх творів Т.Шевченка (із “Ластівки”, “Кобзаря”, поеми “Гайдамаки”), що закликали до боротьби з поневолювачами і єднання слов’янських народів; цікавилися збірками поезій М.Костомарова (“Українські балади”, “Вітка”). Майбутнім кирило-мефодіївцям Т.Шевченкові, М.Костомарову, у свою чергу, стають відомі твори і народні пісні з “Русалки Дністрової”. Більше того, серед паперів М.Костомарова у вигляді додатку до “Книги буття українського народу” з’являється вірш однодумця “Руської Трійці” М.Устияновича “Наддністриянка”, який розвивав ідею “Русалки Дністрової”. Та найбільш значним результатом цих зв’язків було відображення у програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства ідеї політичного возз’єднання українських земель, здійснення якої пов’язувалося з реалізацією намічених планів демократичної перебудови суспільного і державного ладу слов’янського світу. Як відомо, відповідно до виробленого проекту Україна як складова частина майбутньої слов’янської федерації мала творити два штати: Східний (Лівобережжя) і Західний (Правобережжя), до якого мала бути приєднана Східна Галичина (25). По суті, це був перший, висунутий українським національним рухом, програмного значення проект політичного возз’єднання східно- і західноукраїнських земель.

Майже одночасно з програмою Кирило-Мефодіївського товариства була сформульована соціально-економічна і політична програма українського національного руху в Галичині. Виражена вона була в публіцистичній статті члена “Руської Трійці” Я.Головацького “Становище русинів в Галичині”, опублікованій під псевдонімом Гаврило Русин у лейпцігському журналі “Jahrbücher für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft” (1846).

Автор статті, будучи переконаним у тому, що майбутнє Австрії залежатиме від її національної політики, здатної забезпечити рівні права усіх народів, що населяють її, уболіваючи за долю роз’єднаного державним кордоном українського народу, висунув виразну вимогу піднесення українців Австрійської імперії до рівня інших слов’янських народів, які переживали своє національне відродження, зокрема за рахунок звільнення народних мас, насамперед селянства, від гніту поміщиків, бюрократії та лихварів, перш за все шляхом скасування панщини або заміни її чиншем, підняття “середнього стану” (населення, зайнятого в мануфактурній промисловості та ремеслі); піднесення промисловості, культури і законності шляхом поширення загально корисних знань рідною мовою; запровадження шкільної освіти рідною мовою, викладання та дослідження

української мови у вищій школі з метою підготовки кадрів інтелігенції, здатних працювати в україномовному середовищі; розвитку літератури, культивування історичних традицій, заснування журналів. Я. Головацький припускав, що, сприяючи піднесенню української літератури, Австрія може завоювати симпатії до своєї національної політики і серед українців у складі Росії та відповідно мати вплив і на них (26).

Висунення Я. Головацьким програмних вимог засвідчувало перехід національного руху в Галичині на час завершення діяльності "Руської Трійці" від вирішення наукових і культурно-мовних питань до постановки завдань соціально-економічних і політичних, тобто завершення в основному його першої стадії та вступу в нову, у рамках якої належало вирішувати питання організаційної (культурної) та політичної діяльності.

Підтвердженням цього є не тільки значний громадський резонанс статті, незважаючи на заборону її поширення, та численні схвальні відгуки на неї у краї (27), але й інші заходи політичного й організаційного плану, ініціаторами яких виступають у той час уже не тільки колишні діячі "Руської Трійці", але й представники верхніх верств українського суспільства. Із закритим листом на ім'я уряду звертається єпископ Г. Яхимович (1842), обґрунтовуючи необхідність сприяння українській національності з політичних міркувань — можливістю посилення впливу на Україну в складі Російської імперії (28). Із Львівського єпархіального управління виходить ряд відозв до нижчого духовенства (1847) щодо сприяння в налагодженні шкільного навчання українською мовою, заснування на кошти сільських громад українських парафіяльних шкіл (29). Такі школи виникають у багатьох селах, активізується робота над підготовкою шкільних підручників, зокрема перекладних з інших мов (30).

Значним культурним явищем стає публікація у Відні братами Я. та І. Головацькими альманаху "Вінок русинам на обжинки" (т. 12, 1846-1847), який, передрукувавши чимало творів із забороненої раніше "Русалки Дністрової", доносить до читачів, хоча і з десятирічним запізненням, головні ідеї "Руської Трійці". Вони ж роблять спроби перевидання у Галичині творів письменників із Наддніпрянської України: поезій І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Л. Боровиковського, М. Костомарова, А. Метлинського та ін. в одному із наступних випусків "Вінка...", а також повісті "Маруся" Г. Квітки-Основ'яненка, однак через все ще тяжкі цензурні умови та відсутність необхідних коштів здійснити їм це не вдається (31).

Виникає і знаходить підтримку в середовищі заможного міщанства Львова та вищого духовенства проект заснування української Матиці за зразком інших слов'янських Матиць (1847) (32) з метою видання популярних книг для народу. У цьому ж середовищі починають активно обговорювати плани видання українськомовного друкованого органу (1846 — початок 1848). Суперечки між прихильни-

ками традиційної книжної і народної мови навколо мови видання, однак, затягують справу, а коли Ставропігійський інститут нарешті знаходить компромісне рішення і 1 березня 1848 р. подає губернаторству офіційну заяву, а 16 березня 1848 р. одержує дозвіл на видання "Галицької пчоли" під редакцією Д. Зубрицького, у ньому вже відпадає потреба, оскільки в Австрійській імперії починається революція, яка знімає цензуру (33).

Вищевикладене дає достатню підставу стверджувати, що середина 40-х рр. XIX ст. є тією межею, яка відділяє наукову стадію національного руху в Галичині від наступних — організаційної (культурної) та політичної — і що в той час, тобто вже за кілька років до початку революції, цей рух висунув на порядок денний питання, які вирішувались, як правило, на цих наступних стадіях.

1. У истоков формирования наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. — М., 1984; Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. — М., 1981; Освободительные движения народов Австрийской империи. Возникновение и развитие. Конец XVIII в. — 1849 г. — М., 1980.

2. Hroch M. Social Preconditions of the National Revival in Europe. Cambridge, 1985; Chlebowski J. On Small and Young Nations in Europe. — Wroclaw, 1980; Niederhauser E. The Rise of Nationality in Eastern Europe. — Budapest, 1982; Szporluk R. Ukraine: A Brief History. — Detroit, 1979.

3. Magocsi P. Nationalism and National Bibliography: Ivan E. Levytskyj and Nineteenth-Century Galicia // Harvard Library Bulletin. XXVIII, 1. — Cambridge, 1980. — S.80-82; Himka J.P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. — Edmonton, 1988. — P.XXII.

4. Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. — Львів, 1924. — С.6-7; Rudnytsky I.L. Essays in Modern Ukrainian history. — Edmonton, 1987. — P.317.

5. Возняк М. До характеристики Петра Лодія //ЗНТШ. — Т.113. — Львів, 1913. — С.148-155.

6. Возняк М. Студії над галицько-українськими граматиками XIX ст. //ЗНТШ. — Т.89. — С.115-143; Т.90. — С.33-79.

7. Возняк М. Філологічні праці Івана Могильницького // Українсько-руський архів. — Львів, 1910. — С.61-71.

8. Гербельський Г.Ю. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. — Львів, 1964. — С.61-71.

9. Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. — К., 1982. — С.194-195.

10. Там же. — С.195, 198.

11. Там же. — С.203, 206.

12. "Русалка Дністрова". Документи і матеріали. — К., 1989. — С.168.

13. Там же. — С.221.

14. Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. — С.221.

15. Русалка Дністровая. — К., 1987. — С.34-35.

16. Там же. — С.103-106.
17. Письменники Західної України 30-50-х років XIX ст. — К., 1965. — С.239.
18. “Русалка Дністрова”. Документи і матеріали. — С.164.
19. Русалка Дністровая. — С.37-38.
20. Шашкевич М., Вагилович І., Головацький Я. Твори. — С.298.
21. Гербільський Г.Ю. Вказ. праця. — С.170-171.
22. Шалата М.Й. Маркіян Шашкевич. — К., 1989. — С.135.
23. Франко І. Збір. творів: У 50-ти томах. — К., 1980. — Т.26. — С.90-91.
24. “Руська Трійця” в історії суспільно-політичного руху і культури України. — К., 1987. — С.31.
25. Історичні передумови воз’єднання українських земель. — К., 1989. — С.162.
26. Hawrylo Rusyn. Zustaende der Russinen in Galizien // Jahrbü cher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft (Leipzig). — 1846. — Heft 9-10. — S.361-379.
27. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835-49. — Львів, 1909. — С.188, 204, 207, 212-213, 215, 219.
28. Щурат В. На досвітку нової доби. — Львів, 1919. — С.135.
29. Матеріали до історії галицько-руського шкільництва XVII і XIX в. // Українсько-руський архів. — Т.4. — Львів, 1909. — С.181-182.
30. Матеріали до історії культурного життя в Галичині в 1795-1857 рр. // Українсько-руський архів. — Т.13-14. — С.269, 272-273.
31. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835-49. — С.88, 123, 143-144.
32. Там же.
33. Кревецький І. Початки преси на Україні // ЗНТШ. — Т.144-145. — С.200; Возняк М. З зарання української преси в Галичині // ЗНТШ. — Т.111. — С.140-159.

Ігор ЧОРНОВОЛ

ПОЛЯКИ Й УКРАЇНЦІ У ПОЛІТИЦІ АВСТРО-УГОРЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 80-х РОКІВ XIX ст. (“Українська інтрига” зр. Г.Кальнокі)

У 1885-1888 рр. значно погіршились австро-російські стосунки. “Яблуком незгоди” на цей раз був болгарський престол, на якому кожна сторона бажала бачити свого прихильника (1). Ця “болгарська” проблема, однак, дала поштовх для зацікавлення проблемою “польською” та “українською”. Ініціатором зацікавлень такого роду був Отто Бісмарк. Від часу Берлінського конгресу його дедалі більше непокоїла Росія, а події 1885-1888 рр. показали, що можливість конфлікту з нею досить-таки реальна. Це змусило його переоцінити своє ставлення до польської справи — у випадку війни на сході він схиляється до думки про відбудову Польщі (2). Завдяки йому в європейську політику входить також і “українське” питання.

Ще з часів його перебування на посаді пруського посла в Петербурзі Бісмарку було відомо те, що досить значні простори південно-західних територій Російської імперії заселені самостійним народом, який не можна ототожнювати ні з поляками, ні з росіянами. Про це ще в 1861 р. він повідомляв пруського короля, майбутнього імператора Вільгельма I (3).

Про те, що О.Бісмарк був схильний трактувати українців як найпевнішу опору Відня, писав балтійський німець Екгард у брошурі “Берлін—Відень—Рим”, виданій анонімно у 1892 р. Про настрої у вищих ешелонах влади Берліна, які стосувалися зовнішньої політики, Екгард знав із перших рук — ще в 1869 р. він за дорученням високопоставленого пруського чиновника Койделя відвідав Галичину і Буковину з метою написати меморіал про політичну ситуацію в цих краях, зокрема про національні стосунки (4).

Значну увагу сучасників привернула опублікована в берлінському журналі “Die Gegenwart” (січень, 1888., № 13) стаття філософа Едуарда Гартмана “Росія і Європа”. Е. Гартман рекомендував російським політикам звернути більше уваги на Схід, відмовившись від розширення свого впливу на Заході, і загрозив їм відділенням західних провінцій Російської імперії. Немале місце у цьому проекті поділу Росії займала Україна, де Е.Гартман пропонував утворити “Київське

королівство". Щоправда, у проекті Е. Гартмана не знайшлося місця для Польщі (5).

Європейська преса припускала причетність до цієї статті "залізного канцлера" — досить близькі стосунки О. Бісмарка й Е. Гартмана були відомі. Але навіть у випадку, коли б Е. Гартман діяв не за вказівкою О. Бісмарка, то погляди, викладені ним у вищезгаданій статті, відповідали поглядам останнього. Схоже на те, що Отто Бісмарк був тоді єдиною особою в середовищі високопоставлених європейських політиків, який володів більш-менш достовірною інформацією про українців.

Можна здогадуватися, що "залізний канцлер" порадив "почитати Гартмана" своїм австрійським колегам. Крім того, між союзниками повинні були мати місце консультації з приводу "польської" проблеми.

Австрійським міністром закордонних справ був тоді граф Густав Кальнокі. "Се була справдешня постать аристократа-дипломата, — згадував О. Барвінський. — З його обличчя сіяла висока інтелігенція, високе чоло і бистрий зір проникливих очей, з котрих одне було озброєне моноклем, цікували мислячого чоловіка. В поведенні незвичайно привітний і поважний, у розмові приязний та милий, здобував собі відразу симпатію, а широким світоглядом і ясным поглядом не тільки на заграничну політику, але й основним знанням і добрим розумінням внутрішніх вельми складних обставин монархії відбивав значно і корисно від тісного овиду міністрів т.з. "Долітавії" (Австрії)" (6).

Г. Кальнокі добре знав також російські та взагалі слов'янські стосунки. Цьому посприяло те, що на початку 60-х років він, як і О. Бісмарк, займав посаду посла в Санкт-Петербурзі (7). Але знання української тематики йому явно не вистачало. Хоча важко було б сподіватись чогось іншого — Україна тільки-тільки почала виходити на європейську історичну сцену. Все ж гр. Г. Кальнокі був зовсім не проти того, щоб використати "українське" питання (і "польське" теж) як можливий козир у стосунках з Росією.

1885 р. з початком загострення австро-російських стосунків австрійські державні мужі пробують оживити польський самостійний рух. Але тоді це було вже непросто. С. Кеневич стверджує, що з усіх сеймових послів, обраних у 1883 р., лише князя А. Сапігу можна вважати самостійником (8). У 1885 р. цей найбільш стійкий польський "ірредентист" був зненацька іменованій таємним радником двору (9), а в 1886 р. — протегований урядовими інстанціями на посаду маршалка сейму (10).

1888 р. Міністерство внутрішніх справ інспірувало виникнення у Львові підпільного незалежницького "Союзу польського народу". Але кн. А. Сапіга разом з гр. Артуром Голуховським, зібравши компрометуючі поліцію дані, звернулися з ними до цісаря, у результаті чого вищі ешелони влади змушені були відректися від причетності

до цієї організації, а "Союз" розпався. Справа ця досить темна і потребує дальшого дослідження. Можливо, тут було замішане й Міністерство закордонних справ. "Союз польського народу" міг би заповнити дефіцит самостійницьких організацій у Галичині, а австрійські дипломати могли б користуватися фактом його існування як козирем у стосунках з Росією.

Тим не менше А. Сапіга сам нав'язує контакти з Варшавою та Познанем і зондує ґрунт для повстання. Діє він з відомо, здається, міністра закордонних справ Австро-Угорщини, без особливої віри в успіх справи, як пише С. Кеневич, "на всякий випадок" (11). Сапіга інформує Кальнокі також про український рух, оскільки, починаючи з 1886 р., він встановив конфіденційні контакти з О. Барвінським та наддніпрянськими українцями. Крім того, він віддавна цікавився проблемою польсько-української угоди і брав участь у всіх найвагоміших спробах її досягнення, починаючи з 60-х років (12).

На той час у Міністерстві закордонних справ уже нагромадився певний матеріал про український рух. Щоправда, його урядників більше турбувала пропаганда соціалістичних ідей серед українців. Так, в інформаційне бюро міністерства, починаючи з 1871 року, регулярно надходили відомості про Михайла Драгоманова (переважно з Міністерства внутрішніх справ) (13), який характеризувався як "відчайдушна голова, майже соціаліст, майже нігіліст, майже анархіст" (14). Можливо, саме поява статті Е. Гартмана спонукала інформаційне бюро Міністерства закордонних справ переорієнтуватися і збирати матеріал уже не тільки про соціалістів (15).

Завдяки інформації А. Сапіги у Кальнокі формується думка про необхідність покращення становища українців в Австро-Угорщині, що повинно було б сприяти ширенню австрофільських настроїв серед наддніпрянців. Звичайно, впровадити ці наміри в життя було неможливо без підтримки польських політиків. Тому одночасно виникає думка про нормалізацію польсько-українських стосунків, тим більше, що інформацію про них міністр закордонних справ отримувал від гарячого прихильника їх покращення.

На початку 1888 р. князь А. Сапіга розгортає активну діяльність щодо пропаганди "українського питання". Він відвідує не тільки Відень, але й Рим, де пробує зацікавити ним папу римського Льва XIII, з яким був у дуже добрих стосунках. Але Лев XIII саме тоді вів переговори з царським представником, тому не був зацікавлений у погіршенні стосунків з Росією (16).

У тому ж дусі діяв намісник Галичини Ф. Залеський. Зберігся його лист до А. Сапіги, де йдеться про його візити до цісаря, міністра закордонних справ та начальника генерального штабу барона Бека з інформацією про польсько-українські стосунки. Він пропонує князеві стати своєрідним неофіційним представником уряду в контактах з українцями: "Ви, княже, маєте чималу популярність між київськими русинами, які говорять про Вас: "Добре про нас думаєте" —

і саме Ви, княже, є єдиною особою, що мала б потрібний вплив і значення, коли б політичні сузір'я розпочали процес зближення. Однак для цього потрібно утримувати певні контакти з тамтешніми провідними колами, а це знову ж через Вас найліпше може статись" (17).

Серед кореспонденції Залеських у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника зберігається цікавий документ "Memoire sur la question ruthene", датований травнем 1888 р. (18). Його автор був добре поінформований про становище поляків й українців як у Росії, так і в Австро-Угорщині. Він пише про австрофільські настрої серед наддніпрянської інтелігенції, про її опір русифікаторським тенденціям, розглядає можливий хід подій на Україні у випадку війни Росії з Австро-Угорщиною, знає про Драгоманова і "драгоманівство". Для Австрії він вважає за необхідне скористатись вигідним моментом і повернути на свою сторону наддніпрянських українців та поляків, одночасно сприяючи покращенню польсько-українських взаємин. Меморіал також включає в себе кваліфіковану історичну та географічну довідку про Україну. Автора документу встановити не вдалося. Але, без сумніву, це була людина високоосвічена, зі знанням не тільки німецької, французької, англійської, але й української мови — у тексті часто зустрічаються українські прислів'я. Проте це не був поляк чи українець — про одних і других говориться з точки зору стороннього споглядача. У листуванні А. Сапіги зустрічаємо відомості, що він збирав статистичні інформації про російську Україну для написання нарису про неї (19). Однак документів, які б свідчили про його причетність до згаданого меморіалу, не виявилось. Певну вказівку на автора може дати лише використана ним французька мова, якою в австрійському діловодстві в даний період користувались лише урядники Міністерства закордонних справ. Меморіал написаний на гарному папері каліграфічним почерком. Це наводить на думку, що призначався він для найвищих сфер. В усякому разі писали його не для намісника — службові документи мали зберігатися в архіві намісництва. Залеський, мабуть, отримав цей меморіал завдяки приватним стосункам, скоріше всього від Кальнокі, тому він і опинився серед його власного листування.

Кальнокі не задовольнився тією інформацією, яку мав завдяки А. Сапізі та Ф. Залеському. Він пробує розшукати нові джерела інформації — і знаходить їх.

У Міністерстві закордонних справ за українські справи відповідав барон Карл Вольфарт (зокрема його підпис можна зустріти на багатьох документах, що з'являлись у міністерстві та мали відношення до України). Вольфарт походив з Галичини (з Бережан), був консулом, гофратом та радником в Міністерстві закордонних справ. У 1848 році він займав посаду в президіальному відділі Галицького намісництва і використовувався генерал-губернатором гр. Стадіоном в його контактах з українцями (20). У "Споминах" Барвінський стверджує,

що Вольфарт підтримував стосунки з галицькими москвофілами у 1873 р., зображає його як приятеля Богдана Дідицького і ворога народовців (21). Але схоже на те, що в останньому він помилився.

Гімназійним товаришем Вольфарта був професор німецької гімназії в Радівцях (Буковина) Микола Устиянович, син відомого діяча 1848 р., "солов'я Русі" Миколи Устияновича. Тит Ревакович характеризує його як "москвофіла й аристократа", який своїх дітей виховував ... як німецьких патріотів! Близько 1889 р. він відвідав Устияновича, і той розповів йому, що в нього про українські справи інформується барон К. Вольфарт. Приблизно тоді ж він змінив свої погляди і став свідомим українцем (22). Вольфарт запропонував М. Устияновичу викласти свої думки про українські справи письмово. Останній був дуже задоволений своїм знайомством з високопоставленим австрійським урядником, тому цю пропозицію швидко виконав. На початку 1890 р. він подав до відома Міністерства закордонних справ меморіал "До русинського питання в Галичині та Буковині" (23), в якому говорить про етнографічну спільність корінного населення Галичини, Буковини і Наддніпрянщини та можливе повернення наддніпрянців на сторону Австрії. З цим меморіалом ознайомився не тільки австрійський міністр закордонних справ, але й прем'єр-міністр гр. Е. Таффе (24).

Про контакти М. Устияновича з високопоставленим австрійським чиновником стало якимось чином відомо редакції "Gazet-и Narodowoi". У номері від 1 квітня з'явилась замітка про те, що гасло поділу Галичини за національною ознакою, підняте на щойно завершену з'їзді представників українських політичних угруповань, інспіроване Міністерством закордонних справ. У зв'язку з цим гр. Казимир Бадені, намісник Галичини, отримав вказівку виступити зі спростуванням, а Вольфарт повинен був дати пояснення своєму начальству. Останній вважав, що М. Устиянович не зміг утримати в таємниці своїх контактів з ним, і таким чином вони стали відомі полякам (25). Можна здогадуватись, що після цього інциденту Вольфарт припинив контакти з М. Устияновичем.

Цікавилися українцями й військові кола Австро-Угорщини. На початку 1890 р. М. Павлик повідомляв М. Драгоманова, що з ним "кокетують військові сфери", які пропонують йому гроші на газету. Павлик погодився, але поставив перед ними цілий ряд умов: відставка уряду Таффе, намісника Галичини К. Бадені і багатьох старост (!). "Головна ціль їх (буцімто) — притягнути Україну до Австрії, — продовжував він, — зрештою, ставлено мені щодо Росії реальні варунки [спеціальний відділ редакції на шпіонування російських військових справ (27.IX.1909) — М.Л.], на котрі я, звісно, пристати не міг, хоть я і противник теп[ерішньому] російському] ладові... вони ще прийдуть до мене... Коли дадуть підмогу... на "Народ" — то візьму, а робити буду своє для народу" (26). Щоправда, в іншій редакції відповідь Павлика виглядала більш рішуче:

“Очевидно, — писав він наприкінці 1890 р., — на підмогу тих кругів ми не полагомилися, висказали супротив них своє становище в такий рішучий, і, як водиться, ясний спосіб, що вони визнали за відповідне лишити нас власній волі” (27).

Міністерство закордонних справ продовжує цікавитись українськими проблемами і в 90-х роках. Австрійський консул у Києві Едуард Седлячек стежить за розвитком національного руху в Україні і повідомляє про нього у Відень (28).

Проте думка про цілеспрямовану політику Відня щодо українців була б хибною. Міністерство внутрішніх справ навіть під час “нової ери” посилало в інформаційне бюро Міністерства закордонних справ повідомлення, в яких українці й надалі характеризуються як панслависти чи соціалісти. І навіть приїзд 1891 р. Володимира Антоновича в Галичину сприймався цією урядовою інстанцією вороже: його вважали російським шпигуном (29).

Неприятнь деяких державних установ до українця О. Барвінський пояснював особистими контактами високопоставлених австрійських чиновників з москвофілами, а саме вищезгаданого барона Вольфарта, барона Фердинанда Ерба, секційного шефа Міністерства внутрішніх справ, і міністерського радника Брейського (усі вони нібито були чеськими москвофілами) з радником найвищого трибуналу у Відні Василем Ковальським (відомим галицьким москвофілом) (30). Що стосується Вольфарта, то тут Барвінський помилився. У Т. Рєваковича можна знайти характеристику барона Ф. Ерба як “приятеля нашого народу від 1848 р” (31). Про Брейського ніяких додаткових відомостей знайти не вдалося.

О. Барвінському пощастило розшукати лист бар. Ф. Ерба до М. Павликова, настоятеля Успенської церкви і одного з лідерів галицького москвофільства. Цей документ свідчить про його негативне ставлення як до народовців, яких він вважав прихильниками “ягеллонської ідеї”, так і галицьких москвофілів, яких критикує за повне ототожнення себе з росіянами та за московську політичну орієнтацію. Більше до вподоби йому були старорусини. У листі він радить М. Павлику стримувати свої промосковські симпатії, оскільки не тільки москвофільство, але й старорусинство стоїть під загрозою — сучасна державна політика цим течіям зовсім не симпатизує (32).

Сумнівно, однак, чи навіть усі разом вищезгадані особи могли бути причиною численних антиукраїнських повідомлень Міністерства внутрішніх справ, які, у принципі, ніколи не відзначались глибиною знання предмету. На багатьох з них вказане першоджерело інформації: дирекція львівської поліції на чолі з Крачковським. Але чому в Міністерстві внутрішніх справ і після 1890 р., коли українці пішли на угоду не тільки з поляками, а й з урядом, з’являлися такі повідомлення, сказати важко.

Неоднозначність австрійської державної політики щодо українців відбилася у так званій “справі Дегена та товаришів”. Влітку 1889

року Галичину відвідали молоді наддніпрянці Наталія, Марія та Сергій Дегени, Федір Кістяківський та Аполінарій Маршинський, які прибули з метою нав’язання стосунків з місцевими прихильниками ідей Драгоманова. 4 серпня до дирекції поліції надійшла вказівка намісництва за підписом віце-президента намісництва Лідля (?) з вимогою їх заарештувати, бо метою їхньої подорожі є “пропагування між русинами соціалістичних ідей та піднесення ненависті до шляхти”. При цьому згадувалась якась записка, що була послана ще 29 червня в київське консульство і стосувалась саме цих осіб (33). Отже, ініціатива цього арешту належала не поліції, а намісництву і вийшла з якихось інших, невідомих нам, інстанцій. Ельжбета Горнова у дослідженні “Український поступовий табір та його співпраця з польською суспільною лівицею в Галичині” цитує цікавий лист обер-прокурора Синоду Константина Победоносцева до Феоктистова, в якому стверджується, що російська політична еміграція задумала оживити українофільський рух. Серед ідеологів останнього він називає Михайла Драгоманова, Валентина Плеханова та Павла Аксельрода! Мовляв, на їх заклик з Києва виїхали студенти, щоб розвинути соціалістичну пропаганду в Галичині під керівництвом І. Франка (34).

Можливо, ця безглузда інформація опинилась якимось чином у Галичині і стала причиною арештів “Дегена ет consortes”. О. Барвінський вважав, що мали місце москвофільські доноси, хоча жодного доказу він не навів (35). Приблизно в той самий час у Львові відбувався судовий процес над соціалістом Болеславом Вислоухом і його товаришами. Б. Вислоух мав добрі контакти з І. Франком і М. Павликом (усі троє працювали в “Кур’єрі Львовському”). Але в матеріалах слідства немає даних про те, що арешти Франка і Павлика були пов’язані зі справою Вислоуха.

Поліція, однак, не дуже цікавилась першоджерелами інформації, і, як личить сумлінному виконавцеві, заарештувала наддніпрянців. Крім того, як осіб, що мали тісний контакт з останніми, було заарештовано М. Павлика, секретаря “Просвіти” А. Скородинського та І. Франка (36). У розпорядженні слідчого Маєвського, який вів справу, спочатку не було жодних доказів, які могли б стати основою обвинувачення арештованих. Більше того, йому були маловідомі погляди Драгоманова, прихильність до яких він хотів їм інкримінувати, і запитує про них директора поліції (37).

Щоправда, згодом у Ф. Кістяковського було вилучено листи, які свідчили про його зв’язки з російськими революціонерами П. Лавровим, М. Дебогорієм-Мокрієвичем і видавництвом “Свободная Россия” (38). Але навіть на основі цих документів важко було інкримінувати заарештованим діяльність проти Австро-Угорської монархії.

Крім того, було влаштовано обшуки мало не у всіх українських установах у Львові: у відповідального редактора “Правди”, “Просвіти”, друкарні товариства товариства ім. Т. Шевченка, “Руській

бесіди” і “Академічному братстві”, а також у посла до австрійського парламенту Івана Озаркевича (його відвідували заарештовані) (39).

Наприкінці серпня почались арешти в Наддніпрянщині. “Кур’єр Львовський” повідомляв, що російська жандармерія отримала від австрійських властей відомості, що ув’язнені у Львові встигли переправити до Росії велику партію заборонених книг. В заарештованих нічого підозрілого не знайшли і їх уже хотіли відпустити, коли за допомогою якогось “галичанина” були отримані відомості про польсько-українське товариство, що має на меті відірвати від Росії Україну і створити самостійну державу під берлом Габсбургів (40).

Роль “галичанина” у цих арештах сумнівна, більш імовірні контакти обох поліцій, тим більше, що і в Австрії і в Росії до соціалістичних ідей відносились насторожено. Однак ця подія не на жарт схвилювала киян, тим більше, що угодовські контакти між поляками й українцями були тоді в повному розпалі. В одному з листів до О.Барвінського О.Кониський запитує, чи правдива чутка, що австрійцями розкрита якась галицько-наддніпрянська самостійницька організація (41).

У вересні в Києві побував Алойзій Тележинський (42). Повернувшись, він пише розпачливого листа до кн. А.Сапіги, з якого видно, що наддніпрянці у даному випадку були впевнені в співпраці австрійської й російської поліції. Ініціативу арештів він приписує графові Бадені, новому намісникові Галичини, який будь-що-будь “хоче придушити український національний рух (напевне, несвідомо протегує москвофілів) і кожного українця, хто б він не був, зараховує до соціалістів ... Двозначна гра львівських сфер... значною мірою компрометує ставлення Австрії до України. У Києві, — продовжує Тележинський, — покладають надії, що лише один тільки Ви, пане князь, можете своїм впливом урезонити карколомних львівських політиків” і пропонує йому негайно виїхати до Відня (43).

Сумнівно, однак, чи А.Сапіга потрапив у Відень — тоді він був вже тяжко хворий. Можливо, він повідомив Кальнокі якимось іншим способом, а ймовірно, це зробив хтось інший. Останній відразу ж втрутився, тим більше, що про арешт Дегена і його товаришів Міністерство закордонних справ знало з самого початку, щоправда, усі повідомлення йшли через Міністерство внутрішніх справ (44). Розібравшись у справі, він вжив увесь свій вплив для того, щоб процес зупинити. Протягом 20-26 жовтня усіх заарештованих звільнено (45). Швидко з’явилась декларація державного прокурора про припинення справи “Дегена et consortes” (46), а наприкінці листопада всі наддніпрянці залишили Австро-Угорщину (47). Також у Росії всіх арештованих було звільнено (48).

Ось що писав про справу Дегена М.Павлик: “Дивним дивом, слідство проти нас пішло якраз за кон[ищи]ну, тобто за відірвання України від Росії + відірвання Галичини від Австрії... Дізнавшись про це, кон[ищи]на страшно перелякалась, бо була переконана, що у

декого з арештованих найдено довгий київський лист про всяких людей [з протестом проти зміни часописом “Правда” оголошеної програми, яку написав М.Драгоманов — 1.Ч.]... Тоді, після київських арештів, сталося друге диво: кон[ищи]на переказала тут полякам і русинам: мовляв, рятуйте нас усіх!... Одні поляки (звісно, деякі старалися через Відень і тут[ешні] власті (без намісника і т.і.), щоби наше діло скінчилося навіть без акту оскарження, для котрого і так не було підстави... Я це діло добре знаю, бо сам був посередником і між поляками і між русинами” (49). Можна здогадуватися, що у вищих урядових сферах справа Дегена була причиною великого скандалу, винуватцями якого виявились “пішаки”: прокурор Гіртлер був звільнений з посади і переведений у провінцію, а президент крайового суду — на свою попередню посаду радника вищого суду. Розправились і з слідчим Маєвським — він також був понижений у службовому становищі (50). У жовтні цього ж року по Галичині кружляли чутки про можливу відставку намісника гр. К.Бадені, що також пов’язувалось із справою Дегена (51).

Таким чином, уряд графа Таффе не виробив єдиної політики щодо українців: у той же час Міністерство закордонних справ ім сприяло, Міністерство внутрішніх справ стійко продовжувало представляти українців як прихильників панславізму та соціалізму. У цьому відношенні показовою була справа Дегена, яка, хоч і закінчилась перемогою проукраїнських сил, не привела до вироблення якоїсь єдиної точки зору на українську проблему.

Подібні непорозуміння мали місце і щодо поляків: виконуючи чийсь невідому нам вказівку, поліція інспірує виникнення у Львові підпільної організації з самостійницькими гаслами, яку вона в свою чергу повинна була б переслідувати. Всі ці події відбуваються на фоні активних польсько-українських угодовських контактів, які в значній мірі були інспіровані Міністерством закордонних справ Австро-Угорщини і привели в 1890 р. до угоди в Галичині (так званої “нової ери”).

1. История дипломатии. Под ред. А.А. Громыко и др. — М., 1963. — С.235-240, 242-248; 260-262.

2. Feldman J. Bismark a Polska. — Warszawa, 1980. — S.496-497.

3. Там же. — С.213, 218.

4. Там же. — С.540-542.

5. Doroschenko D. Die Ukraine und das Reich. — Leipzig, 1941. — С. 154-157.

6. Барвінський О.Спомини з мого життя. Третя часть // Інститут літератури АН України. — Відділ рукописів (далі ІЛ). — Ф.135. — Спр. 32. — С.493-494.

7. Там же. — С.101, 493.

8. Kieniewicz S. Adam Sapieha (1828-1903) — Lwów, 1939. — С.323.

9. Там же. — С.326.

10. Там же. — С.329-334.

11. Там же. — С.335-336.
12. Там же. — С.347-397.
13. Повідомлення Міністерства закордонних справ, донесення поліцейських органів та ін. матеріали про діяльність соціалістів-емігрантів з Росії і суспільно-політичне життя українців в Галичині. Копії // ДАЛО. — Ф.350. — Оп. 1. — Спр. 4916. — Арк. 1-123.
14. Там же. — Арк. 68.
15. Повідомлення Міністерства закордонних справ, замітки найважливіших діячів, вирізки з газет та ін. матеріали з питань суспільно-політичного становища Галичини і суміжних країв. Т.1. Копії. // Там же. — Спр. 4912. — Арк. 1-127.
16. Kieniewicz S. Вказ. праця. — С.387, 397.
17. Лист Ф.Залевського до А.Сапіги 23.IV.1888 // Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАН України. — Відділ рукописів (далі ЛНБ). — Ф.103. — Спр.731. — IV с. — С.66-67.
18. Там же — Ф.6. — Оп.4. — Спр. 7084. — С.1-41.
19. Листи О.Кониського до А.Тележинського: 2 — без дати, 23.I.1888 // Там же. — Ф.103. — Спр. 744-IV с. — Арк. 1-6. — Лист кн. А.Сапіги до А.Тележинського 22.II.1888// Там же. — Арк. 11.
20. Венцковский Д. Григорий Яхимович и современное русское движение // Галицкая Русь. — 1892. — № 160. — С.1.
21. ІЛ. — Ф.135. — Спр. 4. — С.101-102.
22. Лист Т.Реваковича до С.Смаль-Стоцького 3.XII.1911 // ЛНБ. — Ф.93. — Спр.79. — Арк. 5.
23. Записки Устияновича Миколи та листи Міністерства закордонних справ з українського питання в Галичині // ДАЛО. — Ф.350. — Оп. 1. — Спр. 4920. — Арк.1-56.
24. Там же. — Арк.2.
25. Там же. — Спр. 4912. — Арк. 115-116, 118.
26. Лист М.Павлика до М.Драгоманова 4.I.1890 // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895) — Т.VI. — Чернівці, 1910. — С.1-2.
27. Павлик М. Міняй кріцу на лошціу!//Народ.—1890.— Ч.23. — С.359.
28. Дорошенко Д. Український рух 1890-х років в освітленні австрійського консула в Києві // Праці українського наукового інституту. — Т.XVIII. З минулого. Збірник. — Т.І. — Варшава, 1938. — С.59-70.
29. Повідомлення Міністерства закордонних справ, замітки видатних діячів, виписки з газет та ін. матеріали з питань суспільно-політичного становища Галичини та суміжних країв (1890-1894). Копії. Т.ІІ // ДАЛО. — Ф.350. — Оп. 1. — Спр. 4913. — Арк. 23-24.
30. ІЛ, Ф.135. — Спр.4. — С.101-102.
31. Ревакович Т. Матеріали до біографії о.Устияновича Миколи // ЛНБ. — Ф.93. — Спр.79. — Арк.2.
32. ІЛ. — Ф.135. — Спр.4. — Вставка до ст.152. — С.1-8.
33. Слідча справа на Дегена Сергія, Франка Івана та ін. осіб, що підозрювались у соціалістичній діяльності // ДАЛО. — Ф. 350. — Оп. 1. — Спр. 2460. — Арк. 25.
34. Hornowa E. Ukraiński oboz postępowy i jego współpraca z polską lewicą

społeczna w Galicji. 1876-1895. — Wrocław — Warszawa — Kraków, 1968. — S.85-86.

35. ІЛ. — Ф.135. — Спр. 4. — С.82-84.
36. ДАЛО. — Ф.350. — Оп.1. — Спр.2640. — Арк. 1-14.
37. Там же. — Арк. 77.
38. Там же. — Арк. 54-62.
39. ІЛ. — Ф.135. — Спр.4. — С.82.
40. Kurjer Lwowski. — 1889. — № 285. — S.1.
41. Лист О.Кониського до О.Барвінського, без дати. — 1889 // ЛНБ. — Ф.11. — Спр. 1436. — Арк. 12-13.
42. Алойзій Тележинський — інженер-залізничник, учасник хлопоманського руху та повстання 1863 р. в Наддніпрянщині. У 80-х — поч. 90-их років часто їздив у Київ, виконуючи роль зв'язкового між галичанами та наддніпрянцями.
43. Лист А.Тележинського до кн. А.Сапіги 10.XI.1889 // Там же. — Ф.103. — Спр. 731. — IVс. — Арк. 105-106.
44. Повідомлення Міністерства закордонних справ, донесення поліцейських органів та ін. матеріали про діяльність соціалістів-емігрантів з Росії і суспільно-політичного життя українців в Галичині. Копії.// ДАЛО. — Ф.350. — Оп.1. — Спр. 4917. — Арк. 50-106.
45. Там же. — Спр. 2460. — Арк. 116-121.
46. Там же. — Арк.146.
47. Там же. — Арк. 170-172.
48. Конець справи Дегена і товаришів // Діло. — 1889. — Ч.264. — С.1. Якщо вірити “Ділу”, то шеф київських жандармів Новицький навіть отримав “выговор” за арешти. Думка російської преси була такою: на австрійську прокуратуру оглядатись не годиться. Контакти каральних інстанцій Австро-Угорщини та Росії у цьому випадку під сумнів не ставились.
49. Лист М.Павлика до М.Драгоманова 5.XII.1889 // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1896). — Т.V // 1886-1889. — Чернівці, 1913. — С.403-405. У цьому ж листі М.Павлик повідомляє, що, як йому казав “чоловік певний”, винуватцем усіх арештів був О.Кониський, хоча сам цьому не дуже вірив.
50. Там же. — ІЛ. — Ф.136. — Спр.4. — С.83-85.
51. В справі галицького намісника // Діло. — 1889. — Ч.261. — С.1.

Степан ЗЛУПКО

УКРАЇНСТВО ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО І МИСЛИТЕЛЯ С.А.ПОДОЛИНСЬКОГО

Хоч невелика за обсягом, але глибока за змістом і багатогранна проблематикою творча спадщина С.А.Подолінського (1850-1891). Вона щораз більше привертає увагу українських й іноземних дослідників. Завдяки цьому окремі грані світогляду наукової та громадсько-політичної діяльності С.А.Подолінського в тій чи іншій мірі з'ясувалися у численних публікаціях і навіть у дисертаційних працях. Разом із тим слід відзначити, що досі наукова біографія С.А.Подолінського не створена, його внесок у світову науку і суспільну думку гранично не визначено, не дано всебічної оцінки ролі та місця вченого-революціонера у становленні українського суспільствознавства, що в умовах сучасного етапу національного відродження має особливе значення.

На творчості С.А.Подолінського доволі рельєфно позначилося його українство. Діяльність визначного вченого і громадського діяча є яскравим прикладом того, як в умовах колоніалізму і антинациональних акцій поневолювачів можна служити інтересам своєї нації. У цьому контексті спадщина С.А.Подолінського ще не була об'єктом вивчення. Між тим, аналіз саме із вказаних позицій дає можливість переконатися у тому, що любов до свого народу не знецінює наукових праць, а навпаки, підносить їх вселюдську вартість.

С.А.Подолінський народився і виховувався у сім'ї дворянина А.І.Подолінського, який зверхньо дивився на українство. Мати походила з сім'ї Кудашевих, глава якої мав титул князя. Зрозуміло, що батьки не могли прищепити синові любові до України. Її виховало оточення, з яким постійно спілкувався талановитий юнак, який, очевидно, не стояв осторонь українофільської діяльності Київських громад 60-х років XIX ст., зокрема після скасування панщини в 1861 р. і польського повстання 1863 р. та інших тогочасних подій. Світогляд вченого сформувався під впливом ідей автора пісні "Ще не вмерла Україна" П.П.Чубинського, поезій Т.Г.Шевченка, якими Подолінський захоплювався. Знайомство з М.І.Зібером, М.П.Драгомановим та іншими членами Київської громади, в якій витав український народолюбний дух, також відіграло значну роль у становленні особистості Подолінського.

С.А.Подолінський вчився на природничому факультеті Київсько-

го університету, обравши фах лікаря з метою працювати для народу. Закінчивши в 1871 р. університет, молодий фахівець вирушив у Західну Європу для удосконалення медичних знань. У кінці 1871 — на початку 1872 років С.А.Подолінський спочатку відвідав Львів, де спілкувався з молодими галичанами, зокрема з М.О.Бучинським, а потім — Відень. Там він познайомився з членами українського студентського товариства "Січ". Ці зустрічі, контакти, розмови зміцнили українство С.А.Подолінського, який з Відня поїхав у країни Західної Європи. Згодом, поселившись на деякий час у Швейцарії, він зблизився з російськими емігрантами-народниками, зокрема з П.Л.Лавровим, ставши його активним помічником у виданні збірки "Вперед".

Включившись у російський революційно-визвольний рух, С.А.Подолінський не поривав з українством, як це зробили багато його сучасників. Можна сказати, що навіть навпаки, він намагався цим народницьким виданням торкнутися і українських справ. Так, у програмі "Вперед" зазначалося, що соціальні партії Галичини, як і інших слов'янських країн (Сербії, Кроації, Чехії, Польщі), "суть наші брати по справі та по крові" (1). Цікаво, що тут Галичина фігурує як окрема країна, а не провінція Австро-Угорщини, і друкувана не в російськомовному написанні "Галиція", а саме Галичина. Це була явна поступка С.А.Подолінському з боку П.Л.Лаврова, який, як і решта російських народників, визнавав лише російський народ і російський царизм. Будь-які намагання виділити український народ зустрічали у них супротив. І це гнітило С.А.Подолінського, який дуже скоро відчув задушливу атмосферу російсько-народницького шовінізму і прагнув створити україномовне революційне видання з перспективою організації окремої української соціал-демократичної партії.

Він виходив з того, що в Україні вже підготовлено ґрунт для такої партії. Про це можна довідатися, наприклад, із листів С.Подолінського до В.Смірнова, датованих 3 і 17 травня 1875 р. "Українці, — писав С.Подолінський, — народ переважно мужицький; нема народу на світі, де би був такий малий процент вищих верств, і тому всякий український рух немає ніякого змісту, якщо він не чисто мужицький. Українофілів завжди звали хлопоманами, і вони справедливо гордяться тим іменем, яке вони заслужили.

Тепер, коли вони частково перейшли, а частково переходять на міжнародний с.-д. ґрунт, вони ще з більшим правом будуть носити це ім'я" (2). Він відкидав шовіністичні звинувачення російськими народниками українофілів у націоналізмі на тій підставі, що ті заступаються за українську мову, етнографію, мораль, звичаї, підручники, словники, книги, журнали і т.д. С.А.Подолінський відстоював самобутність української нації і робив все від нього залежне для її утвердження на шляхах загальнолюдського поступу.

Робив це С.А.Подолінський, використовуючи найрізноманітніші

форми і засоби. Насамперед, він утверджував українство, підносячи авторитет української мови власними науковими працями. Можна допустити, що С.А.Подолінський ні в гімназії, ні в університеті української мови не вивчав, але починаючи з 1875 р., користувався нею в листуванні (принаймні з галичанами), почав писати праці. Брошури-метелики “Про бідність”, “Парова машина”, дослідження “Життя і здоров'я людей на Україні”, “Ремесла і фабрики на Україні” та інші, що залишили значний слід у суспільній і природничій науці, опубліковані С.А.Подолінським у Відні та Женеві українською мовою.

В умовах заборони українського друкованого слова в Україні С.А.Подолінський не тільки не цурався рідної мови, а свідомо утверджував її своїми працями, які були розраховані насамперед на українськомовного читача. Оскільки його дослідження і популярні роботи стосувалися різних галузей, то вчений тим самим утверджував українську наукову термінологію. С.А.Подолінський, на відміну від багатьох його нинішніх співвітчизників, керувався не науковими амбіціями, а насамперед національно-патріотичним почуттям, і вже за це він заслуговує глибокої поваги і пошани нащадків. Він утверджує розуміння того, що служіння рідному народові є вищим критерієм оцінки творчості взагалі, наукової зокрема. Це не перешкоджало С.А.Подолінському бути соціалістом-інтернаціоналістом. Навпаки, його соціалістичні погляди спиралися не на паперово-гасливий інтернаціоналізм, а на реальний соціально-економічний ґрунт.

Це, до речі, підтверджують українськомовні книжечки С.А.Подолінського “Про бідність” і “Парова машина”, що зробили великого переполюху в другій половині 70-х років XIX ст. по обидва боки Дніпра у всій Соборній Україні. У них розтлумачувалися соціалістичні теорії на прикладі української соціально-економічної дійсності, й тому їх сприймали розумом і серцем навіть неписьменні громадяни. Про це є, зокрема, свідчення А.І.Павлик, яка читала праці С.А.Подолінського селянам Галичини і Буковини. Популярність соціалістичних книжечок полягала не стільки в доступності з'ясування складних соціально-економічних явищ, як у реалістичному їх відображенні на тому матеріалі, що його читач чи слухач сам міг спостерігати. Це була, як вдало висловився М.П.Драгоманов, спроба локалізувати інтернаціональний соціалізм до конкретних умов України.

У своїх соціалістичних книжечках С.А.Подолінський, розкриваючи зміст категорій політичної економії, спирався на реальне, а не уявне становище більшості українського народу, закладаючи основи об'єктивного відображення соціально-економічної дійсності України. Як шкода, що суспільствознавці України протягом останніх 70-ти років знехтували цим набутокм і натворили багато методологічного мотлоху, в якому або зовсім не знайшлося місця для українських

проблем, або вони спотворені лакуванням дійсності до невпізнання. Зрозуміло, що подібні творіння не мають майбутнього, якими би об'ємними вони не були і якою б мовою не публікувались. Невеличкі книжечки С.А.Подолінського “Про бідність”, “Парова машина” та інші варті цілих томів, якщо оцінювати їх за силою впливу на формування національної і соціальної свідомості українців.

Про них вчений ніколи не забував. Чи укладав він соціалістично-пропагандистські брошури, чи писав наукові праці або ж кореспонденції до різних видань, але ніколи не обминав українських проблем. Причому їх бачення ґрунтувалося на наукових засадах і соборності всіх гілок українського народу, з позицій інтересів якого вчений висвітлював різні сторони його буття, потреби і прагнення. Так, розглядаючи демографічну працю В.Рапацького “Населення Галичини”, що видана у 1874 р. у Львові, С.Подолінський зробив порівняння населення Галичини, Правобережної і Лівобережної України. На основі порівняльного методу він прийшов до висновку, що менша життєвість українців-галичан серед інших національностей є наслідком гірших умов існування. Так, наприклад, число польських сімей, які живуть у порівняно кращих економічних і гігієнічних умовах у Галичині, у 15 разів перевищує українські (3).

С.А.Подолінський позитивно оцінив діяльність галицьких товариств самопомогги, радив наддніпрянцям звернути увагу на нові форми економічного самозахисту українців Галичини (4). Ідучи залізницею від Львова до Будапешта в 1875 р., С.А.Подолінський придивлявся насамперед до побуту, мови, одягу місцевих жителів. Зафіксована ним інформація може стати в пригоді й сучасним дослідникам. Однак у контексті цієї теми важливим є те, що вчений підмітив етнографічну і культурну єдність місцевого населення з усіма українцями. Коли їдеш сотні верств за Карпатами, казав С.А.Подолінський, то думаєш, що знаходишся де-небудь у користій частині Подільської губернії. Зокрема, таке враження від житла. Українська хата в далекому Закарпатті збереглася у типовій придніпровській формі, лише висота дахів дещо надає їй місцевого закарпатського колориту (5).

Цим загальноукраїнські прояви радували С.А.Подолінського, який різко засуджував мадяризацію закарпатців, полонізацію галичан, русифікацію наддніпрянців. У кореспонденції “Борона” публіцист-економіст відзначив обезземелення селян внаслідок скасування кріпацтва в 1861 р. Зосередження землі в поміщицьких руках, казав С.А.Подолінський, дозволяє панові й зараз наказувати Грицькам і Омелькам, де і скільки працювати. Він звернув увагу на експлуатацію жіночої праці, на перші прояви еміграції східноукраїнських селян, які таким чином протестували проти нестерпного становища (6). Завжди і всюди вболіваючи за український народ, С.А.Подолінський не міг пройти осторонь фальсифікаторських комбінацій угорської статистики щодо українського населення. Рецен-

зуючи німецькомовну брошуру К.Келста — голови угорського королівського статистичного бюро, український вчений відзначав, що під час перепису населення українців, які розуміють угорську мову, було зараховано до угорців, внаслідок чого різко зменшився показник населення української національності. За власною методикою розрахунків С.А. Подолинський показав, що чисельність українців в Угорщині майже 1,5 млн. чоловік. Правда, руснаки, яких можна зустріти по всій Австрії (Угорське королівство тоді було складовою частиною Австрійської монархії — С.З.), є всюди майже синонімами злидарів і на них дивляться майже як на тварин. По своїх житлах (часто курних хатах), по злиденному костюмі вони більше подібні до найнесщасливіших селян північно-західних губерній (Російської імперії — С.З.) (7).

Відвідавши етнічну Австрію, український вчений відзначив її високий економічний розвиток. Описуючи становище і працю австрійців, С.А. Подолинський і тут не забув сказати про українців у позитивному світлі. Він звернув, зокрема, увагу на низьку ефективність роботи австрійських косарів. “Український косар, — твердив С.А. Подолинський, — би розміявся, глянувши на величину ручки (розмаху) косаря Верхньоавстрійського, який одначе завдяки ліпшому клімату, житлу та їжі, в силі не поступається українцю” (8). Компліменти на адресу українських косарів є і в репортажі С.А. Подолинського із поїздки по південнослов'янських країнах (Карінтія, Крайна): “Тутешні господарі, — твердив вчений, — я певний дорого би дали, щоб мати таких косарів і молотильників, як наші українські, а ще є у нас люди, які говорять, малороси лінивці і т.п.” (9).

З цих слів видно, що С.А. Подолинський не просто захоплювався українськими косарями, але передусім мав на меті викрити консервативні погляди про лінінство українського селянина, які поширювалися на Східній Україні та в Галичині. Високі якості українських косарів він пояснював тими умовами, які заставляють їх удосконалювати постійно косарський фах. Та й без пояснення наведені факти свідчать про те, що А.С. Подолинський думками і помислами був зі своїм народом навіть тоді, коли знаходився далеко від України.

Нерідко замість слова “українці” С.А. Подолинський користувався ласкавими назвами “добрі люди”, “наші люди”. Для означення інших національностей на Україні вживав термін “чужі люди”, бо вони живуть на землі, яка споконвіку українська. Однак українська земля не належала українцям. “Так і знайте, добрі люди, — писав С.А. Подолинський, — що тепер ми на своїй Україні не вільні хазяїни і що ми не маємо і третьої частини нашої землі, бо більше як дві треті часті її занято — казною, панамі, попами, та купцями” (10).

Найповніше економічні відносини в Україні у їх історичному розвитку відображені в дослідженні С.А. Подолинського “Ремесла і фабрики на Україні”. Правда, в ній є багато порівняльного матеріалу,

який автор наводить для того, щоб рельєфніше розкрити особливості української соціально-економічної історії. Наприклад, одне з цікавих його спостережень полягає в тому, що в українській мові широко вживається слово невільник (арештант), а не раб, оскільки в часи, коли формувалася українська мова, в Україні не було “правдивих невільників (рабів)” (11). Він показав особливості взаємодії козацьких порядків і магдебурзького права в українських містах, вплив переходу від цехів до мануфактури, а від останньої до фабричного виробництва на становище українських селян і робітників. Вчений прийшов до висновку, що “на нашій Україні” найголовніші економічні форми ті самі, що й в інших країнах, а саме: “ремесло, мануфактура і великий фабричний здобуток” (12).

Як видно, С.А. Подолинський при всій його симпатії до українського народу не проповідував якоїсь його винятковості, месіанізму і т.д., що було притаманним тогочасним російським народникам, які, немов з писаною торбою, носилися з російською общиною. Позитивним і повчальним для сучасних дослідників є також те, що С.А. Подолинський розглядав економічний розвиток із загальноукраїнських позицій, тобто він намагався охопити всі українські землі, незалежно від того, до складу якої імперії (Російської чи Австрійської) вони входили. Саме тому він посилався на статистичні дослідження О. Русова, які стосувалися Наддніпрянської України, використовував матеріали, що публікувалися І. Франком про економічні відносини в Галичині. Принцип соборності українських земель, єдності українського народу незалежно від етнічних особливостей його окремих груп — це одна з найцінніших рис праць С.А. Подолинського, які присвячені Україні.

Вже відзначалося, що С.А. Подолинський був різнобічним вченим. Він однаково легко почував себе в проблемах суспільствознавства, природознавства, особливо медицини, займатися якою ніколи не припиняв. Вартий уваги той факт, що в 1875 р. він видає соціалістичні брошури-метелики “Про бідність” і “Парова машина” і одночасно публікує статтю, присвячену здоров'ю населення України (13). Однак найгрунтовнішою у галузі медицини працею С.А. Подолинського є його монографія “Життя й здоров'я людей на Україні”. Вже одна назва цієї книги, говорить сама за себе. “Здоров'я, — казав він, — найкраще добро на світі” (14). Своє дослідження С.А. Подолинський присвятив проблемам здоров'я української нації і тим самим усім заявив про свій український патріотизм. Особливо важливо, казав учений, дбати про здоров'я бідних людей, бо це єдиний їх скарб; погане здоров'я не дозволяє їм заробити на існування. Здоров'я дітей, — “це сила нашого народу”. У руслі цих означень розкривав С.А. Подолинський умови життя і здоров'я українців.

Всебічно аналізуючи причинно-наслідкові зв'язки здоров'я населення України, спираючись часто не тільки на дані медичної статистики, але й на власні лікарські спостереження, С.А. Подолин-

ський відзначав добрі та негативні сторони життєдіяльності українців, поелементний їх зв'язок із відтворенням здорових поколінь. Зокрема, він позитивно відгукнувся про українських жінок, які вміли, незважаючи на злигодні та непосильну працю, приділяти належну увагу розвитку дітей. “Треба віддати дуже велику хвалу нашим простим українкам, — казав С.А.Подолінський. — При браку освіти, при загальній бідності, вони все ж усі самі годують і як можуть гарно доглядають своїх дітей, далеко краще, ніж в інших сторонах, і багатших, і освідченіших. Певно це одна із резонів, чому український народ множитья доволі швидко, і чому порода його зостається й досі мало зіпсованою, не дивлячись на велике число впливів дуже негарних, котрі раз-у-раз приходиться переносити нашим простим людям” (15).

У полі зору С.А.Подолінського-медика були українське житло, одяг, харчування, зайняття населення, всі види хвороб, їх причини і наслідки. Він показав, чому “в нашому багатому і гарному” краю стан здоров'я простих людей зовсім недобрий, і як запобігти “болістям”. Вчений не обминув ні однієї соціальної і професійної групи українського населення, зробивши науковий аналіз їх санітарно-гігієнічних умов життєдіяльності та давши рекомендації усунення причин захворювання. Все це дає підстави вважати С.А.Подолінського засновником української соціоетногігієни.

Тут нема потреби докладно розглядати соціально-гігієнічну концепцію українського вченого-лікаря. Це, очевидно, зроблять фахівці-медики. Однак не можна не відзначити того, що медичні дослідження С.А.Подолінського були високо оцінені європейською громадськістю, а він зі свого боку все робив для того, щоб ознайомити цивілізований світ із життям і здоров'ям українців. Ним опубліковано низку цінних праць про стан соціально-гігієнічних справ на Україні у французьких, німецьких і російських виданнях. Українські медики ще не зробили повної інвентаризації медичних праць С.А.Подолінського, не оцінили їх наукову і суспільну значимість для України. Більше того, складається враження, що українська медична громадськість фактично не ознайомена саме з медичними працями С.А.Подолінського, присвяченими здоров'ю українців.

В історії української медицини “білою плямою” досі залишається лікарська практика С.А.Подолінського. Згідно з твердженням вченого, в його домі щомісяця бувало до 50 хворих, тобто 600 хворих на рік, переважно зі Звенигородського повіту площею 30 квадратних миль. Він працював лікарем у сирітському домі в Києві, медично підготовляв сестер-жалібниць. Все це не тільки яскраві сторінки біографії С.А.Подолінського, а й надзвичайно цікаві факти в історії гуманізації української медицини, які заслуговують на всебічне висвітлення. У цьому проявився прикладний характер українства видатного вченого.

Що ж розумів С.А.Подолінський під Україною, кого вважав ук-

раїнцями? Він писав: “Зватимемо Україною всю ту сторону взагалі, де прості люди говорять мовою українською” (16). Ця територія “криє собою” понад 11000 квадратних миль або 55 млн. десятин землі, на якій проживає 16-18 млн. чоловік, що говорять однією українською мовою. “У підозви гір Кавказьких між козаками й на Карпатах (Безкидах) між гуцулами однаково розуміють і люблять Шевченка” (17). У “Програмі”, підписаній М.П.Драгомановим, М.І.Павликом і С.А.Подолінським, говорилося, що Україною вони вважають територію від верхів'я ріки Тиси на заході сонця і до ріки Дону на сході, а також Кубанську землю в Російській імперії, від верхів'я ріки Нареві на півночі до Чорного моря на півдні — всю ту землю, де “гурт народу говорить українською мовою” (18).

Саме на службу народові С.А.Подолінський поставив свій талант і значні багатства, що, насамперед, витрачалися на українські видання, зокрема збірки “Громада” в Женеві. Фінансова підтримка С.А.Подолінським українського руху також ще не вивчена. Однак уже зараз можна підтвердити слова М.П.Драгоманова, сказані ним в “Австроруських споминах” про те, що С.А.Подолінський був “надто українець”. Та й справді, яку б грань наукової творчості чи революційної діяльності не взяти, всюди в С.А.Подолінського чітко простежується українство. Розглядаючи соціальні фактори людської діяльності, український економіст світової слави М.І.Туган-Барановський висловив думку про те, що найсильнішим серед них є національне почуття. Це підтверджує спадщина С.А.Подолінського, якого можна назвати великим українцем.

Тут сказано лише про українство С.А.Подолінського, яке виступало на поверхні, заманіфестовано його творчістю і діяльністю. Між тим, наукові здобутки і цінні відкриття вченого хоч би в обґрунтованні ролі праці в нагромадженні енергії, очевидно, також пов'язані з українством С.А.Подолінського. Однак ці питання заслуговують спеціальної розмови передусім з участю філософів, психологів і науковців.

Таким чином, українство знайшло різнобічне відображення у науковій, публіцистичній, організаційно-видавничій, лікарській та інших формах діяльності С.А.Подолінського, який залишив своїм співвітчизникам цінну спадщину, яка не тільки прославляє українське ім'я у світі, але є фундатором і лабораторією формування високопатріотичної інтелігенції, здатної вірно служити рідному українському народові. Своїми суспільствознавчими і природознавчими дослідженнями він на практиці показав можливості синтезу високого наукового рівня, новаторства, поступу з національними почуваннями, інтересами, перспективністю розвитку народу і нації. “І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь” — ось девіз видатного українського вченого, мислителя, революціонера С.А.Подолінського, у якого є чого вчитися і варто вчитися не тільки нам, українцям, а й усім людям доброї волі.

1. Вперед! — 1873. — №1. — С.24.
2. Рудько П.М. Революційне народництво 70-х років XIX ст. // Український історичний журнал. — 1968. — №9. — С.128-129.
3. Подолинский С. Русское и польское население Галиции // Киевский телеграф. — 1876. — №34.
4. Подолинский С. Мещанско-рабочие товарищества самопомощи в Галиции // Киевский телеграф. — 1875. — № 53.
5. Подолинский С. От Львова до Песты // Киевский телеграф. — 1875. — №63.
6. Подолинский С. Борзна // Киевский телеграф. — 1875. — № 56.
7. Подолинский С. К статистике Венгерского королевства // Киевский телеграф. — 1875. — №70.
8. Подолинский С. Багатый край // Киевский вестник. — 1875. — № 80.
9. Подолинский С. От Целовца (Klagenfurt) до Любляну Leibach // Киевский телеграф. — 1875. — №89.
10. Подолинский С. Про те як наша земля стала не наша. — Липський (Лейпциг), 1877. — С.88.
11. Подолинський С. Ремесла і фабрики на Україні. — Женева, 1880. — С.25.
12. Там же. — С.64.
13. Подолинский С. Вопросы общественного здоровья сельского населения в Южной России // Киевский телеграф. — 1875. — №9.
14. Подолинський С. Життя й здоров'я людей на Україні. — Женева, 1878. — С. 3.
15. Там же. — С. 25.
16. Там же. — С.48.
17. Там же. — С. 49.
18. Громада. — 1880. — №1. — С.2.

Степан ГЕЛЕЙ

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ: ЧЕРЕЗ КУЛЬТУРУ ДО ДЕРЖАВНОСТІ

Пантелеймон Куліш (1819-1897) — видатний український письменник, історик, літературний критик, публіцист і громадський діяч. Життєвий шлях П.Куліша — шлях інтелігента-різничинця — був надзвичайно складним. Народився в містечку Воронезі на Чернігівщині в козацькій сім'ї. Його батько, хоч і вважав себе дворянином, прав на дворянство не мав. Вчився П.Куліш у Новгород-Сіверській гімназії, пізніше слухав приватні лекції у Київському університеті.

Провідним мотивом світогляду молодого Куліша був культ предків, пошана до батьків. Великий вплив на його світ мала “Історія русов” — історичний твір, написаний у кінці XVIII — на початку XIX ст. Йому були близькі історичні події, що відбувалися в Україні в минулі часи і були позначені ідеєю автономізму. У гімназійні роки він перечитав збірку українських народних пісень, видану в 1834 році М.Максимовичем, що стало для нього початком національного самоусвідомлення.

В одному із ранніх своїх творів, у поемі “Україна” (1843), П.Куліш намагається викласти історію України в стилі народних дум та історичних пісень, на високій патріотичній ноті сповіщає, що “не було на світі люду одважнішого і славішого від греків і козаків”. У цьому ж 1843 році він видає твір “Михайло Чорнишенко, или Малороссия восемьдесят лет назад”, у якому з ніжною синівською любов'ю згадує героїчну історію свого народу і сумує над її трагічним продовженням. “Вспомните дивную историю Малороссии, — пише П.Куліш, — эту поэму-историю, которая как героическая песня легла на скрижалях мира, — и вы не можете не призадуматься над судьбою этого необыкновенного народа, который явился чудесным образом, как роскошный цветок посреди враждебных ему стихий, блеснул необычайным блеском славы, дал знать о себе целому свету; но недостало в нем сил для его кипучей деятельности, и он склонил голову преждевременно, он исчез, как сверхъестественный призрак, почти перед нашими глазами” (1).

Дбаючи про патріотичне виховання поневоленого народу, П.Куліш пише цілу серію історичних оповідань — своєрідних науково-популярних нарисів з історії України. Серед них: “Повесть об украинс-

ком народі" (1846), "Повість о Южной Руси" (1859-1860), "Хмельниччина", "Виговщина", "Історія України" (1861), "Історія України од найдавніших часів", "Перший період козацтва до ворування з ляхами" (1869) та інші. У цих працях, незважаючи на ряд помилкових тверджень, П.Куліш позитивно оцінює козацтво, вбачає в ньому гарячий темперамент стародавніх русичів, різновидність західноєвропейського лицарства, елемент державотворчий, а не руйнівний, будителя і охоронця великої культури. Він захоплюється філософією сильних народів, могутністю княжого Києва, приривнює Богдана Хмельницького до Кромвеля, вважає, що правду можна шукати тільки біля "своєї озброєної хати", що землю нашу можуть заселяти лише ті, що проливали за неї свою кров.

У своїх працях П.Куліш завжди намагається спиратися на джерела. Він запозичує образи "Слова о полку Ігоревім", переказує козацькі літописи, наводить довгі реєстри імен, як зауважує М.Зеров, "менш за все творить, вигадусь" (2).

Такої ж думки дотримується О.Ефіменко, яка вважає, що твори П.Куліша наповнені великою кількістю нових, оригінальних фактів, які останній черпав з маловідомих у Росії польських джерел. Однак О.Ефіменко відзначає, що історичні факти підбирався П.Куліш доволіно, через що його праці втрачали в значній мірі науковий характер (3). За емоційно-публіцистичний стиль писання М.Грушевський називав П.Куліша історичним письменником. Не вважав себе істориком і сам П.Куліш: "Я не поет і не історик — ні! Я — піонер з сокирою важкою..." (4).

Важливі історичні джерела, зокрема літописи Самовидця і Граб'янки, наштовкнули П.Куліша на задум написати роман-хроніку "Чорна рада". Роман був завершений ще в 1846 році, але у зв'язку з розгромом Кирило-Мефодієвського товариства і розпавою царського уряду над його учасниками, серед яких був і автор "Чорної ради", роман було надруковано лише в 1857 році.

Сюжет "Чорної ради" відтворює складні соціально-політичні колізії Руїни — періоду громадянської війни, що розгорілася в Україні після того, як 27 червня 1657 року помер Богдан Хмельницький. Ця ганебна і жорстока війна, названа ще й "парадом честолюбств", призвела до того, що українська козацька держава, створена політичним талантом гетьмана Хмельницького, була розірвана навпіл, сплюндрована іноземними загарбниками і перетворилася на суцільну пустелю. Однією із найголовніших причин національної трагедії П.Куліш вважав політичні амбіції козацької старшини, низьку політичну культуру звичайного люду, черні, руйнівну міжусобну боротьбу.

Роман-хроніка П.Куліша відтворює відомі історичні події — "Чорну раду", що відбувалася в Ніжині 17-18 червня 1663 року. Колишній джура Б.Хмельницького І.Брюховецький, проводячи відверто демагогічну політику, граючи на антистаршинських настроях коза-

цтва, добивається від Чорної ради гетьманської булави, а своїх супротивників — колишнього наказного гетьмана Сомка, його прибічника полковника Золотаренка — страчує.

П.Куліш справедливо вважає, що для того, щоби зміцнити дуже ще хиткий фундамент молодої української держави, необхідна національна злагода, а її може забезпечити не стихія запорізької вольниці, а шляхетсько-старшинська верхівка. Саме тому в подіях 1663 року головний герой роману, колишній поволоцький полковник Шрам стає на сторону старшини. Він вважає, що вона має досвід, а низовим ніколи не бути розумними політиками, тим більше тепер, коли ними керує такий нечестивець, як Брюховецький.

В епілозі до роману П.Куліш зазначає, що мав бажання "виставити во всей выразительности олицетворенной истории причины политического ничтожества Малороссии и каждому колеблющемуся уму доказать не диссертациею, а художественным воспроизведением забытой и искаженной в наших понятиях старины нравственную необходимость слияния в одно государство южного русского племени с северным" (5). Основними причинами, які привели Україну до "политического ничтожества", П.Куліш вважав "здобициство" старшини, "самогубство" міщан, авантюризм запорозького Низу, невміння об'єднати навколо державної ідеї різні соціальні стани разом з їх соціально-економічними прагненнями. Полковник Шрам, що мріє про консолідацію суспільних сил на Україні, згадує Богдана Хмельницького, його військовий хист, одностайність, коли ще була "дума і воля єдина". Але як досягти такої єдності, коли полковник Шрам виступає за союз з Росією, за те, щоби Україна була в складі централізованої федеративної держави, а старий запорожець Пугач — за демократичну козацьку республіку, ідеалом якої є соціально справедлива Запорозька Січ. Та й самому Шрамові, як і авторові "Чорної ради" П.Кулішеві, запорозька вольниця не є чужою. "Чим же то, чим тії запорожці так припадали до душі всякому? — запитує Шрам. — Може, тим, що вони безпечно, да разом якось і смутно дивились на божий мир. Гуляли вони і гульнею доводили, що все на світі суєта одна. Не треба було їм ні жінки, ні дітей, а гроші розсипали, як полову. Може тим, що Запорожжє іспоковівку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковичні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорожжє, як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї огонь. Тим-то, мабуть, воно й славне поміж панамі й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому!" (6).

Роман-хроніка "Чорна рада" викликала широкий резонанс серед свідомої української інтелігенції. З великим захопленням його читав Т.Шевченко; М.Максимович назвав "Чорну раду" — першим історичним романом, а М.Костомаров високо оцінив літературні достоїнства твору, правда, не погодившись з автором щодо "политического ничтожества" козацької України.

У “Чорній раді” П.Куліш чи не вперше свідомо пішов на деідеалізацію козаччини, почав розвивати історичний погляд на минуле України, чим серйозно дисонував з романтичним козаколюбством, що нероздільно панувало в українській історіографії. Його новаторський підхід до історичного минулого увійшов у гостру суперечність з надзвичайно поширеним “народницьким світоглядом”, не знайшов в себе серед тогочасного громадянства відповідного ґрунту і не зустрів прихильного відгуку (7).

Важливо відзначити, що П.Кулішеві належить авторство поняття — “українська ідея”. Воно було вперше вжито в його філософських пошуках, у час його участі в Кирило-Мефодієвському товаристві і означало теоретичне обґрунтування українського національного відродження. Не випадково М.Хвильовий заявляв, що “ми ... ведемо свою родословну від Куліша” (8).

У 70-х роках минулого століття П.Куліш постійно звертається до національно-свідомої інтелігенції з закликами переглянути історичне минуле, відмовитись від існуючих стереотипів у поглядах на козацькі та селянські повстання як на фактор відновлення української державності. Він поступово переконується в тому, що свобода некультурної людини, сваволя темної маси — найстрашніше зло. Боритися за свої права, на думку П.Куліша, необхідно мирними, ненасильницькими методами. Саме за такий, у значній мірі, новітній підхід П.Куліша до вирішення найскладніших соціально-політичних процесів у суспільстві його вважають предтечею гандизму (9).

Працюючи у Варшаві в 1864-1868 рр., з 1871 року у Відні, а з 1873 року у Петербурзі на посаді редактора “Журнала Министерства путей сообщения”, П.Куліш пише тритомну працю “История воссоединения Руси”, де намагається документально обґрунтувати ідею історичної згубності народновизвольних рухів. Він вважає, що єдиний порятунок для українського народу, який начебто руйнував століттями вибудовану поляками культуру і, нарешті, здобув історичний смисл свого буття в ідеї російського централізму, полягає в вірнопідданому сповіданні високої державної святині — єдиної Русі. Саме з цих позицій П.Куліш обґрунтовує історичну значимість Переяславської ради.

Не знав ще тоді П.Куліш, що відомим договором не передбачалось віддавати Україну в “гарячі обійми” Росії, що Б.Хмельницький намагався лиш закласти основи міждержавних відносин між Московією і Україною на принципах незалежності та добросусідства. А переяславську легенду (за висловом В.Липинського) про нібито добровільний акт воз’єднання України з Росією створила російська шовіністична історіографія.

Праця П.Куліша “История воссоединения Руси”, яка, за висловом Д.Донцова, написана з темпераментом і не позбавлена глибокої думки, викликала серед освіченої громадськості України цілий шквал критичних зауважень. М.Драгоманов був надзвичайно зди-

вований, як могло статися, що “... Куліш, один з найбільших наших національників і козаколюбців, став дуже гостро нападати на наше козацтво, називаючи його чистим розбишачством, похваляти польських панів, що не хотіли терпіти козацтва, та Петра I й Катерину II, що зруйнували Січ, і т.ін. (Розбишаками вийшли козаки в д.Куліша, між іншим, через те, що він, як звичайно наші вчені, огляда нашу історію без порівняння з історією других народів. Тим часом в історії західноєвропейських народів можна знайти факти, з котрих методом д.Куліша можна довести, що всі корпорації й класи — рицарі, міщани, студенти, навіть монахи, а нарешті, інституція королів — були розбишаки і всі революційні рухи, як і державні війни, були розбоями)” (10).

М.Драгоманов справедливо вважав, що Куліш пересолив і наговорив багато зайвого, але це “пересолювання” наптовхнуло на осмислення того, що “настав уже час”, коли не можна цінити історію нашої України з погляду одного, та ще й хвилевого стану людності, ні навіть з погляду тільки національного... що треба оглянути історію нашу сукупно в усі її доби: княжо-городську, феодально-литовську, пансько-польську, царсько-російську... Зложити правдивий суд над усіма ваганнями цих всіх справ у нашій історії можна, тільки рівняючи її з історією других народів Європи”... (11).

Важко сьогодні в повній мірі відповісти на питання, чому звеличував П.Куліш московських царів Петра I і Катерину II, адже він добре знав знамениті Шевченкові слова:

*Це той Первий, що розпинав Нашу Україну,
А Вторая доконала Вдову сиротину* (12).

Дмитро Донцов вважав смішним говорити про “високу культуру” Петра I Катерини, які принесли в Україну варварство кріпацтва і батуринські масакри. “Бо смішно було гудити гайдамаків за їх “негуманність”, а знаходити ту “гуманність” в московських тиранів. Бо смішно було обвинувачувати в “руїницькім” дусі Хмельницького, що був не лише революціонером, а й основоположником козацької держави. Що козацькі війни несли не раз руїну з собою? Але хто ж приносив ті війни на Україну, на її культуру, як не ті “культурники” з Московщини і з Польщі, яких славословить Куліш” (13).

Але є і інші аргументи, що дають підстави подивитись на П.Куліша як на революціонера, борця за нову демократичну Україну, яка немислима без високої культури. Напевно, перед ним стояли ті ж самі проблеми-сумніви, що багато років пізніше перед Юрієм Шерехом, який в 1947 році сміливо заявив: “Картагена (Карфаген — С.Г.) нашої провінційності мусить бути зруйнована. Або ми знайдемо свій ритм у нашу функційну добу, або нас не стане” (14). І тому зовсім правдоподібною виглядає точка зору В.Щурата, який

вважав, що Петро I і Катерина II в поезії Куліша — “це не історичні фігури, але символи поетичної ідеї” (15), і точка зору Є.Нахліка про те, що “між “козакоманією” української громади і критичним ставленням автора “Хуторної поезії” до запорозької сваволі та його звеличенням Петра I і Катерини II пролягла глибока борозна” (16).

Критикуючи козацьку вольницю як силу деструктивну, П.Куліш в “Истории воссоединения Руси” не міг оминати мовчанкою одного із найславніших співців цієї вольниці Т.Шевченка. “Перекресливши, як облуду, ідею політичної свободи свого краю, — писав Д.Донцов, — він мусив ганити й носіїв тої ідеї — козаків, а ганячи їх — мусив ганити і їх барда — Шевченка” (17). “Шевченко стояв обома ногами в великій минувщині України, — вважав Д.Донцов, — а братчики з Кулішем в напівзмосковщеній Малоросії, як би тепер сказати — в “реальній сучасній Україні” (18).

З цього приводу Микола Костомаров у своїй “Автобіографії” писав: “Напрасно г.Куліш в последней своей книге “История воссоединения Руси — презрительно обругал музу Шевченка “пьяною” и риторически заметил, что тень поэта “на берегах Ахерона скорбит о своем прежнем безумии”. Муза Шевченка не принимала на себя ни разу печальных следствий, растраивавших телесный организм поэта; она всегда оставалась чистою, благородною, любила народ, скорбела с ним о его страданиях и никогда не грешила неправдою и безнравственностью” (19).

Михайло Драгоманов, який також не у всьому погоджувався з Т.Шевченком, вважав, що “Шевченко настільки великий чоловік для українства, що зовсім не диво, коли на його так часто оглядаються українці й неукраїнці, коли зайде розмова про українську справу. Лихо тільки, що досі ..., хто брався писати про нього, перш за все думали про себе, і кожний повертав Шевченка, як йому на той час було треба...” (20). Саме до таких М.Драгоманов відносить перш за все П.Куліша, “який у 1857-61 рр. виславляв Шевченка як навіки славного громадянина, поета й навіть “першого історика” України (Епілог к “Черной раде”, 1857; “Чого стоїть Шевченко яко поет народний”, 1861), а в 1875-77 рр. знайшов у ньому тільки “пьяную музу, поддержаную худшими, а не лучшими умами своей родины” (21).

Цікавою є думка з цього приводу Миколи Зерова, який вважав, що “Шевченко репрезентував собою правобережну козаччину, що після Андрусівського миру зосталася без старшини, що втікала на Січ, а з Січі верталась у панські добра гайдаками. Куліш же походить з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило Цареві Петру малоросійську колегію, помагало Цариці Катерині писати “Наказ” і завести на Вкраїні “училища” замість старих бурс...” (22).

Микола Жулинський, який надзвичайно високо оцінює подвижницьку працю П.Куліша на ниві української культури, все ж доволі

критично ставиться до паплюження останнім Шевченкової музи. На його думку, “не вистачило в Куліша снаги простувати слідом Шевченка — хаотичні політичні орієнтації, надмірне честолюбство, а то й заздрість до неосягнення тайни Шевченкового генія...” (23) були причиною такої поведінки.

У 1888 році в Москві вийшла тритомна праця П.Куліша “Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654)”. У ній він різко засудив визвольні змагання українського народу під проводом Б.Хмельницького, розставивши акценти таким чином, нібито в них “руїніки” виступали проти “культурників”. У такому підході П.Куліша до аналізу українсько-польських відносин і справедливої боротьби українського народу за свою незалежність проглядаються фальшиві нотки польських істориків Дубецького і Корзона. Саме вони, грубо фальсифікуючи історичні факти, намагалися нав’язати громадськості думку про нібито культурно-колонізаційну місію Польщі на українських землях.

І.Франко, який називав П.Куліша “первородною звїздою в нашому письменстві” (24), категорично заперечив погляди як польських, так і українських істориків та письменників, які вважали, що повстання українського народу під проводом Б.Хмельницького було виступом “руїників проти культурників”, що воно було позбавлене національно-визвольних прагнень. “Ми привикли від польських істориків слухати запевнень, — писав І.Франко, — що Хмельниччина була виключно соціальним бунтом, повстанням хлопів проти панів або, як говорить лірик Куліш, руїників проти культурників. Усякі національні і релігійні мотиви, мовляв, не мали в тім темнім русі ніякої ваги, були прицеплені до нього пізніше православними духовними, сліпими кобзарями та нетямущими українськими публіцистами і істориками-патріотами” (25). Франко справедливо дорікає Кулішеві за те, що він “підносить вартість Вишневецького мало що не вище від польських панегіристів...” (26).

Не поділяє поглядів П.Куліша на Б.Хмельницького як на “руїника” нашої державності, на “пустоцвіт” у нашій історії, що даремно залив Україну кров’ю і знищив у ній “діло європейської цивілізації”, Д.Дорошенко. “Куліш, — зауважує він, — односторонньо розуміючи й тенденційно освітлюючи великий рух половини XVII ст., писав про Хмельницького, що він “наш цвітучий край обернув в пустиню, засипану попелом і засіяну кістками наших предків. Він зупинив і шкільну просвіту, довівши її до того, що вже і полковники, і герцоги повновладного українського володаря не вміли підписати договору власною рукою. Коли ми не маємо другого “Слова о полку Ігоря” й другого “Літопису, откуда пошла есть земля русская”, то, без усякого сумніву, цим ми найбільше завдячуємо Хмельницькому...” (27). Д.Дорошенко вважає, що негативний погляд П.Куліша на Хмельниччину був опертий не стільки на широкому вивченні джерел, як на односторонньому і тенденційному ро-

зумінні нашого минулого. Саме тому "История отпадения "Малороссии" не справила на його думку того враження, що "История воссоединения Руси" і українська історіографія сприйняла її лише як історичний памфлет" (28). Твердження ж П. Куліша про те, що "сполучення" України з Москвою є історично необхідним з огляду на повну нездатність українців самим дати раду зустріло одно-стайне обурення української громадськості (29).

Характеристика П. Куліша була би далеко не повною, якби ми залишили поза увагою надзвичайно продуктивний період його життя, пов'язаний з Галичиною. Саме тут він друкується в журналах "Вечорниці" і "Мета", бере участь в організації журналу "Правда", цікавиться не лише питаннями розвою української культури, духовності, але й намагається впливати на політичну ситуацію. П. Куліш звернув свій погляд на Галичину тому, вважає М. Хвильовий, що шукав там здорові сили, тому, що бачив там активний духовний поступ (30). Разом з тим П. Куліш рішуче виступає проти культу насильства, що породжує хаос, руїну і віддаляє Україну від європейської цивілізації, а значить і від ідеї державності. У листі від 1 грудня 1875 р. до свого галицького друга, знаменитого фізика, педагога і громадського діяча Івана Пулюя, П. Куліш писав: "Галицька Ваша Українщина іде дорогою порожньої фантазії, то й зайшла в гайдамащину. А коли б вона вчилася так, як Ви, мій соколе ясний, то Залізник і Гонта не були б її ідеалами... Се все робить велика нужда, в котрій виростає ваша русинська молодіж... Оце ж я думаю, що вся надія наша, поки що, на тих, що живуть собі без усякої просвіти мужиками і держать стародавні руські звичаї. Колись, як настане добра інтелігенція, вона покличе їх до научної праці, і вернеться людський розум на добру, пожиточну дорогу. Сим комунізмом, що проповідують Ваші школярі, нароблять вони тільки халеп письменним дурням..." (31).

П. Куліш береться за вирішення таких проблем, які в тодішніх умовах не можуть бути розв'язані: намагається сприяти в ліквідації міжнародних конфліктів між Польщею і Росією, робить спробу примирити українство з правлячою польською партією Галичини. Однак слід відзначити, що він не завжди знаходив правильне трактування цих проблем. М. Драгоманов не без підстав зазначав, що в діях П. Куліша проглядаються не зовсім демократичні тенденції, коли останній, підігруючи шовіністичним устремлінням Москви, ставить під сумнів право польського народу на свою незалежність. "...Ни один украинский писатель с половины 40-х годов не отрицал прав действительного польского народа на "его Польшу", — писав М. Драгоманов, — и когда в последнее время гг. Кулиш и Костомаров взяли было фальшивую, близкую с московской, хотя все таки не вполне с ней созвучную, ноту в польском вопросе, то сейчас же встретили возражение со стороны украинофилов..." (32). І все ж Драгоманов вважав, що Куліш — єдиний з українофілів, що

саме може поставити українську справу на всю її широту, і то не зважаючи на свій консерватизм і химери.

Дорікаючи П. Кулішеві за те, що будучи "духовним керманічем "Правди", він не зміг своєю "Крашанкою русинам і полякам" втихомирити пристрасті та ідейні суперечності львівської інтелігенції, бо там пам'ятали його чиновницьку місію у Варшаві, І. Франко теж вважав, що "доля судила, що власне Куліш був головним двигачем українофільського руху в Галичині в 60-х і майже до половини сімдесятих років" (33).

На утопічність поглядів П. Куліша в розв'язанні складних проблем польсько-українських відносин вказував М. Грушевський. "Эти попытки, как можно было предвидеть, — писал вчений, — окончились полной неудачей: украинское возрождение и польская шляхта, верная идее исторической Польше, — это были элементы несоединимые, и Кулиш сам в конце концов в этом убедился; но независимо от этого его деятельность имела большое значение в истории галицкого возрождения 1860-70-х годов" (34). М. Грушевський справедливо вважав безпосередню участь таких представників українського національного руху наддніпрянської України, як П. Куліш, Марко Вовчок та інших значною підтримкою перших і не зовсім ще сміливих піонерів галицького руху. "Галиция, — писал він, — некогда своими культурными силами создававшая киевское национальное движение начала XVII века, имела возможность теперь с помощью украинских сил возрожденной Украины укрепить свою национальную позицию и перейти к более широкой национальной деятельности" (35).

Оцінка поглядів П. Куліша на українсько-польські стосунки, наведена І. Крип'якевичем, робить переконливим висновок М. Грушевського про те, що П. Куліш з часом сам переконався в безперспективності примирення польських і українських інтересів, за умов, що вони зовсім не співпадали. "Відношення до поляків Куліш схарактеризував так, — пише І. Крип'якевич: — "Польське я і українське я розійшлися протягом віків на таку далечинь, що поляк при всьому намаганні не може увійти в природу українця, а українець при всіх принадах увійти в природу польську не хоче". Обидві сторони можуть сходитися для розмов: "Але коли вони робляться представниками своїх народів і від абстрактних розмов переходять у справжнє життя, кожен з них мимоволі мусить піти у свій табір і рахуватися один з одним зброєю, що не сяти їй під тим самим прапором" (36).

П. Куліш незаслужено ідеалізував державність Росії, заперечував політичні перспективи гетьманів періоду Великої Руїни, вважав їх нікчемними і на той час не бачив іншого виходу, як створення разом з Росією федеративної держави. "Порожні балачки про майбутню окремішність України" Куліш вважав шкідливими, бо ж вони заважали культурно-просвітницькій роботі. Що ж до українців, то

іх П.Куліш розглядав як націю, але не в політичному, а в етнографічному розумінні. Він взагалі вважав, що політикою можна займатися лише тоді, коли дозволять обставини. Для цього, на його думку, необхідно бути багатим і сильним, не терпіти нужди і утисків, мати певні надії на перемогу. Можна допускати, що таку назадницьку позицію П.Куліш зайняв після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства. Відмовою від активної політичної боротьби за свої ідеали він наївно надіявся випросити в царського режиму право на культурно-освітню діяльність, яка при певних сприятливих обставинах створить основу для вироблення елементарних форм державності.

Пройде ще чимало часу, поки кращі сини України зрозуміють, що азіатська абсолютистська Московія, навіть у формі федеративної держави, розчавить зачатки демократії на Україні, що Російська імперія не вміє жити сама і не дасть жити іншим. Вона руйнуватиме народне життя, природу і характер поневолених націй. І якби не сьогоднішнє воскресіння Української держави, то багато ще високих українських умів і роботящих рук, за словами І.Драча, шукали б щастя у розбудові чужих держав (37).

П.Куліш рішуче заперечує такий метод вирішення національних проблем, який закінчується кровопролиттям. У поемі “Великі проводи”, полемізуючи з “Гайдамаками” Т.Шевченка, він клеймить тих, хто своїм необдуманим насильством руйнує Україну, робить неможливим її культурне і державне становлення:

*Хай уп'ються гайдамаки
Винами-медами, —
Заростуть їх хижі кості
Терном-бур'янами.
Ой про нашу чесну славу
Буде мир греміти,
А про зраду їх лукаву
З гадом гад шипіти... (38).*

Куліш бачив велику біду в тому, що, розлютована, віками гноблена чернь, якщо дати їй свободу, може знищити найбільші духовні цінності народу і тим самим відкинути його далеко у своєму розвитку:

*Підіймітьесь, розіллете
Кривавії ріки,
А прийде час — провалитесь
В страшну тьму навіки (39).*

У поетичних збірках “Хуторна поезія” і “Дзвін” П.Куліш прославляє культуртрегерство Петра I і Катерини II, які начебто заповіли темному українському народові з його “державним звірством”,

“затурканій Україні” “свій ум державний”. Ось як звертається П.Куліш до рідного народу, подаючи йому український переклад Шекспірових творів:

*Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць та розбишак великих!*

*О варваре! покинь тріумфувати
Та зчервоній од сороба тяжкого:
Що всі сусіде мають що назвати,
А ти своїм не назовеш нічого.*

*На зеркало всесвітнє, визирайся,
Збагни, який ти азіат мізерний,
Своїм розбоем лютим не пишайся,
Забудь навіки путь хижацтва скверний
І до сім'ї культурників вертайся (40).*

Переглядаючи сторінки нашої жорстокої історії, зокрема ті з них, що починаються з 1917 року, інакше як пророчим не назвеш слова П.Куліша про те, що безумні повстанці зруйнують ненависну їм цивілізацію і приведуть до влади таких жорстоких тиранів, яких ще не знала Україна. А тому:

*Шкода мечем нам воювати:
Бо дика сила силу дику
Єхидно стане викликати
Серед торжественного крику (41).*

У рецензії на збірку віршів “Хуторна поезія”, що вийшла в 1882 році у Львові, І.Франко гостро засуджує політичні погляди П.Куліша. “Коли Шевченко ридає, — пише І.Франко, — згадуючи діла незабутні дідів наших, і готов би віддати веселого віку половину, що би їх забути, д.Куліш попросту пліє на ті діла і на всю нашу мнувшість.

*Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць та розбишак великих!*

Ось як обзивається народолюбець до народу “во ім'я Бога всеблагого!” Та й коби ще хоть правда була в тих словах!” І.Франко вважає, що гріхи бувають у кожного народу. Але хіба можна так писати про народ, який “своєю кров'ю і своїми кістками писав історію

своєї боротьби за волю і в найтяжчій добі татарських погромів та великої руйни не тратив думки про свободу; про народ.., котрий в своїх приповідках, піснях і казках поставив такий тривкий пам'ятник своєї здорової, розумної, чесної мислі, своєї прихильності до світла, справедливості; про народ, котрий помимо довговікового гнету і руйнування не затратив своєї національної окремішності, не затратив почуття своєї людської гідності, не поклонився нікому з переможних тиранів? “Во ім'я Бога всеблагого” д.Куліш розминувся тут з правдою, і то зовсім непотрібно і безпідставно” (42).

Очевидно, словами про те, що народ “не затратив почуття своєї людської гідності, не поклонився нікому з переможних тиранів”, І.Франко хотів видати бажане за дійсне. Бо інакше як зрозуміти сьогоднішній стан речей. Хіба не наша податливість, безвольність та маса інших характерних національних ознак є причиною нашого упадку. Та все ж таки О.Забужко вважає, що трагедія Т.Шевченка зробила національну самокритику для України вже неактуальною, а тому гостра реакція молодого І.Франка на збірку “Хуторна поезія” була оправданою (43). Вона виражала закономірну потребу в розбудові національного ідеалу, підвищенні національної самосвідомості українського народу. І це, незважаючи на той факт, що через 15 років уже зрілий І.Франко у статті “Деяко про себе самого” висловився про свій народ у не менш категоричній формі: “Чи, може, маю любити Русь як расу — цю расу обважнілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найрізномоднішого сорту? Чи, може, маю любити світлу будучину тієї Русі, коли тої будучини не знаю і для світлості її не бачу ніяких основ?” (44).

П.Куліш намагається виробити для України ідеологічну програму, принципи співжиття, насамперед рівноправності українців і росіян, інших народів в об'єднаній державі (“Драмована трилогія”, “Байда, князь Вишневецький”, “Петро Сагайдачний”, “Цар Наливай”). Правда, і тут не обійшлося без прикрих несподіванок у поглядах П.Куліша. На цей раз його заповонили туркофільські настрої. Він вкладає в уста турецького везіра свої думки про пісенну традицію Байди Вишневецького:

*О луччи б сі співаки понімили!
Вони так добре Байду зрозуміли.
Як ми свого великого поета,
Світло тьми, пророка Магомета (45).*

І все ж Байду Вишневецького П.Куліш змальовує як виразника ідеальної козаччини, представника українського лицарства і предвісника українського відродження, на відміну від Ганджи Андібера — виразника духу руйни козацької голови.

П.Куліш гостро засуджує шовіністичну політику самодержавної Росії з її ідеалами панславизму (“Слов'янська ода”, “Куліш у пеклі”, “На незабудь року 1847” та ін.). До речі, про згубність цих ідей дуже добре сказав в 1861 році М.Чернишевський. Полемізуючи з слов'янофілами, він зазначив, що вони намагаються приховати свої егоїстичні прагнення словами любові, але бажання панувати прозирає в їх виступах постійно — вони не вмють утриматись, і вже тепер розповідають про наше старшуння над іншими слов'янськими народами. Ця думка М.Чернишевського звучить яскраво на фоні висловлювання В.Белінського, який уже не вперше демонстрував своє розуміння “рівноправності”: “Одна скотина из хохляцких либералов, некто Кулиш (экая свинская фамилия) ... напечатал историю Малороссии, где сказал, что Малороссия или должна отторгнуться от России, или погибнуть” (46). Ось чому в своїй знаменитій “Слов'янській оді” Куліш пише:

*Святою ти себя провозгласила
І небеса під себе осягла,
А на землі твоя нечиста сила
Слов'янську кров сторіками лила.
Обняти світ залізною рукою
Силкуєшся, щоб людському цму
Спорудити вселенськую, безвихідну тюрму (47).*

Найважливішим у багаторічній подвижницькій праці П.Куліша слід вважати його зусилля щодо збереження національних традицій, розвитку української мови, культури, духовності, зміцнення національної самосвідомості, морального оздоровлення суспільства. Особливо послідовно він відстоює позицію на утвердження у свідомості сучасників переконання, що без літературної мови, літератури неможлива професійна освіта. Незважаючи на емські укази і валуєвські циркуляри про заборону української мови, П.Куліш з гордістю писав:

*А наша рідна Україна —
Колиска мови, що ні грек,
Ні римлянин, ні римський кривний,
Поляк, слуга латини ревний,
Ні москалюга, що ізрек
Нам заповідь на всю вселенну
Забуди, кинуті її... (48).*

Інакше, як сміливим, не назвеш висновок П.Куліша про Київську Русь як державу українського народу. Адже ще й сьогодні, в умовах незалежності, частина істориків продовжує підтримувати створений шовіністами міф про “колиску трьох братніх народів”.

*Русь Древня... О! велике слово.
Свободи всіх слов'ян осново!*

*Тебе не вкраде в нас Москва,
Так як украла нашу мову
Та й викроїла з неї нову,
Тим робом, що й Литва й Ляхва.
Була вона колись єдина
Була "свята" єдинством Русь;
Та з неї стала Україна... (49).*

Під впливом жорсткої реальності царського режиму П.Куліш поступово змінює свої погляди на роль освічених монархів, які могли б прислужитись національно-культурному розвитку України. Це яскраво проявилось в знаменитому "Зазивному листі до української інтелігенції", яким завершується збірка "Хуторна поезія". П.Куліш з гіркотою зазначає, що рідна українська мова, мова великих предків на рідній землі залишилась упослідженою. Користуються нею лише "люди малої науки, узенького кругозору, панки, підпанки, міщане, козаки та посполита чернь, хлібороби. Уся ж інтелігенція, все, що п'ялось на світові високості, усе багате, пишне, вельможне, усе освічене, якою Бог послав, наукою, прихилилось розумом і серцем до великодушину" (50). П.Куліш з образою зазначає, що букварі, шкільні підручники для початкових класів дозволялось друкувати в Росії навіть на мовах невеликих народів ("по-жмудськи, по-самоїдськи, по-тунгуськи"), заборонено було друкувати лише на українській мові. Таким чином, українська література, наука і мистецтво, а з ними відповідно й інтелігенція майже півстоліття перебували у напівлегальному стані, що не могло не відбитися на їхньому розвитку. Навіть на початку ХХ століття, коли ситуація дещо поліпшилася, Україна, друга за кількістю населення територія імперії, посідала восьме місце за кількістю українських видань (51). Цими та іншими варварськими заходами, на думку П.Куліша, північні сусіди позбавляли нас "національного верховіття" — національної інтелігенції, викреслювали нас із книги живих націй, присвоювали собі нашу історію. І хоч якими важкими були втрати українського народу, зазначав П.Куліш, самодержавній Росії не вдалося знищити його, злити в одну націю з "православним Московським царством", ми "не тільки не злились, — пише він, — а стали від нього, через те насильство, ще дальше, ніж було колись, від Польського католицького королівства" (52).

П.Куліш приходиться до єдино правильного висновку: національну культуру нам ніхто не побудує, її треба будувати нам самим — українцям. "Знаючи з історичного досвіду, як уставали нації, повержені незгодою або дикою силою в прах, — зазначає письменник, — уповаймо духом бодрим, що в нашій давнині затаїлася сила невмируща і що ми тією силою дійдемо до того зросту, який сама природа нам на роду написала" (53).

З почуттям громадянського обов'язку, з великою вірою в майбутнє

свого народу, П.Куліш заявляє, що, якщо навіть ні в одному місті, ні в одному селі не знайдеться уже живого зерна для засіву національної ниви, "то рука Бога знайде ще його в хуторах і широко позасіває навіть і жидівське поле на Україні, не тільки те, що підлягає нашим перевертням" (54). Гідний подиву його оптимізм, його віра в те, що прийде час, коли народ випростається і з "німого язика" зроблять глашатая національної правди, бо "нема такої безодні, з котрої б не викарабкалась нація моральною перевагою над стихійною силою, над силою незапрацьованого чесно багатства і над силою власті, не оправданою філософією природи" (55).

Можна допустити, що П.Куліш ще не до кінця розумів, і в цьому була його трагедія, що без власної держави, яка зуміє захистити свій народ, пропадуть і хатки, і левади, і хутори, і мова, і культура. "Хто думає, що свою культуру можна плекати й ростити в тіні чужого меча, — писав Д.Донцов, — над тим жорстоко насміється історія. Наше покоління переконалося досхочу, чи і яку культуру можна плекати на Україні в тіні московського меча. Зазнав на собі це й Куліш, бо писати мусів тримаючись "генеральної лінії" панмосковської ідеї і крім того — очернювати свою національну правду" (56).

Звичайно, не все у творчості П.Куліша однаково вартісне і актуальне сьогодні, не все заслуговує на беззастережне схвалення. Чимало історичних концепцій, витворених ним, не витримали випробувань часом, а тому були переглянуті наступними поколіннями істориків, філософів, літературних критиків. Разом з тим перед численними науковцями поставлене завдання внести такі певну об'єктивність, наукову безпристрасність в оцінки П.Куліша, спробувати зрозуміти його складну натуру на фоні не менш складних соціально-політичних обставин. Причому необхідно врахувати соціально-психологічну, духовну традицію української інтелігенції, яка, як правило, була дуалістичною. З одного боку, вона міцно була зав'язана на державній системі, працювала для неї, з іншого — знаходилась в опозиції до неї, була джерелом духовного дисиденства. Цю двоїстість українська інтелігенція пронесла через всю багатовікову історію від "Послання Данила Заточника" до П.Куліша і ще дальше аж до шестидесятників. І якщо з цих позицій окреслити загальний соціально-психологічний портрет П.Куліша, то можна виділити такі основні його риси: з одного боку — високий рівень моральних вимог, почуття справедливості, в тому числі й у міжнародних взаєминах, протесту проти насильства над особистістю, аристократизм як стремління до громадського ідеалу, визнання свободи особи головною цінністю в системі загальнолюдських цінностей, опозиційність царському режиму, а з іншого — консерватизм, схильність до компромісів, непослідовність соціальної поведінки, мінливість політичної орієнтації, а інколи й аполітичність, індивідуалізм, схильність до культивування і абсолютизації своїх поглядів, до ірраціоналізму.

Цікаву і досить глибоку оцінку творчості П.Куліша дав відомий український історик С.Томашівський. Він вважав, що серед безлічі прославлених “батьків народу”, якими наділила нас історія в XIX столітті, є постать, яка є найменш популярною і зрозумілою, а тому і найбільш самотньою — це П.Куліш. Ні за життя, ні після смерті останній не зазнав, як вважає С.Томашівський, “благовонних кадил громадського почитання і византийської чолобитності”, хоч і “перевищував пересічного національного святого всіх українських земель” (57). Причини непопулярності П.Куліша він вбачав у гордій, аристократичній вдачі, пристрасному і амбітному темпераменті, в здатності сміливо висловлювати свої думки і вміти постояти за них. Що ж до “гріхів” останнього, то С.Томашівський класифікує їх таким чином: а) русофільство, або прихильність до ідеї національно-політичного об’єднання України з Росією; б) полонофільство, або визнання культурних заслуг Польщі; в) погляди на козаччину і гайдамаччину як на явища, що виявили переважно руйнівні, антикультурні інстинкти українців; г) критика української інтелігенції, зокрема письменників і вчених за те, що вони ідеалізують негативні вчинки своїх предків, і цим самим продовжують розпалювати руйнівні інстинкти співгромадян.

Другу частину “гріхів”, пов’язаних з висновком про “політичну нікчемність України”, а також з гарячими протестами проти ідеалізації культу насильства С.Томашівський радить переписати з Кулішевого пасиву в актив. Він вважає, що об’єктивні закиди, які робились останньому, можна вважати типовими і характерними для всього українського громадянства на даній фазі національного розвитку. Ніхто із сучасників не був, на думку С.Томашівського, вільним від тих факторів часу, що визначали проблему українсько-російських відносин, як у минулому, так і в сучасному. “Виявляється, — пише С.Томашівський, — що українське русофільство не патологічна реакція проти своєрідного національного духа, тільки розвітова фаза цього останнього, за яку нікому не слід нікому докоряти” (58). Він вважав, що незважаючи на всі національні “провини”, які приписували П.Кулішеві сучасники, серед них зраду і ренегатство, в новітній історії немає іншої постаті, яка би була так суто українською, так символічно українською. До найбільших заслуг останнього С.Томашівський відносить виключно рідкісний прояв національного життя, при якому не доходять до повної зневіри щодо дальшої долі українського народу. Основну ж причину несприйняття П.Куліша сучасниками С.Томашівський вбачає в тому, що, ставлячись критично до сучасного чи минулого національного життя, він не вмів дати ніяких зразків позитивної ідеології, і тим самим ускладнив і унеможливив пізнання його думок.

Близьку до цієї оцінки П.Кулішеві дав І.Лисяк-Рудницький. Він писав: “Куліш відчував слабкі місця народницької ідеології: наївне захоплення селянином, виправдання руйнівних та реакційних на-

родних заворушень, а також упередженість до еліти, яка конче потрібна для культурного та політичного життя кожного цивілізованого суспільства. Однак він не міг представити конструктивну альтернативу народництву, а ідіосинкретична і гостра полемічність тільки сприяли його ізольованості” (59).

Відомий український філософ Дмитро Чижевський вважав, що доля П.Куліша є типовою для романтика, який весь час еволюціонує, націлений на зміни, власним своїм життя намагається зрушити застигле, нерухоме, мертво духом. “Від романтизму він еволюціонував до позитивізму, — пише Д.Чижевський, — від релігійного світогляду — до культу миротворниці — науки, від православія до ідеї природної релігії, для усіх людей і народів спільної, від козакофільства до козакофобства...” (60). На думку Д.Чижевського, все у світі розпадається для П.Куліша на дві групи, в залежності від його відношення до України: благо і лихо, вороги і друзі, будівники і руїники, своє й чуже, святе і “негідь”. — “Чи так легко знайти лад в хаосі історичного та соціального буття, щоб розташувати його за цими принципами поділу?” (61), — запитує вчений.

Надзвичайно високо оцінив подвижницьку працю П.Куліша на ниві рідної культури М.Хвильовий, який писав: “Що ж до ідеального революціонера-громадянина, то більшого за Панька Куліша не знайти. Здається, тільки він один маячить світлою плямою з темного українського минулого. Тільки його можна вважати за справжнього європейця, за ту людину, яка наблизилась до типу західного інтелігента” (62). М.Жулинський бачить в особі П.Куліша одного з найпродуктивніших будителів національної самосвідомості українців, послідовного, хоча й суперечливого, бо ж був на цій дорозі одним з перших (63).

І все ж справжнє осягнення історіософського феномену П.Куліша тільки почалося. Сьогодні стало можливим збагнути, накінець, значення застережень щодо уславлення антидержавницьких тенденцій в народних рухах, оцінити його велетенську подвижницьку працю в справі збереження і розвитку у вкрай несприятливих умовах української культури. П.Куліш відноситься до тієї частини української інтелігенції, яка з часів Кирило-Методіївського товариства стала рушійною силою національного відродження. Любов до мови, народних традицій, гордість за славне минуле доповнювалась у нього прагненням обґрунтувати її глибоким і змістовним знанням про історію та культуру свого народу. Цим самим було збережено і розвинуто те культурне підґрунтя, на якому виховались нові покоління громадських діячів. Уже в 90-ті роки XIX ст. культурництво почало готувати ґрунт для майбутньої політичної орієнтації на самостійний державницький розвиток українського народу.

1. Цит. за: Зеров М. Куліш: Михайло Чарнишенко та Україна // Твори в двох томах. — Т.2. — К., Дніпро. — 1990. — С.193.

2. Там же. — С.194.
3. Див.: Смолий В. А. Я. Ефименко: очерк истории и научного творчества // Ефименко А. История украинского народа. — К., Лыбидь. — 1990. — С. 408.
4. Цит. за: Жулинський М. У праці каторжній, в трагічній самоті // Куліш П. Твори в двох томах. — Т.1. — К., Дніпро. — 1980. — С.17.
5. Цит. за: Зеров М. Куліш: Чорна рада. // Твори в двох томах. — Т.2. — С.201.
6. Куліш П. Чорна рада // Твори в двох томах. — Т.2. — С.36.
7. Дорошенко Д. Нарис історії України. — Львів, Світ. — 1991. — С.15-16.
8. Хвильовий М. Думки проти течії. // Твори у двох томах. — Т.2. — К., Дніпро. — 1991. — С.475.
9. Див.: Нахлік Є. Без культури нема волі, або довга дорога до Панька Куліша // Україна. — №31. — 1990. — С.6.
10. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. Вибране. — К., Либідь. — 1991. — С.490.
11. Там же.
12. Шевченко Т. Сон // Твори в п'яти томах. — Т.1. — К., Дніпро. — 1984. — С.213-214.
13. Донцов Д. Два антагоністи (П.Куліш і Т.Шевченко) // Дві літератури нашої доби. Репринтне відтворення видання 1958 р. ("Гомін України". — Торонто). — Львів, 1991. — С.22.
14. Шерех Ю. Над озером Баварія. Триптих про добу, про мистецтво, про провінційність, про призначення України, про голуби та інші речі // Україна. Наука і культура. — Випуск 26-27. — К., 1993. — С.15.
15. Щурат В. Філософські основи творчості Куліша. — Львів, 1922. — С.106.
16. Нахлік Є. Без культури нема волі... — С.6.
17. Донцов Д. Два антагоністи (П.Куліш і Т.Шевченко). — С.17.
18. Там же. — С.18.
19. Костомаров Н. Автобіографія // Исторические произведения. Автобіографія. — 2-е изд. — К., Лыбидь. — 1990. — С.525.
20. Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм // Вибране. — С.237.
21. Там же.
22. Зеров М. Куліш. Біографічні праці і канва // Твори в двох томах. — Т.2. — С.187.
23. Жулинський М. Названа праця. — С.20.
24. Див.: Франко І. Передмова до видання: Уільям Шекспір. Гамлет, принц датський. Переклад П.О.Куліша... Львів, 1899. // Збір. творів: У 50-ти томах. — Т.32. — К. — 1981. — С.169.
25. Франко І. Хмельниччина 1648-1649 років у сучасних віршах // Збір. творів: У 50-ти томах. — Т.31. — С.207.
26. Там же. — С.226.

27. Дорошенко Д. Нарис історії України. — С.279.
28. Там же. — С.235.
29. Там же. — С.15-16.
30. Хвильовий М. Думки проти течії // Твори у двох томах. — Т.2. — С.473.
31. Цит. за: Нахлік Є. Без культури нема волі. — С.6.
32. Драгоманов М. Что такое украинофильство? // Вибране. — С.435.
33. Франко І. Писання І.П.Котляревського в Галичині // Збір. творів: У 50-ти томах. — Т.31. — С.333.
34. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. 2-е издание. К., Лыбидь. — 1991. — С.330.
35. Там же. — С.329.
36. Крип'якевич І. Історія України. — Львів, Світ. — 1990. — С.267.
37. Див.: Літературна Україна. — 1992 р. — 30 січня.
38. Куліш П. Великі проводи // Твори у двох томах. — Т.1. — С.125-126.
39. Там же. — С.135.
40. Куліш П. До рідного народу, подаючи йому український переклад Шекспірових творів // Твори у двох томах. — Т.1. — С.188-189.
41. Куліш П. Епілог. — Т.1. — С.200.
42. Франко І. Хуторна поезія П.А. Куліша // Збір. творів: У 50-ти томах. — Т.26. — С.166.
43. Див.: Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. — К., Основа. — 1993. — С.91.
44. Франко І. Децю про себе самого // Збір. творів: У 50-ти томах. — Т.31. — С.31.
45. Див.: Винар Л. Князь Дмитро Вишневецький. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. — Дрогобич, Відродження. — 1992. — С.56.
46. Див.: Літературна Україна. — 1994 р. — 27 січня.
47. Див.: Культура і життя. — 1993 р. — 4 грудня.
48. Куліш П. Куліш у пеклі // Твори у двох томах. — Т.1. — С.393.
49. Там же. — С.394.
50. Куліш П. Зазивний лист до української інтелігенції. // Україна. — 1990. — №31. — С.7.
51. Див.: Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть. Соціально-політичний портрет. — К., Либідь. — 1993. — С.38.
52. Куліш П. Зазивний лист до української інтелігенції. — С.7.
53. Там же. — С.8.
54. Там же. — С.9.
55. Там же. — С.9.
56. Донцов Д. Два антагоністи (П.Куліш і Т.Шевченко). — С.17.
57. Томашівський С. Куліш і українська національна ідея. Під колесами історії: Нариси і статті. — Українське слово, Берлін, — 1922. — С.95-96.
58. Там же. — С.102.

59. Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Записки наукового товариства імені Т.Шевченка. — Т.ССХХІІ. — Праці історико-філософської секції. — Львів. — 1991. — С.52.

60. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — Нью-Йорк. — 1991. — С.119-120.

61. Там же. — С.120.

62. Хвильовий М. Думки проти течії. — С.473.

63. Жулинський М. У праці каторжній, в трагічній самоті. — С.29.

Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ МИКОЛИ АРКАСА (Попередні нотатки з епістолії)

Микола Миколайович Аркас (1852-1909) відомий, головним чином, як автор опери “Катерина” (за поемою Т.Г.Шевченка) та першої україномовної популярної історія України. Про нього як композитора та історика найбільше й написано. А між тим, його постать унікальна в культурно-національному русі в Україні останньої чверті ХІХ — початку ХХ ст.

Українська ідея була домінантою в житті Миколи Аркаса, про що свідчать численні його листи та спогади сучасників про нього. Саме в цьому аспекті його спадщина як неповторне явище українства не вивчена.

Необхідність такого дослідження та висвітлення життя і діяльності Миколи Аркаса у контексті розвитку української ідеї розуміли вже його сучасники. Першим планував видати книгу про Аркаса Богдан Лепкий. Він був переконаний, що докладний життєпис Миколи Миколайовича “другим буде в науку та заохоту, щоб не цуралися свого, тільки йшли слідами покійного Миколи Аркаса. Такий примір має, звичайно, великий вплив на людей, і не один подумає собі: “От був знатний урядовець і багатий чоловік, а прецінь остався українцем, та ще й яким українцем. Чому ж би мені не зробити так само” (1). Лепкий вважав написання такої книги “патріотичним вчинком”, але так і не зміг здійснити свій задум.

Невеличка біографічна довідка про М.Аркаса була вміщена у другому посмертному виданні його “Історії України-Русі”. Її складено на основі матеріалів, зібраних М.Литвином з Миколаєва (2).

Велику монографію про свого знаменитого земляка готував у 1932 році миколаївський краєзнавець Ф.Т.Камінський. У відповідь на пропозицію Комісії ВУАН по складанню біографічного словника видатних діячів України (від 3 червня 1932 р., № 103) подати нарис про Аркаса, адресат повідомляв (7 червня 1932 р.), що написав про нього книгу у 200 сторінок на підставі архіву Аркаса (листування за 30 років), однак рукопис десь загубився (3).

Перша детальна праця про Аркаса — книга Л.С.Кауфмана — з'явилася лише наприкінці 50-х років ХХ ст. (4). Вона була присвячена, в основному, аналізу діяльності Миколи Аркаса як музиканта, композитора, автора опери на сюжет шевченківської “Катерини” (5).

си трудящих усіх націй Російської імперії, були пов'язані й найрадикальніші зміни в суспільно-політичному устрої на Україні" (9).

Зважмо, все це видно 1990-го року, коли всім давно стало відомо, яку роль відіграла ленінська партія у житті та долі України; коли на численних міжнародних, всесоюзних та республіканських форумах істориків були спростовані "класичні" догми радянської історіографії; коли стало цілком зрозуміло, що в основі концепції розвитку української історіографії має лежати принцип висвітлення істориками саме національної історії, її різноманітних проявів і особливостей, вироблення властивої лише історичному процесові в Україні періодизації національної історії. Отже, це позиція В.Г.Сарбея. Наведена дослідником загальна оцінка творчості М.Аркаса знецінює усе те позитивне, що було ним сказано, навіть фактологічні відомості й архівні матеріали.

Дивним є також намагання піднести роль М.М.Аркаса у розвитку української історіографії за рахунок дискредитації М.С.Грушевського, який нібито своєю критичною рецензією на "Історію України-Русі" звів автора в могилу. Критика Грушевського, за словами В.Г.Сарбея, була деструктивна, нищівна. Все це робилося з метою перешкодити другому виданню книги Аркаса, щоб видати власну "Ілюстровану історію України". М.Грушевський нібито "обурювався фактом великої популярності книги М.Аркаса, широкого її розповсюдження". Академічні засади відомого радянського історіографа вражають своєю вишуканістю і глибиною доказів. Наприклад: "Як тільки не вправляється М.Грушевський у своєму явно упередженому кепкуванні. Вченому явно зраджує почуття міри у використанні найпринизливіших епітетів і найобразливіших таврувань" (10). Ця "безпідставна розносна" критика, як підкреслює дослідник, базувалася на "буржуазно-націоналістичних позиціях" М.Грушевського.

В.Г.Сарбей виступає у невластивій для історика ролі звинувачувача на суді, однозначно заявляючи, що рецензія М.С.Грушевського на книгу М.Аркаса-В.Доманицького прискорила смерть їх обох. Це занадто серйозне звинувачення, щоб ним так бездоказово оперувати.

На ідею протиставлення Аркаса Грушевському, очевидно, повинна була працювати і теза В.Г.Сарбея, що "Історія України-Русі" М.Аркаса знаменувала "певний рівень розвитку історичної думки, певний етап історії історичної науки (!) на Україні" (11). Відомий радянський історіограф, безперечно, не може не знати, що популярні роботи, якщо й можуть розглядатися у контексті розвитку національної історіографії, то лише як один з об'єктів, але не явищ історіографії. У час, коли існувала академічна школа В.Б.Антоновича у Києві, розвивалася школа М.С.Грушевського у Львові, Д.І.Багалія у Харкові, історико-етнографічний напрямок представляли на Україні Д.І.Яворницький і Я.П.Новицький, дуже популярна книга Аркаса, як це підкреслювали усі сучасники і сам автор,

не могла стати явищем історіографії. Таке твердження є історіографічним міфом, який, власне, зводить українську історіографію початку ХХ ст. до рівня нарративних творів ХVІІІ ст. Але оцінка "Історії" М.Аркаса сприяє викриттю "злочину" М.С.Грушевського, який згнів визначне явище української історіографії, морально й фізично вбив його автора.

На наш погляд, В.Г.Сарбей, справедливо вказавши на невизначеність діяльності М.М.Аркаса на терені історії України, поставив його у цілком невластивий Аркасу контекст академічної української історіографії. У цьому плані оцінка М.М.Аркаса як композитора, музиканта-аматора, дана йому Л.С.Кауфманом, є виваженою, ніж переоцінка популярної історії Аркаса та характеристика його як видатного представника української історіографії в піку М.Грушевському, яку обстоює В.Г.Сарбей.

Питання, на наш погляд, полягає принципово в іншому. М.М.Аркас справді був видатною постаттю у житті України і вся його діяльність, незважаючи на рівень його професіоналізму, була спрямована на розвиток української ідеї, пробудження національної самосвідомості, боротьбу за Україну й українство.

У чому полягала національна ідея М.М.Аркаса, як він розумів її конкретні прояви, ми і спробуємо з'ясувати в цій статті*.

Головним джерелом для цього мають слугувати листи Аркаса, які дуже образно, безпосередньо і переконливо показують розуміння ним суті національної боротьби, української справи та ідеї. Бажання подати думки М.М.Аркаса в автентичному звучанні зумовило часте і обширне цитування його листів, що, на наш погляд, є виправданим.

Для багатьох сучасників було загадкою, як син адмірала, рід якого походить з Греції, міг стати таким щирим українцем і запевнятим проповідником української ідеї.

Перші паростки українства були закладені в душу Миколи його матір'ю, яка походила з української козацької родини Богдановичів. Сучасники свідчили, що Софія Петрівна була "широю патріоткою України.., зуміла прищепити чутлій душею і серцем дитині найгарячішу любов до усього своєрідного" (12).

Елементи національної самосвідомості у Миколи Аркаса перетворилися у систему переконань вже за часів його навчання в Одеській гімназії. Л.С.Кауфман і В.Г.Сарбей вказують, що на юнака мали великий вплив два його вчителі — музикант і композитор, автор "Вечорниць", "Закувала та сива зозуля" П.І.Ніщинський та вчитель історії Л.А.Смоленський. Обидва дослідники підкреслюють прогресивність поглядів останнього, який був "палкий шанувальник революційно-демократичних творів О.Герцена і М.Чернишев-

*Проблемі взаємовідносин М.Аркаса і М.Грушевського присвячена окрема публікація в "Історичному збірнику" НАУ (у друці).

ського”, а Ніщинський мав зв'язки з Південно-російським союзом робітників (13). Однак для розвитку українства Аркаса мали значення зовсім інші риси згаданих наставників. Саме Ніщинський прищепив юнаку любов, розуміння і потяг до збирання українських народних пісень, дум — національного фольклору. А Смоленський, як згадував Д.Овсянко-Куликовський, був ідеологом одеської “Громади”, пропагував українську справу і вважав, що українство живе і рано чи пізно відродиться (14). Талановитий промовець і філософ, Смоленський, безперечно, сприяв включенню М.Аркаса в українську справу. Посереднім свідченням цього є юнацький вірш “Кажуть люди, Бог нас любить” (1875 р.) (15).

Новим етапом зростання національної самосвідомості М.Аркаса був період його навчання у Новоросійському університеті (1870-1875). У цей час він познайомився з М.Л.Кропивницьким і почав брати участь у виставах його театру: “Тут рідна мова, рідна пісня і рідна справа якнайкраще сприяли тому, що ... він не перестав бути непохитним у своїх переконаннях ... і цілком віддавався роботі на українській ниві” (16).

Зв'язок Миколи Аркаса з українським селянством, його піснями і звичаями зміцнився через часте перебування у селянському середовищі та кохання до дівчини Оксани (Ярини).

Цей потяг Миколи був перерваний батьком-адміралом, який примусив його вступити на військову службу, залишити мрії про кохану і виїхати на певний час за кордон. Висока національна свідомість і українська ідея М.Аркаса вже тоді проявилися у прощальному вірші (листопад 1875 р.):

*Можливо, скоро я загину
В жорстокім праведнім бою,
Та не забуду в цю годину
Тебе, кохана Україно,
І добрим словом пом'яну...
Та ні, не можу я загинуть, —
Іду в життя, життя нове,
І ще побачиш ти мене,
Моя кохана Україно.*

До смерті буде він любить
І свій народ, й свою країну
Свою пригнічну Україну,
І буде правдоньці служити! (17).*

Свою службу Україні М.Аркас почав на терені української музики, поезії та збирання народної пісні. Вже 1875 р. з'явилася його

*Він — автор, М.Аркас.

пісня “Ой на горі сосна, під горою корчма”, потім були романс “Я не можу тобі розказати про любов”, дует “Не співай нам тепер, бандуристе”, балада “Козак”. Аркас зібрав близько 80 народних пісень і уклав з них дві збірки, які спробував видати. Він готував до видання ще дві подібні збірки, але вони так і не вийшли у світ (18).

На початку 90-х років XIX ст. почалася праця над оперою “Катерина”, лібретто якої за поемою Т.Г.Шевченка склав сам М.Аркас. Як показав Л.Кауфман, Аркас не володів професійно ні основами композиції, ні оранжуванням, тому як клавір, так і його оркестровий варіант редагувалися і готувалися за допомогою професійних музикантів (19). Клавір опрацювали одеський музикант С.І.Зельцер (миколаївський скрипаль і диригент), Ф.І.Воячек (викладач Київського музичного училища), Ванін (скрипаль Одеського театру), І.В.Прибік (диригент Одеської опери). Значення опери полягало не лише в її музиці, народності чи першій оперній інтерпретації поеми Шевченка. Сам Аркас бачив у ній набагато більше — то була форма служіння українській справі та засіб пробудження національної самосвідомості народу. В одному з листів він так визначив сенс своєї праці: “Може, вона й не справдить сподівання, якого б жадалося, бо до творів Великого нашого Тараса не мой би слабій музиці брязчати, але осмілився і я свого додати, щоб пісня ширилася між нашим людом, щоб бачили вони те, що тяжко і болісно накопало на його серцеві і вилилось у стиху могутнім. Я бачив, як “Катерину” ставило товариство М.Л.Кропивницького у Москві і Миколаєві, я сльози бачив, чув і плач і більш нічого не бажаю!” (20).

Опера “Катерина” побачила світ 1897 р. у партитурі. 12 лютого 1899 р. у Москві відбулася її прем'єра у виконанні трупи М.Кропивницького. Це був перший вагомий внесок Миколи Аркаса у справу розвитку української культури та пробудження українства.

Успіх першої опери, заохочування з боку М.Л.Кропивницького породжували нові задуми. Наступною оперою могла стати “Наймичка” за поемою Т.Г.Шевченка, “Енеїда” М.П.Котляревського чи гоголівський “Вій” (21). Але у лютому 1899 р. сталося непередбачене: крововилив у мозок і параліч правої руки. Кар'єра композитора скінчилася, Аркас не міг працювати з фортепіано.

Внесок М.Аркаса у розвиток української музики та становлення національного оперного мистецтва вперше авторитетно оцінив М.В.Лисенко. Він писав Аркасу: “Чув про Вас багато разів зі взгляду Вашого патріотизму українського, так кожному з нас цінного і дорогого... я зацікавився Вами, що помежи земляків — на превелике диво — узявсь писати на український текст” (22). Лисенко відзначив не музику, а мову опери, її значення для розвитку українського патріотизму. “Катерина” була не стільки явищем української музики, скільки втіленням української ідеї М.Аркаса та засобом боротьби за українську справу.

Головним напрямком діяльності М.Аркаса на терені відроджен-

ня українства було його постійне вболівання за збереження та ширення української мови, “яку державний уряд ... зводить з лица землі” (23), та за розбудову української школи, яка б розвивала національні почуття та любов до усього рідного, виховувала справжніх дітей України. Він з боєм констатував, що навіть прості люди забувають своє і “за панством перевертаються на невідь що”. Аркас мріяв про відкриття по селах українських шкіл, щоб “не цуралися і не стидалися наші люде своєї рідної мови” (24). Він вважав, що українська граматика “дуже потрібна і дітям і нам усім”. Особливо цінним було б видання Євангелія українською мовою (25). Аркас писав також про необхідність викладання в університетах “нашою мовою” історії України, історії української літератури та доступ до цих лекцій не лише студентів, а усіх бажаючих (26). Однак починали слід з початкової школи. Аркаса дуже непокоїло, що “мало беруться до національної самосвідомості наші сільські учителі, багато дехто з них далеко не розуміють ще гаразд усієї ваги, усієї важності цього руху і усієї користі рідної мови у будучині” (27).

Сам М. Аркас вирішив відкрити у своєму маєтку на базі заснованої ще у 1863 р. його батьками школи грамотності українську селянську ремісничу школу (28). Така школа була відкрита у 1906 р., але проіснувала лише два роки. В листі до В. П. Степаненка М. Аркас оповів, як школу закривали: “Оце після Великодних свят приїздив до мене становий пристав і узяв від мене поясніня, як це я одкрив у селі українську школу (хтось уже доніс) і узяв з вчителя підписку, що він не буде надалі вчити по українських книжках, а школу до дальших наказів начальства покищо прикрив. Дуже, дуже жалко, бо дітки гарно звикли вже, батьки були довольні, а тепер хто його зна як буде! Оце наша українська школа мала розпочати третій рік і у тим році мали скінчити її діти, що й у вічі не бачили московської книжки і щиро полюбили свою, та ба! не судилося...” (29).

Після довгих клопотів школу дозволили поновити, але згідно закону 1874 р. — тобто російськомовну. Тоді Аркас почав шукати вчителя, “який був би б наш свідомий українець, що, навчаючи дітей хоч не рідною мовою, ... він не давав би б їм забувати її і виховував би з дітей справжніх українців”. Він повинен був тихцем читати українські книги, вчити з ними вірші і українські пісні. Ця школа на той час нараховували 40-50 хлопчиків і дівчаток (30).

На фундацію інших українських шкіл Аркас планував віддати 50% прибутків від продажу його книги “Історія України-Русі” (31).

Пріоритет української мови у вихованні дітей Микола Миколайович незмінно проводив і у своїй сім’ї. Коли його сину Миколі виповнилося 7 років, батько заходився шукати йому вихователя — свідомого українця, бо “досі (син), окрім української мови, ні на якій не балака... не хотілося б дуже мені із початком вчення одразу занехати рідну мову” (32).

Більшість сучасників не розуміла, навіщо синові адмірала з грець-

ким родою усі ці вболівання за гнану українську мову, українську справу й ідею, чи не простіше жити задля власного задоволення, як більшість людей його стану. Але Аркас вважав, що “трудно... у таку годину, у таку добу зостатися байдужим до усього і мислити тільки за себе” (33). Тому він намагався допомагати всім, хто хоч трохи працює на українську ідею. “Воно, безперечно, пусте діло — бідкання одного маленького чоловічка проти того, як бідкається уся рідна людність із своїм лихом, — писав Аркас, — але боляче, що не маю спроможности запобігти тому лихові і помочи у важких обставинах дорогої справи. Здається, усьому б допоміг...” (34). Зі своїх не надто великих прибутків Микола Аркас більшу половину розсилав, роздавав, жертвував. Часто анонімно, через когось, без усякого користоловства чи марнослав’я. Коли не було грошей, Аркас страшно переживав, що не може допомогти. В одному з листів до Б. Грінченка, пишучи про свою матеріальну скруту і неможливість дати грошей на видання, він зазначав: “Якби Ви знали, як тяжко, як важко писати такого листа, як прикро й боляче почувати себе безсилими зробити те, що й серце і розум воліє?” (35).

Між тим, багато хто вважав Аркаса багатієм. М. С. Грушевський писав про 10 тис. десятин землі і капітали автора “Історії України-Русі” (36). Чимало людей зверталося до нього по матеріальну допомогу і мало хто знав, що цей “можновладець” змушений рахувати кожна копійку. “Велике лихо, — писав Аркас, — уславитись заможним чоловіком, а у дійсності не мати зайвої копійчини на виконання своїх бажань” (37).

Щирість М. Аркаса здобула добру славу в сучасників. У 1905 р. на прохання Лесі Українки він передав 500 крб. курсисткам-українкам у Петербург та стільки ж на організацію гуртожитку для студентів Львівського університету. На початку 1908 р. Аркас допоміг видати твори кількох письменників-початківців, надіслав інкогніто гроші для лікування В. Доманицького, допомагав коштами Б. Грінченкові на видання українських перекладів творів світової драматургії, Г. Хоткевичеві для видання підручника гри на бандурі та “Альбому історичних діячів”. 26 серпня 1908 р. до Аркаса звернулася Леся Українка з проханням взяти матеріальну участь у записі та публікації мелодій історичних дум і пісень від кобзарів. Леся Українка писала, що звертається до нього, бо вірить, “що така людина як Ви, здатна цінити всі перли і боліти душею про їх загин”. Поетеса запевняла, що здавна мала до Аркаса “щирю і глибоку пошану”.

Аркаса дуже захопила ця ідея. Сам він записав на Миколаївщині понад 400 пісень. Він відповів Лесі Українці, що, незважаючи на скрутний фінансовий стан і борги (у тому числі за “видання своєї злочасної “Історії України”, цей борг “так страшенно гнітить мене і завдає великого клопоту”), він хотів би взяти участь у цій справі — “щиро співчувати усьому, що має якісь відносини до нашої на-

ціональної справи, я радо готовий допомогти чим мога справі”) (38).

Дуже хвилював Аркаса також стан українських газет та часописів, які могли б “сприяти на відродження і розвій самосвідомості української людності, а з ним і упевнення у потребі в нас своєї школи, своєї мови, свого самостійного існування і орудування своїми справами, щоб будити, нарешті, й наших одрізнившихся від свого краю, відчуравшихся його, помосковлених перевертнів панів, щоб вони (хоч би тепер оглянулися на себе, хоч би тепер зрозуміли і почули, якими б бажали їх бачити, чого від них сподівається і чого від них требує безщасна, понівичена рідна країна), пристали до нашої суспільної праці, і як не своїм розумом і знанням, то своїми грішми відгукнулися і допомогли своїй вітчизні у її сучасній важкій боротьбі за своє духовне і політичне визволення. Якби то прокинулись! Як би то зрозуміли!” (39). Серед цих “панів” і “дук” — Кочубеїв, Кондратенків, Драгомирових, Милорадовичів, які лише за прізвищем українці, Аркас намагався віднайти “хоч з півсотні”, які дали б по 100 крб. на рік “на таке добре і національне діло”, як український журнал чи газета (40). Він із захопленням відзначав, що нарешті у Полтаві, Києві, Одесі, Петербурзі і навіть Лубнах почали виходити “наші часописи й місячники”, які “радісно читати своєю рідною мовою”. Вони стають популярними навіть у селах, бо виходять хорошою зрозумілою мовою і не містять “вигаданих важких слів”. Аркас писав із задоволенням: “Дай то, Боже, щоб наша щоденна література ширилась, а ми — українська інтелігенція — зуміли підтримати і розповсюдити її”, “щирим серцем бажаю поспіху нашим будучим часописам у святому ділі просвіти рідного люду” (41).

Дуже вболівав Микола Аркас за долю українського селянства, яке століттями тягло своє ярмо і єдине неперервно зберігало українське слово, пісню, танець, дух українства. В одному з листів Аркас з обуренням пише про розправи над селянами Миколаївщини: “У нас на Україні таке робиться, що не дай тобі, Боже, навіть за татарів краще було... А які нелюдські кари завдають по селах. Оце в мене були якийсь наші селяне і оповідали, як жорстоко катували козаки по деяких селах, де скаржились на людей поміщики, страшно й виголосити. Нагаями так порили, що місця живого не zostавили... двоє померло, побитих заборонено везти у больницы і їх пользують бабки” (42).

Однією з найважливіших справ М.Аркаса було відкриття “Просвіти” у Миколаєві (26 лютого 1907 р.), яка ставила за мету “допомогти розвоєві української культури”, поширити рідну мову і захочувати українське книговидавництво, часописи, книгозбірні, музеї, курси, спектаклі, вечори, концерти, лекції, школи, благодійницькі заклади, конкурси тощо. Діяльність “Просвіти” була ускладнена не лише протидією офіційної влади, а й байдужістю людності.

Схилити миколаївську публіку в бік українства було нелегко. М.Аркас з гіркотою писав одеському просвітянину М.Ф.Комарову 7 лютого 1907 р.: “Дуже важко доходить розворушувати стояче болото наше. Випурхне якась бульба зі дна і міркуеш: ось вже щось наче прокидається воно, наче починається щось. Дожидаєш другої, третьої, а воно — на тобі, — знов затяглося і вщухло, і знов гладесенька поверхівля болота і нічогісінько нема. Знову ворушиш його, знову силкуєшся, поки виб’єш з його декілька таких самих бульбочок, та й знов нічого. Дуже вже байдужі, несвідомі і досить неприємні відносини у всіх до святої праці нашої. Багато галушкових патріотів, та мало щирих українців” (43).

Однак Аркас доклав усіх зусиль, щоб українська ідея ширилась на Миколаївщині. Сам він прочитав цілий цикл лекцій (24) з історії України, виступав з лекцією про Задунайську Січ перед виставами “Запорожця за Дунаєм” на сцені “Просвіти”. З рекомендації Аркаса члени миколаївської “Просвіти” надіслали прохання члену Державної Думи проф. І.Лучицькому “домагатися за націоналізацію школи”. Перед з’їздом учителів було надіслано прохання петербурзькій українській громаді обстояти заведення українських шкіл. Звернення миколаївської “Просвіти” до Празького всеслов’янського з’їзду студентів заклиало піднести питання про відкриття в українських університетах кафедр українознавства і заведення українських шкіл.

При товаристві діяли книгарня, книгозбірня, постійно проводилися літературно-музичні вечори (у 1907 р. — 23), вистави, читання лекцій та рефератів. Товариство встановило стипендію ім. Тараса Шевченка для учнів-українців, заснувало фонд допомоги безробітним українцям. Тріумфом “Просвіти” було святкування Шевченкової річниці, яке сколихнуло населення Миколаєва і сприяло збільшенню числа членів товариства (44).

Архів миколаївської “Просвіти”, на жаль, зберігся погано. Про діяльність товариства свідчать, в основному, його річні звіти. Але навіть ці документи зафіксували основні думки та ідеї фундатора “Просвіти” про значення та завдання товариства. Вони були висловлені М.Аркасом у його промові на відкритті “Просвіти”. Аркас сміливо констатував, що “у край задавити живе слово, національні питання і почуття ніякі репресії ніколи не зможуть і не змогли; питання ті шукали собі виходу і знайшли його поза межами тих утісків у закордонній частини нашої України у Галичині: туди перейшли наші діячі, з відтіль розлягався їх могутній поклик, там працювали вони на користь своєї безталанної відчизни, там у Львові, з’основують вони Наукове Товариство імені Шевченка... нині розвинене до Академічної програми, яке зараз займає почесне становище між визначними європейськими науковими інституціями”.

Глибина української ідеї Аркаса і висока оцінка галичан та створеного у Львові прообразу національної Академії — Наукового то-

вариства ім. Т.Шевченка — свідчили про те, що керівник миколаївської “Просвіти” заперечував хуторянство, широко розумів завдання національних змагань і усвідомлював необхідність поєднання зусиль двох ідейних центрів українства.

Аркас закликав “у своєму рідному краї одверто працювати у напрямку розбудження національної самосвідомості, любові до рідної мови на користь своєму пригнобленому, зневаженому народові, який за своє важке життя, через прикрі обставини, розгубив на своєму історичному шляху свої вищі верстви людності, свою інтелігенцію”.

На думку М.Аркаса, мета товариства була “свята і висока”. Вона полягала, в першу чергу, в усвідомленні свого призначення і організації діяльності так, щоб кожен міг “віддати рідному краю найпотрібніші і найкористніші для його сили свої”. Як вважав Аркас, до цього ще не всі готові, що було спричинене необхідністю приховувати свої почуття любові до України. Тому члени “Просвіти” мали б попрацювати над самими собою, “піднести свою самосвідомість, своє національне почуття і самоповажання”. В першу чергу Аркас закликав обов’язковим правилом зробити спілкування українською мовою, не ховаючись і не соромлячись її, завваживши: “Як боляче звертатися з таким проханням”.

Заключний акорд промови Аркаса був перейнятий глибоким патріотичним почуттям: “Ідемо ж ... з одвертою і чистою душею, готові до святої праці, з надією і вірою у свої сили, сподіваючись на кращу будучину, і працюю цією спокутуємо наші невільні провини перед рідною Ненькою-Україною” (45).

М.М.Аркас був основним генератором ідей, меценатом і рушієм миколаївської “Просвіти”. Після його смерті діяльність товариства поступово згортається. Не випадково у некролозі на смерть Аркаса просвітяни писали: “Нехай же завзяття і непохитність переконань нашого любого батька, що до справ добробуту народнього, піднесе нас духом вгору для володіння такими духовними силами, такою міццю, яка необхідна для продовження і розвинення ідей не-вчасно заснувшого вічним сном славного і вірного сина України” (46).

Українська ідея М.Аркаса передбачала піететне ставлення до усіх представників українства, які своїм талантом і працею служать Батьківщині. Саме тому Аркас намагався зав’язати стосунки з видатними представниками української культури. У першу чергу це були актори, музиканти, письменники, вчені. Так, поздоровляючи М.В.Лисенка з 35-літтям композиторської діяльності (1903 р.), М.М.Аркас писав, що цей ювілей є “славетним задля усієї України, що породила такого сина, котрий своєю невсипущою працею, своїм могутнім талантом з’явив світові її чудові мелодії, котрий своєю власною рукою, з глибоких судин музичної скрабниці народної повно і щедро здобував і сіяв поміж тим же народом його ж таки музику і тим на віки віків вирвав її з пазурів немилосердного часу, з

безодні забуття. Слава Тобі, наш єдиний славетний Кобзарю!.. Слава Тобі, щирій сине України і невсипущій її робітнице! Щоб з-під могутньої руки Твоєї невстанне лилася чудова, чарівна мелодія рідная, збуджувала б і підтримувала робітників нашої безталанної неньки-України на нову чудесну працю... Щоб відгуки твоєї могутньої ліри на безмірне врем’я лунали по всій Україні: від високих Карпатів Галицьких, зелених долин Буковинських — до снігових гір Кавказьких, привітних паланок козацьких, від темних гаїв Чернігівських, де сосни шумлять і верба зеленіє — до славних степів Запорізьких, де Чорне море рокоче й висока могила де мріє” (47).

Через рік відзначалося 35-ліття літературної праці І.Нечуя-Левицького. Аркас не міг не відгукнутися на цю знаменну для України подію. Він бажав письменникові: “щоб Ваша праця на рідній ниві росла і міцніла на поспіх і славу української літератури, що здавен пишається чудовими творами Вашими і надалі сподівається збагатити славетним любим пером високоталановитого робітника славного і щирого сина України” (48).

У 1908 р. громадськість святкувала ювілей М.К.Заньковецької. М.Аркас не забарився з телеграмою-вітанням: “Наша зірка ясна, наша гордість і слава. Прийміте ласкою і моє щире привітання із славетним днем Вашого юбілею. Ваш талант і Ваше ім’я зробилося історичним мідоністком рідної України. Слава Вам во віки вічні!” (49).

Великою справою М.Аркаса на користь української ідеї була видана ним перша ілюстрована україномовна і популярна “Історія України-Русі”, що вийшла у Петербурзі 1908 року (50).

Коли М.Аркас почав писати свою “Історію”, він був хворим і просто не міг займатися музикою, яка все ж була йому ближче, ніж історична наука. У своїй книзі він бачив спробу якось прислужитися Україні. У листі до М.В.Лисенка М.Аркас писав: “Шкодою тільки, що болість моя так дужа і на віки одібрала у мене можливість працювати на любім музичнім напрямі і примусила звернутись до писання, щоб хоч чім-небудь послугувати нашій рідній безталанній неньці” (51). Аркас бачив загальну необхідність популярної історії України — “чує серце, що вона надто корисна буде для нашого люду” (52). Він видав “Історію” не задля матеріальних вигод чи “егоїстичного себелюбства”. Навпаки, задля книги Аркас змушений був позичити під значний відсоток гроші і вони не повернулися автору. Аркас хотів цим виданням “трохи задовольнити той голод знання своєї минущини”, який посилювався у суспільстві (53). Великий патріот України не враховував лише одного: часи Рігельмана, Рубана і навіть Маркевича вже минули. Літописна форма вже не задовольняла науковців. А в провінції без серйозної підготовки і школи історичного дослідження, яка на той час мала в європейській науці кілька напрямків, годі було створити добру і виважену (хоч і популярну) широку узагальнюючу працю.

Твердження В.Г.Сарбея про професійний підхід Аркаса до аналізу

джерел, досягнень історіографії і, власне, підготовки узагальнюючого нарису спростовує сам Аркас. У листі до В.П.Степаненка від 30 червня 1906 р. він писав, що “задля більшості нашої, надто нерозвіяної людності, котра звикла до Четгій-Минії, цікаві в історії усякі події, треба тільки дбати, щоб вони не були вигадані, і тримались для цього певних джерел” (54). У цьому, власне, і полягав рівень професійного підходу Аркаса до історичної розповіді. Під час підготовки книги автора менше всього турбували джерела. Він міг однаково використовувати статті з “Киевской старины”, газетні публікації, випадкові замітки тощо. Тут не йшлося навіть про найзагальніші вимоги на рівні початку ХХ ст. щодо історичних праць, не кажучи вже про обов’язкове використання першоджерел і однозначне розмежування первинних та вторинних матеріалів. Для М.Аркаса взірцем були короткі історичні оповідання Б.Грінченка та Г.Коваленка. На думку автора “Історії України-Русі”, у них не вистачало лише історичних фактів і послідовного викладу історії (55). Але принцип підбору матеріалу і методики синтезації перебігу історичного процесу на Україні були одні і ті ж. Власне, це була белетризація, популяризація історії. Така праця не передбачала самостійного дослідження чи аналізу джерел. Автор добирав факти з відомих йому і наявних у його власній бібліотеці публікацій.

У передмові до книги М.Аркас чітко окреслював мету і засади її написання — “не мав на мислі написати науковий твір”, “хотів ясно розповісти землякам те, що робилося у нас на Україні од найдавніших часів аж до останніх”, у книзі немає нічого нового, архівних матеріалів тощо — вона писана на основі давно відомих фактів. Отже, як зазначено у передмові до другого видання, відразу видно, “чого сподіватися від книжки і чого у ній не повинен шукати читач”.

Популярний рівень був не лише метою, а й принципом творення, методикою роботи М.М.Аркаса над ілюстрованою історією України. Сам автор так і оцінював власну книгу: “Я почав писати коротеньку, популярну історію України, ілюстровану, у три рази простішу ніж, як Ви, мабуть, знаєте, історія України-Русі О.Барвинського у Львові, у неї більше 200 ілюстрацій у тексті” (56).

М.Аркас більше піклувався про ілюстрації, ніж про текст книги. У його листуванні переважають запити про портрети та ілюстраційний матеріал. Втім, принцип їх підбору аналогічний. Так, дякуючи О.І.Левицькому за поради щодо портретів Івана Мазепи, М.Аркас писав, що всі вони, на його думку, не автентичні і навіть фантастичні. Критерій пошуку справжнього портрета гетьмана полягав у його відповідності уяві автора про Мазепу — “може, що й знайду, що відповідатиме тому образу, що вважається мені таким ясним і характерним” (57).

Головна мета його “Історії” полягала в поширенні української ідеї. Аркас бажав нею “збуджувати сонних, турчати їм у вуха, [щоб] ...

схаменулися, ... прокинулися від довгого сну, [щоб] ... навчилися поважати самі себе, [щоб] ... розчолопали: яких батьків і які ми діти” (58). Це мала бути популярна історія не лише за мовою, стилем, а й за змістом. Легкий історичний жанр на той час, очевидно, не вимагав фахової підготовки чи академічного професіоналізму історика. Більше того, на думку М.Аркаса, праці, написані істориками-професіоналами, не могли знайти шлях до народних верст через свою складність та специфічну мову. Аркас, наприклад, писав, що “Історія” М.С.Грушевського “не по спроможності для народу читати, бо дуже велика і не по їх розвитку, мало до неї підготовлені” (59). Цю думку підтримували в свідомості М.Аркаса і його численні кореспонденти, в першу чергу Є.Чикаленко. Ще у вересні 1905 р., заохочуючи Аркаса до написання історії України, він аргументував: “Тим часом бажано по-українськи мати хоч і неповну історію, бо наш народ нічого про неї не знає. Історії Грушевського і по-українськи і по-російськи не підходящі для народу, як Ви й самі знаєте” (60).

Отже, з точки зору історіографії, ідея М.Аркаса була проста і невибаглива: дати широким верствам українського населення загальний, дуже популярний нарис національної історії і тим пробудити в них почуття українства, долучити до творення української ідеї. Книга М.Аркаса з огляду на це не могла і не була явищем української історіографії. Її значення і роль полягають зовсім в іншому і мають бути поставлені в площину національно-визвольного руху, боротьби за українську ідею, піднесення національної самосвідомості найширших верств народу.

Це добре зрозуміли сучасники М.Аркаса, зокрема один з найрозважливіших його рецензентів і критиків В.Липинський. Історик підкреслював, що в цій книзі багато хиб з точки зору науки, але вона це науковий твір, а лише популярний нарис. Основна цінність “Історії” Аркаса полягала в її національно-культурному значенні. В.Липинський цілком справедливо підсумовував: “Вважаю появу цієї історії явищем в нашому національному житті безумовно відрадним, а для справи національного відродження корисним, хоч особисто не солідаризуюсь зовсім з її хаотичною ідеологією і з деякими несимпатичними для мене рисами та тенденціями”. На думку історика, книга Аркаса свідчила про зростання національної самосвідомості і стала переходом від ідеології “отечественних історій” до ідеології сучасного свідомого українства. Національне відродження не може бути елітарним або лише інтелігентським, воно має торкатися цілого народу. Нижчі його верстви, тобто переважна більшість народу, не готова до чогось більш серйозного. Тому саме серед них книга Аркаса “робить і довго ще робитиме ... діло для цього відродження корисне” (61).

У листі до М.Аркаса член одеської “Просвіти” А.В.Ніковський також запевняв, що книга “будитиме свідомість у людей і під-

міцнюватиме вже свідомих інтелігентів і робітників. Це вклад в сучасну справу українську ще більший..., ніж коштовна “Катерина”. Я уявляю собі, скільки праці Вам, неспеціалісту, довелося потратити і в “Історії”, і в “Катерині”. Це гарні посіви на рідну ниву, і свідчать вони про велике кохання до дорогої української справи” (62). Про це ж писав і Є. Чикаленко, вказуючи, що книга “проливає свідомість в широкі маси”, “будить любов до свого краю, його минулого і пробуджує надії на майбутнє”. Тому “Історія” Аркаса після “Кобзаря” Шевченка — “єсть найкорисніша” (63).

Натомість В. Г. Сарбей якщо й ставить “Історію” М. Аркаса у контекст національно-визвольного руху українського народу, то лише “у русі загальноросійської визвольної боротьби початку ХХ ст.” (64) і першої російської революції, хоч це були принципово різні речі (національна ідея і суто політична та економічна боротьба з самодержавством), які перепліталися лише в часі. Тут же В. Г. Сарбей спростовує себе, цитуючи лист В. П. Степаненка до М. Аркаса від лютого 1904 р. (за рік до згаданої революції), де заохочує останнього писати історію: “Ви ж знаєте, який тепер рух між українцями, — дух радується, багатько надій єсть. Пишіть, спасибі Вам, від усіх буде Вам велика подяка” (65). Як видається, ці слова важко поставити у загальноросійський контекст. Вони ще раз доводять, що як автор, так і його сучасники вважали основним завданням “Історії” — вплив на поштовплення національно-визвольного руху та на поширення української ідеї в масах.

* * *

Ми розглянули лише деякі моменти втілення української ідеї в діяльності та творчості М. М. Аркаса. Дана розправа носить попередній характер джерельних нотаток до проблеми. Значним поштовхом до пізнання Миколи Аркаса може стати публікація його листування, що, власне, й складає більшу частину особистого архіву вченого, яка збереглася. Нашою метою було лише загальне джерельне висвітлення основних напрямків діяльності М. М. Аркаса. Це — українська школа; відродження та поширення української мови; українська преса та часописи; просвітянський рух; відродження та розвиток національної культури, музичної творчості, літератури і поезії; пропаганда національної історії; меценатство та матеріальна підтримка усіх, хто працює на користь української справи; піднесення національної самосвідомості народу і значення українства у світі.

Микола Миколайович Аркас, як писали про нього посмертно миколаївські просвітяни, “ближче над усе... приймав до серця найменшу дрібницю української справи, він переживав душею кожний прояв її успіху, журився її безталанними пригодами” (66). Це засвідчують справи й усі без винятку листи М. Аркаса. У листі до

Б. Грінченка він писав: “Усім серцем, усією душою співчуваю святої справі нашої, душу б для неї радий отдати” (67). З тяжким почуттям справжнього болю говорив Аркас про “безталанну неньку-Україну”: “А й безталанна ж вона бідна! Скільки крові, скільки сили стратила за свою волю, а де вона?!” (68). Біль виливався не лише у приватних листах, а й на широкий загал. У сміливій промові на відкритті миколаївської “Просвіти” 26 лютого 1907 р. Микола Аркас говорив, що над українцями вже більше ста років висить заборона рідного слова. “За те, що ми з’являємо з себе самостійний народ, — говорив Аркас, — що ми маємо свою історію, що ми пережили свої окреми, важкі історичні часи, ми не мали права на те прилюдно балакати, а навіть мислити”. Всіх, хто наважувався це робити, жорстоко карали (69).

Однак такі люди з’являлися знову і знову. До них належав і сам Микола Аркас. Людина дуже емоційна, з тонкою вразливою психікою, але твердим характером, він поєднував у собі риси романтики (у поглядах на минуле та майбутнє) і патетики (в оцінці сучасного). Водночас у кожній конкретній справі він міг тверезо оцінити ситуацію і одночасно з емоційним виявом обурення зужити цілий ряд практичних заходів задля покращення справи. Микола Аркас завжди був природним і тому його листи, на перший погляд надто емоційні та високопарні, є безпосереднім і точним зліпком справжніх почуттів, думок і оцінок автора. Вони є тим дуже суб’єктивним джерелом, що найоб’єктивніше розкриває внутрішній світ Миколи Аркаса, головним змістом якого була українська ідея у всіх її найрізноманітніших проявах.

1. Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО. — Ф. 468. — оп. 1, — од. 27. — Арк. 5-5 зв.
2. Аркас М. Історія України-Русі. — Краків, 1912. — С. VII.
3. Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського НАН України, відділ рукописів (далі — ЦНБ, в. р.). — Ф. X, — од. 30746. — Арк. 1.
4. Кауфман Л. С. М. М. Аркас. Нарис про життя і творчість. — К., 1958.
5. Невеличка замітка про М. Аркаса збереглася також у паперах С. І. Маслова. — ЦНБ, в. р. — Ф. 33, — од. 1041.
6. Кауфман Л. С. Вказ. праця... — С. 22-23, 27, 31-32.
7. Там же. — С. 100.
8. Новицький Олекса. Книга об Аркасе // Советская Украина. — 1959. — № 2. — С. 169-171.
9. Сарбей В. Г. М. М. Аркас і його “Історія України-Русі” // Український історичний журнал (далі УІЖ). — 1990. — № 7. — С. 100-113; його ж. Передмова до кн. Аркас Микола. Історія України-Русі. — К., 1990. — С. 3-43.
10. Сарбей В. Г. // УІЖ. — С. 100, 107-108.
11. Там же. — С. 122.

12. Sprawozdania 'Українського Товариства "Просвіта" у Миколаєві. На 1 січня 1909 року. — Миколаїв, 1909. — С.ІІ.
13. Кауфман Л.С. Вказ. праця... — С. 13, 15; Сарбей В.Г. Передмова. Аркас Микола. Історія України-Русі. — С.8.
14. Овсянко Куликовський Д. Воспоминания. — Птб., 1923. — С.25, 102-103.
15. Кауфман Л.С. Вказ. праця... — С.105.
16. Sprawozdania Українського Товариства... — С.ІІІ.
17. Кауфман Л.С. Вказ. праця... — С.106-107.
18. Там же. — С.23, 27.
19. Там же. — С.32-75, 119-127; Сарбей В.Г. Передмова. Аркас Микола. Історія України-Русі. — С.12-14.
20. ДАМО. — Ф.468, — оп.1, — од.2. — Арк. 26-27.
21. Там же, — од.8. — Арк. 13, 14.
22. Там же, — од. 9. — Арк. 1.
23. Там же. — од.2. — Арк.7 зв.; ЦНБ, в.р. — Ф.44, — од.266. — Арк.5 зв.
24. ЦНБ, в.р. — Ф.44, — од.264. — Арк.2.
25. ДАМО. — Ф.468, — оп.1, — од.2. — Арк.16 зв.
26. Там же. — Арк.22.
27. Там же. — Арк.7, ЦНБ, в.р. — Ф.44, — од.266. — Арк.5.
28. ДАМО. — Ф.468, — оп.1, — од.2. — Арк.10 зв.
29. ЦНБ, в.р. — Ф. 205, — од.3. — Арк.4 зв. — 5.
30. Там же. — од. 272. — Арк.17 зв. — 18.
31. Там же. — Арк. 16 зв.
32. ДАМО. — Ф.468, — оп. 1, — од.2. — Арк. 21 зв.
33. Там же. — Арк. 7 зв.; ЦНБ, в.р. — Ф.44, — од.266. — Арк. 5 зв.
34. ДАМО. — Ф.468, — оп.1, — од.2. — Арк. 10.
35. ЦНБ, в.р. — Ф.ІІІ, — од. 35507. — Арк. 1 зв.
36. Там же. — Ф.44, — од.342. — Арк. 1-1 зв.
37. Там же. — Ф.205, — од. 2. — Арк. 3.
38. Камінський Ф. Листування Лесі Українки з М.М.Аркасом // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — К., — 1963. — №4. — С.43-48.
39. ДАМО. — Ф.468, — оп.1, — од.2. — Арк. 9.
40. Там же. — Арк.6 зв. (чернетка); ЦНБ, в.р. — Ф.44. — Арк. 1-1 зв. (оригінал).
41. ДАМО. — Ф.468, — оп. 1, — од.2. — Арк. 12, 23.
42. Там же. — Арк. 20.
43. Чит. за: Кауфман Л.С. М.М.Аркас ... — С.98 (посилання на відділ рукописів Одеської наукової бібліотеки, ф.28, арк. 11-12 у наш час не чинне).
44. Sprawozdania Українського Товариства... — С. 6-9; Річне справоздання з діяльності Українського Товариства "Просвіта" у Миколаєві за 1907 рік. — Миколаїв, 1908. — С.8-12.

45. Річне справоздання... — С.2-4.
46. Sprawozdania Українського Товариства... — С.ІV-V.
47. Кауфман Л.С. М.М.Аркас... — С.110-111.
48. ЦНБ, в.р. — Ф.1, — од. 28024.
49. Там же. — Ф.ІІІ, — од. 51717.
50. Микола Аркас, "Історія України-Русі" і Михайло Грушевський // Історичний збірник НАУ (здано до друку).
51. ДАМО. — Ф. 468, — оп.1, — од.2. — Арк.1.
52. Там же. — Арк. 8 зв.
53. ЦНБ, в.р. — Ф.1, — од.35421. — Арк.1-2.
54. ЦНБ, в.р. — Ф.114, — од.414. — Арк.2.
55. Там же. — Арк. 1 зв.
56. Там же. — Ф.81, — од.73. — Арк.1.
57. Там же. — од.74. — Арк. 1 зв.
58. Там же. — Ф.ІІІ, — од. 45274. — Арк. 1 зв.
59. Там же. — Ф.ІІІ, — од. 45274. — Арк.2.
60. ДАМО. — Ф.468, — оп.1, — од.21. — Арк. 8 зв.
61. Липинський В. Ще в справі "Історії України" М.Аркаса // Рада. — 1908. — №199. — С.1.
62. ДАМО. — Ф.468, — оп.1, — од.14. — Арк. 7 зв.-8 зв.
63. Там же. — од. 21. — Арк. 36-36 зв.
64. Сарбей В.Г. // Аркас Микола. Історія... — С.18.
65. ДАМО. — ф.468, — оп.1, — од.18. — Арк.7.
66. Sprawozdania Українського Товариства... — С.ІV.
67. ЦНБ. — в.р. — ф.ІІІ, — од. 35507. — Арк.1.
68. Там же. — Арк.9 зв.
69. Річне справоздання... — С.2.

Петро ШКРАБ'ЮК

М. ПАВЛИК ТА ЙОГО ВІЗІЯ ПОЛІТИЧНОГО МАЙБУТНЬОГО УКРАЇНИ

Про суспільно-політичні погляди і громадську діяльність Михайла Павлика написано багато, видано твори, однак дослідники його життя і творчої спадщини віддавали данину загальноприйнятим стереотипам і схемам, з яких випливало, що Павлик — не жива, мисляча людина, український патріот, а фанатичний нігіліст (якщо не ортодоксальний марксист), непримиренний атеїст і взагалі ворог нашої національної ментальності.

Нав'язуваний марксистсько-ленінською методологією спосіб трактування визначних діячів минулого, явищ та подій призводив до того, що за межами дослідження залишалося все інше — головне те, що не відповідало пануючій ідеології. А воно, як правило, було найцінніше, найцікавіше. Це стосується і думок М.Павлика про політичне майбутнє українського народу. Виявляється, це питання віддавна хвилювало його.

Наприкінці червня 1885 р. Павлик пише до М. Драгоманова в Женеву: "Оце в мене не раз зривавсь щодо України сепаратистичний дух, а тепер він тим паче розвиваєсь. Гірко тепер Україні, та не солодше буде в зв'язку держ(авнім) російським і при конст[итуції], де її всякі сойми та деруни задавлять, мабуть, гірш Галичини" (1). Нижче Павлик говорить: "Досить вже нам усяких гнобителів, треба поспробувати завести "в своїм краю новий, козацький лад, а то найперше економічний", оскільки до політичної боротьби за інтереси Росії український народ вже не підніметься. "Ця думка кільчить ся помалу вже й на Україні (про Польщу етн[ографічну] ніщо й казати), а є вже й деякі такі українці, що іншого виходу й не бачать" (2).

Ці судження є особливо важливими, бо висловлені вони за десять літ до виходу брошури Юліана Бачинського "Україна ingredienta" і за 15 — до "Самостійної України" Миколи Міхновського, в яких питання політичної незалежності вдруге поставлено з усією категоричністю і беззастережністю. Вдруге! Бо першим речником української державності був мало знаний нині Василь Подолинський (1815-1876), священник в с. Ветлин Сяноцького округу. І про нього годиться сказати бодай кілька слів.

Революційний 1848 р., за визначенням І.Франка, викидав наверх не лише "усіякі мірноти" (3), які потім стали запеклими москвофілами (І.Гушалеви́ч, І.Наумови́ч та інші), а й виявив справді видатні особистості, як, наприклад, єпископ Григорій Яхимович (голова Головної Руської Ради), посол до Державної Ради Іван Капушак чи о.Григорій Шашкевич. Вони немало прислужилися українській національній справі. Григорій Шашкевич став навіть радником при Міністерстві віросповідань й освіти (4).

Та В.Подолинський вирізнявся й серед цих непересічних людей. І слушно зауважив Ф.Стеблій: "В розумінні національного питання та способів його розв'язання він стояв на такому рівні, на який до того не піднімався ще ніхто з представників українського суспільно-політичного руху в Галичині" (5). Підставою такої оцінки був аналіз брошури В.Подолинського "Слово перестороги", котра вийшла у Сяноку всередині 1848 р.

Саме в цій невеличкій книжечці Подолинський однозначно заявив: "Так, ми українці й віримо сильно у воскресіння вільної, незалежної України, скоріше чи пізніше..." І далі йде текст, немов написаний пером сучасного автора: "Минув той час, коли ми вкупі вагалися виявити своє ім'я; нині українець виявляє його світові; ніщо не зможе спинити нас у загальних стремліннях Європи; не замовкнемо, хіба Європа замовкне; всі хочемо бути вільні нарівні з іншими народами... Хочемо бути народом і будемо ним неодмінно..." (6).

"Слово перестороги" було настільки перейняте ідеями волі, національного самоутвердження українського народу, братерства й рівноправності всіх слов'янських народів (у цьому воно перегукувалося з ідеалами Кирило-Мефодіївського братства), критикою австрійського абсолютизму, зневірою в конституцію, що занепокоїло навіть керівників Головної Руської Ради. Тому, як зауважив В.Мороз, — "потрібно було зачекати ще немалий час, аби логіка Подолинського стала концепцією групи" (7).

Але до групи "молодих" радикалів і, зокрема, виступу з державницькою заявою Ю.Бачинського — було майже півстоліття. Тим часом період революційної ейфорії закінчився. На зміну йому прийшло десятиріччя реакції. Голову підняло москвофільство. Відтак у Галичині почали поширюватися космополітичні соціалістичні доктрини. Тим цікавіше, що якраз в цю пору соціалістом Павликом оволодів "сепаратистичний дух", і, як він твердить, то було "не раз".

Отже, Павлик замислювався над проблемою української державності й раніше. І виникає питання: чи знав він про брошуру Подолинського? Очевидно, ні. Адже із-за надмірного конформізму Перемиської консисторії наклад "Слова перестороги" не потрапив до читача. Тільки дивом один примірник дістався до рук В.Щуратові і був оприлюднений, але аж у 1914 році.

Водночас знаємо, що Павлик був обізнаний з перебігом подій

“весни народів”, звертався до них у своїй творчості (8). Як би там не було, але в його думках про самостійність України — нехай і незалежно від “Слова перестороги” — є чимало спільного з думками Подолинського. Обидва виступають проти федерації (9). Обидва не вірять в конституцію (10). І, головне, обидва мріють про вільну Україну. І тут простежується тяглість історичної традиції українського народу — його віковичне прагнення до свободи й незалежності (11). Треба зазначити, що ця проблема, як пише сам Павлик у “Передмові” до своєї розвідки “Драгоманів як політик” (1911), обговорювалася і в Києві — у жіночому гуртку, членом якого була Олена Доброграй. Вона приїжджала до Львова, обмінювалася думками з Павликом.

І все ж мали б знайтися конкретніші причини, котрі спонукали до роздумувань над проблемами української державності. Тим паче, що Павлик був соціалістом. А соціалісти, надто ж представники державних націй, виступали проти будь-якого “сепаратизму”. Власне, саме це, на нашу думку, і змусило Павлика глибше замислитися над долею свого народу.

До 1885 р. 32-літній Павлик уже встиг відбути три арешти й судові соціалістичні процеси, а також вимушену втечу до Швейцарії (січень 1879 — лютий 1882) (12). У Женеві й познайомився з російськими емігрантами — членами організації “Чорний переділ”. Вони регулярно збиралися на свої збори, т.зв. “середі”, обговорювали прийдешню Росію. На ці збори часто ходив і Павлик разом з Драгомановим й друкарем Кузьмою (А.Ляхоцьким). Там і спіткало їх розчарування. Чорнопередільці не схвалювали ані соціалістичних видань українською мовою, ані поділу соціалістів за національної ознакою.

На схожих позиціях стояли й польські соціалісти, група яких — на чолі з Б.Лімановським (13) — впродовж 1879-1880 рр. видавала у Женеві газету “Rownosc”. І це було друге розчарування. Пізніше Павлик згадував: “Драгоманов вів у Женеві в р. 1878-1881 формальну війну з соціалістами російськими й польськими за те, аби за підставу до соціалістичних організацій признати нації, а не держави, але ми не змогли переконати ... навіть такого симпатичного чоловіка як ... Степняк-Кравчинський”. І Павлик “з досади перестав ходити на збори емігрантів з Росії, написавши до зборів письмо, — на руки голови... Кравчинського, — що коли збір ухвалив організацію по державам, то мені яко підданому іншої держави, австрійської, де мені й тепер вільно писати по-українськи більше, ніж у будущій державі російських соціалістів, — нічого робити межі росіян” (14). Отож, чорнопередільці, як і польські демократи-шовіністи, несамохіть штовхали українських соціалістів, так би мовити, до “самовизначення”, відокремлення, опертя на власні сили. Цього прагнули і Павлик, і Драгоманов, і популяризатор соціалізму серед українців Сергій Подолинський. С.Подолинський, писав М.Драгоманов, “хоч

був впередчиком, але при тому занадто українець, щоб не симпатизувати таким пробам локалізування інтернаціонального соціалізму” (15). А звідси вже набагато ближче до розуміння потреби мати не лишень свою окрему партію, а й окрему державу. І той лист з кінця червня 1885 року вельми симптоматичний.

Павлик усвідомлював, що визволитися буде не просто. “Протів цього, звісно, виступлять всі політичні діячі російські, не виключаючи й революціонерів...” Одначе вже і “литовці й білоруси наші то саме не думають політичну волю в російському зв’язку, але в таких менших, котрі для їх народностей покажуться найдогідніші”. І логічне завершення: “Мало не мало, мабуть, всі українці дійдуть до того переконання, що економічні і моральні сили України старчать на те, щоб жити хоть би й осібню державою чи кількома. Адже користь зі зв’язку з рештою Росії для нас дуже невелика, а страта завше була, є й буде” (16).

Причина таких сміливих висновків, як уже зазначалось, ставлення російських й польських соціалістів до національного питання, а також інстинкт самозбереження, інтуїція, або “стихийне хотіння”, про яке говорив В.Липинський (17). А привід — проект конституції для Росії, яку укладав Драгоманов (1884 р.) під назвою “Вільна спілка”. У цьому проекті не те що про державність, а й про будь-яку автономію не згадувалось (18). Щоправда, наступного 1885 року Драгоманов “виправився”: написав програму для журналу “Поступ”, у якій йшлося і про національну автономію. Ця програма була найбільш радикальним кроком Драгоманова. Проте світу журнал не побачив. Оpubлікований проект видання конфіскувала прокуратура (19).

Таким чином, Павлик у своїх державницьких поглядах перевершив Драгоманова, хоч і Франко, й інші відомі діячі Галичини звинувачували Павлика у некритичному засвоєнні спадщини Драгоманова, сліпому наслідуванню його ідей. Знаючи захоплення свого вчителя більше європейськими поступовими ідеями, ніж суто національними (а точніше — націоналістичними), Павлик викладає свої міркування обережно, делікатно. І вже через місяць після згаданого листа пише: “Після Вашого виїзду, ост[анніми] роками, на Україні стан речей змінився в головнім, що Вам конче треба знати, коли не хочете, щоб Ваші писання й заходи в цій справі відбивались далі як о стіну”. А у зносі пояснення: головне полягало “в тім, що тоді українці — прихильники Антоновича — задумали були відірватися від Росії в осібну державу, а не добиватися політичної волі в зв’язи з Росією, як радив Драгоманов” (20).

Павлик посилається на наддніпрянців не випадково. Саме в ті роки посилювався конфлікт між Драгомановим і старогромадівцями, котрим не подобалось його “москалізаторство”, відсутність “національної свідомості” і т.д. (21). А для нас важливіше — посилення Павлика на конкретних людей. Адже відомо, що В.Антонович та

його однодумці, насамперед О.Кониський (влітку 1886 р. він був у Львові, зустрічався з Павликом і, мабуть, теж мав розмову на цю тему), були австрофілами, навіть мріяли, щоб — у разі російсько-австрійської війни — “Україну забрав австрійський цісар”. Проте в листі Павлика йшлося, очевидно, не про еventуальний перехід під скіпетр Габсбургів, а про щось більше — про суто “осібну державу”. Чи не про це каже він у несподіваному резюме: “Я тій зміні дуже радувався” (22).

Орієнтація на конституційну Австрію щоразу піддавалась випробуванням. “Не прихилить вона до себе, не згрупує навколо себе нікого, а ще й відхилить від себе й Галицьку Русь; і вільна Україна, як і вільна південно-західна Слов’янщина, повстати буде мусила на руїнах Австрії, як і на руїні деспотичної Росії” (23).

Піддавались випробуванням і державницькі тенденції Павлика. Весною 1887 р. львівський журнал “Przegląd społeczny” попросив читачів виявити своє ставлення до проблеми сепаратизму. Павлик висловився попервах перед Драгомановим: “На мій погляд, з котрим годяться всі поступовіші галичани, укра[їнцям] не слід зрікатись і думки про політичну самостійність, тільки ж багато говорити про це тепер або ставити его не першим місці, як хоче Prz. sp., значить починати будову від даху...” Бо зараз головна річ — “просвіта народу і т.п. праця знизу вгору, а там вже й побачимо...” (24). На просвіту народу Павлик відпускає не менш як ... 50 років.

Як бачимо, ідеал української державності в ту пору раз у раз привертав увагу Павлика, але не опанував ним остаточно. І все ж він переконує Драгоманова: “Теоретично ж поставити справу про політ[ичну] самостійність України було би добре хоть би тим, що тоді показалося би, на кілько щира говірка народівців про всяку укр[аїнську] самостійність та любов їх до батьківщини, котрої, після слів Ом.Огоновського, у нас буцімто й нема” (25).

Довгоочікуванні слова — бодай “теоретично поставити справу про політичну самостійність України...” А значить — виступити з відповідною програмою чи заявою. Або висловитись у пресі. Але Драгоманов мовчав. Історичний шанс — першими після В.Подолінського заманіфестувати змагання до власної державності — було втрачено. Та й Павлик не наполягав. Він не тільки оглядався на Драгоманова, а й остерігався іншого: от буде незалежна держава, а “панство візьме верх, і вийде, що робітні люди для него посвятилися” (26). Ці консеквенції впливали з його соціалістичних візій. Вони позначились і на ставленні до поділу Галичини. Від 1848 р. ця проблема не сходила з порядку денного галицьких політиків. Вони домагалися поділу Галичини на дві частини: Східну — українську (включаючи й Буковину) — з центром у Львові і Західну — польську — з центром у Кракові. Павлик діяв всупереч цим намірам, а в 1891 р. взагалі виступив за... збереження імперії Габсбургів, за що його (в листі) критикував Драгоманов. “Але ж

помилуйте мою душу: як ми могли виступити протів поділу Австрії на національні держави, коли ми виступили протів поділу Галичини?! (що й Ви хвалили), — дивувався Павлик. — Де логіка?” (27).

Своя логіка тут була. Незважаючи на розбіжності в національному питанні між українськими й російськими (а також польськими) соціалістами, Павлик продовжував вірити насамперед у соціальне визволення народів і, отже, у спільність дій всіх демократів. А “такі справи, як “національні держави”, — писав Драгоманову, — можна покласти в самім кінці, поки народ не стане такий сильний, що не дасть над собою взяти верх. А для цього треба тисячі інших речей, а не думки про нац[іональні] держ[ави]”. Коли Павлик писав ці рядки (28), у Львові вже діяла (від 1890 р.) Русько-українська радикальна партія — РУРП, виходив її друкований орган — журнал “Народ”, видавцем якого (спільно з Франком) був Павлик. В основі програми РУРП лежали принципи соціалізму. Творцем партії був також і Павлик.

1895 рік (29) ознаменувався появою брошури “Україна irredenta”. І основне її положення — “здійснення усіх... соціалістичних ідеалів можливе тільки при повній політичній самостійності русько-українського народу і повнім праві его рішати самому в усіх справах, его дотикаючих” — увійшла до другої, оновленої програми РУРП (30). Бачинський згадує: коли на з’їзді РУРП він висунув тезу про політичну самостійність як вступ до програми, то “на селі створилася неспокійна атмосфера, — делегати не знали, що з тим внеском зробити — чи брати його серйозно... Розвелася дуже млява дискусія, деякі промовці не кінчили навіть своїх промов, проривали в середині, здвигали раменами і сідали” (31).

Бачинський непокоївся, що “внесок упаде”. Він сподівався на підтримку Франка, котрий вже мав сигнальний примірник його книжки і навіть опублікував рецензію на неї. Однак “Франко сидів непорушно при президіальнім столі і до промови не зголошувався”. Натомість підвівся Павлик. І заявив, що “борба за політичну незалежність українського народу — се справа, про яку галичани рішати не можуть, ту справу можуть рішати лише наддніпрянці...” (32). Бачинський заперечив: кожен українець має на це право. Бачинського підтримали К.Трильовський, а особливо — теоретик РУРП С.Данилович. Аж тоді дискусія припинилася. Внесок Бачинського було схвалено “без голосування серед гучних оплесків і загального одушевлення...” (33).

Вагання учасників того пам’ятного IV з’їзду РУРП можна зрозуміти. Брошуру М.Міхновського сприйняли через п’ять років ще гостріше, “...старі тодішні українське громадянство зустріло гасло самостійної України як щось фантастичне, майже божевільне...” (34). Або згадаймо долю “Слова перестороги”, яке взагалі не допустили до людей.

Сучасники, надто ж старше покоління, ще перебували в полоні

вузького українофільства, себто просвітництва, культурництва. Їх подвижники, хоч і пробуджували націю, але не давали їй чітких політичних орієнтирів на будучину (35). А якщо десь і зринала гадка про політичну самостійність, то її, як ми переконалися, не вносили до громадівських програм, не писали про неї відкрито, а обмежувались розмовами на побутовому рівні. У цьому помилка, недалекоглядність наших патріотів, у тому числі й Павлика. Ідея української незалежності не зуміла вчасно захопити почуття більшості українців та їх симпатиків, вона утвердилася серед суспільності, передусім інтелігенції, занадто пізно. Навіть М. Грушевський — вслід за М. Драгомановим — аж до 1918 року стояв на засадах федералізму, автономії, а не повної самостійності.

У цьому контексті нам і далі цікаво простежувати еволюцію поглядів Павлика. Легко пояснити і його поведінку на з'їзді РУРП. Адже виступ Павлика проти внеску Бачинського не був випадком проти самої ідеї як такої. Навпаки, Павлик розумів: усе ж таки центр України — не Галичина, а Наддніпрянина, і саме там мають колись відбутися головні державницькі змагання (що й підтвердилося згодом). Окрім того, Павлик критично ставився до Бачинського як до особистості. А це теж визначало його позицію. На те були підстави.

На одному із засідань редакційного комітету “Народу” “молоді” радикали наполягали, аби при журналі додатками видавати соціалістичну літературу. Бачинський переклав (з польського видання) працю Енгельса “Соціалізм утопійний і науковий”. Павлик почав її друкувати — і конфіскація. Наслідок — грошові штрафи Павликові, Франкові та управителеві “Народної друкарні” і однодобове ув'язнення (36). “Се, — признавався Бачинський, — зіритувало Франка й Павлика, і вони почали нам за се докоряти, що ось, заблаглося вам марксизму — маєте тепер ваш марксизм... А найбільше скропилося на мені” (37). Та й Драгоманов дивувався: “Я ніяк не розберу, навіщо було печатати Енгельса... коли навіть податки не платяться, — як можна було з Енгельсом дожити до штрафу...” (38).

Через постійні непорозуміння з “молодими” Павлик змушений був перенести редакцію “Народу” до Коломиї, але й там не було легше. 1893 р. Бачинський прислав йому працю про еміграцію. Павлик надрукував дві її частини, а від третьої відмовився, бо третя якраз і висувала на чільне місце ідеал політичної самостійності України (39). Та і як було друкувати, коли ще жив Драгоманов, коли сам Павлик ще до кінця не визначився. У результаті — “ультиматум” (40). “Молоді” радикали вимагали не скорочувати, не коментувати їх статей і т.д. Всі п'ять пунктів вимог Павлик сприйняв надзвичайно болісно. “Моя амбіція і все прочее наказували б мені зречися редакції “Народа”, а самому хоть утопитись: я так неперемінно й зробив би, якби не сестра і мати, котрій на старість прийшлося б жєбрати”, — скар-

жився Драгоманову, а небавом дійсно покинув редагування (41). “Народ” перестав виходити (42).

Не будемо більш детально придивлятися до “старших” і “молодих” радикалів — їх взаємини вичерпно висвітлив Я. Грицак (43). Він же й зауважив: “Рецензія І. Франка на книгу Ю. Бачинського знаменувала важливу зміну в розстановці сил у радикальному таборі. Відмовившись від федеративної концепції М. Драгоманова, Іван Франко став поборником ідеї політичної самостійності України і тим самим посилив позиції “молодих” радикалів-“державників” (44). Від себе додамо: після IV з'їзду РУРП суперечності у світоглядній позиції Павлика, породжені соціалістичними сентенціями, стерлися. І вже 1898 року на ювілеї Франка Павлик підтвердив свою згоду з програмою РУРП: “... Ми з тобою, ідучи під прапором вселюдської культури, бажаємо найперше зорганізувати наших робітних людей, застерігаючи для себе повну самостійність думки та організації тим більше, що остаточна ціль нашої партії — повна політична самостійність Руси-України...” (45).

Павлик повністю і безповоротно став поборником української державності. Про це, зокрема, свідчить і його “Передмова” до виданої ним 1909 р. праці М. Драгоманова “Пропащій час. Українці під московським царством (1654-1876)”. Промовистим було і його привітання учасникам свята січових товариств у Станіславові в травні 1910 р. Він говорив, що січовий рух повинен охопити весь народ — “і тоді напевне скінчиться його політична неволя під вражим москалем — і стане вільна, незалежна Україна, без хлопа і без пана, якої бажали і бажують її найкращі сини” (46).

То був, можна сказати, другий етап утвердження державницького мислення Павлика. А в цьому, як і в Женеві, йому знову ж таки “допомогли” соціалісти. Ще в 1886 р. він писав: “Я певнісінький, що в Росії скінчиться на тім, що “р[осійські] революціонери” стануть стовпами реакції status quo на другий день революції, і будуть ляяти Вас (Драгоманова — П.Ш.) за те, що смієте їх критикувати з погляду наймирнішого поступу” (47).

Та найбільшим прозрінням був міжнародний конгрес соціалістів в Амстердамі 4-22 серпня 1904 р. Посланців двох українських партій тут не визнали, бо вони репрезентували недержавну націю (48). Повторилася жєневська історія. “Чи наші українські соціал-демократи виведуть із сего відповідні висновки?” — запитував Павлик. Адже ясно: мета проводирів соціал-демократії — “захопити теперішні держави у свої руки. Якби се їм повелось, то вони певнісінько нищили би бунтівників плебейських націй незгірше від офіціальних сторожів теперішніх держав” (49). Колись і Франко був переконаний, що “соціалістичний лад зовсім не противний національному розвиткові” (50). І Павлик висловлював аналогічні думки (51). Тепер ця певність похитнулася. Єдиний вихід: українські соціалісти повинні перестати працювати під чужими прапорами, “а наперти з

усієї сили на соціалістичні організації по націям, і втягати всі нації плебейські та й робучі маси народів державних до нового союзу народів; без того соціалізм, організований і тероризований виключно централістами-державниками, мусів би стати могилою народів..." (52).

І Павлик назавжди відвернувся від таких соціалістів-централістів. Вслід за Франком він збагнув їх справжню суть. Однак, як і Франко, не перестав вірити у "старий щиросердний соціалізм" (53). Проте ця віра не завадила йому стати державником, усім серцем відстоювати ідею політичної незалежності українського народу на ділі. У 1910-1912 роках він був отаманом Львівської повітової "Січі" (54), чимало спричинився до формування стрілецьких осередків на Львівщині. 7 грудня 1912 р. взяв участь (від радикальної партії) у створенні Головної Української Ради — ГУР. Пізніше разом з представниками національно-демократичної та соціал-демократичної партій підписав (від імені РУРП) відозву до народу (55).

Якраз ці риси "зрозуміння для загальнонаціональних справ..." і виділялись під час жалібної академії в честь пам'яті Павлика у лютому 1915 р. у Відні (56). Голова ГУР К.Левицький тоді наголосив, що "з проголошенням воєнного стану стає Михайло Павлик з одушевленням в ряди основників Головної Української Ради, додаючи, що прийшов великий час усім українцям ставати разом, аби добути вольну Україну". І в цьому його непроминальна заслуга. А "коли сповниться его послідне бажання, аби на горах Київських засіяв стяг вольної України, тоді згадає український народ, що Михайло Павлик пробивав твердий шлях на здійснення нашої ідеї національної: "Ще не вмерла Україна!" (57)

1. Переписка М. Драгоманова з М.Павликом (1876-1895). — Чернівці, 1910. — Т.4. — С.393.

2. Там само. — С.393.

3. Франко І. Іван Гушалевиц // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. — К., 1982. — Т.35. — С.23 (далі посилаємося на це видання).

4. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914: на підставі споминів. — Львів, 1926. — С. 61-63.

5. Стеблій Ф. "Слово перестороги" В.Подолінського // Укр. істор. журнал. — 1966. — №12. — С. 46. Див. також другу статтю цього автора: Василь Подолінський — патріот-інтернаціоналіст // Жовтень. — 1970. — № 10. — С. 112-116.

6. Див.: Речник незалежності України в 1848 р. о. Василь Подолінський // У кн.: Щурат В. На досвітку нової доби: Статті й замітки до історії відродження Гал. України. — Львів, 1919. Звідси наводимо цитати, бо тільки В.Щурату пощастило знайти (у 1913 р.) уцілілий примірник "Слова перестороги". Уперше він розповів про нього у газеті "Діло" (1914. — № 64. — С.3. Без підпису).

7. Мороз В. Україна в ХХ столітті // Україна. — 1991. — №25. — С.33.

8. Див. згадки про 1848 рік у відчиті: "Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині" у кн.: Павлик М. Пропащій чоловік: Оповідання, повісті, публіцистика. — Львів, 1983. — С.304-305. Вивчав Павлик і пресу того періоду, про що свідчать виписки слів з газет "Зоря Галицька" за 1848-1885 рр., "Галицько-руський вісник" за 1849 р. та "Вісник" за 1851-1852 рр. — Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника, від. рукописів, ф. 160, спр. 51, арк. 33.

9. Подолінський ділить національно-визвольний рух у Східній Галичині на чотири партії, а фактично — це провідні політичні течії. Перша — "чисто українська — хоче України вільної, незалежної і стремить до неї прямо й безпосередньо або через Слов'янщину". Решта три теж бачили Україну вільною і незалежною, а поки що (до повного визволення) у федеративній злуці відповідно з Польщею, Австрією, Росією. Серце Подолінського, безумовно, належало течії першій. Допускаючи також можливість здобуття незалежності "через Слов'янщину", Подолінський, безумовно, пов'язував визволення України із визволенням інших слов'янських народів.

10. Про конституцію Подолінський писав: "З цілого нашого конституційного життя ми дістали єдиний, але дуже важливий урок, що при деспотичному уряді народів майже неможливо стати вільним". Принагідно зауважимо: таку ж думку висловлював і М.Міхновський (1902 р.): "Конституція гарна тільки для того народу, котрий має свою державу, окрему й незалежну..." Див.: Борис Р. Микола Міхновський в дореволюційний час. — Львів, 1936. — С.7.

11. Про це, зокрема, говорить й вірш П.Чубинського "Ще не вмерла Україна". Твір став своєрідним маніфестом української незалежності. Не випадково композитор М.Вербицький перетворив його у величавий гімн (1865 р.).

12. Перший процес відбувся у березні 1877 р. (присуд — 8 днів ув'язнення). Другий — у червні 1878 р. (три місяці). Третій — у вересні того ж року за нібито антиклерикальний напрям та образу цісарського маєстату в оповіданні "Ребенщукова Тетяна". Щоб відтягнути покарання — 6 місяців тюрми — Павлик, маючи кволе здоров'я, поспішно виїхав до Женеві, де тоді жив М.Драгоманов.

13. Восени 1878 р. Б.Лімановського як соціаліста поліція змусила покинути Львів. І.Франко писав: "У нас у Львові погань. Нашого коханого приятеля Лімановського виганяють з Австрії. Се чисте свинство". Див.: Франко І. До О.М.Рошкевич, 14 серпня 1878 р. — Т.48. — С.101.

14. Павлик М. Соціалізм і теперішні держави // Новий громадський голос. — 1904. — 8 вересня.

15. "Вперед" виходив у формі неперіодичних збірників, і то недовго — випущено всього 4 томи; останній — 1876 р. І зразу ж стала очевидною тенденція видання, яке редагував Петро Лавров, "його проба затерти московський та й польський централізм загальними фразами, а в той же

час явний замір не промовитись ні одним словом, котре б признавало яке-небудь право українців у Росії на автономію або навіть їх існування як чогось осібногo...” Див.: Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877) // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. — К., 1970. — Т.2. — С. 185-186.

16. Переписка... — Т.4. — С.393.

17. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. — Відень, 1919-1926. — С.17.

18. Про це писав І.Франко: Драгоманов “не поважився покласти національний принцип основою ідеальної російської конституції, а силкувався замаскувати його принципом обласних автономій...” А обласна (територіальна) і національна автономія — не одне і те ж. Див.: Франко І. Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова. — Т. 45. — С. 429.

19. Там само. — С.428, Т.49. — С. 39, 556.

20. Переписка... — Т.4. — С.431-432.

21. Суть цих звинувачень віддзеркалена Б.Грінченком. Див.: Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. Друковано в “Буковині” за рр. 1892-1893. — К., 1917.

22. Переписка... — Т.4. — С. 432.

23. Переписка... — Т.5. — С.34. (Процитовані слова були сказані після чергового — четвертого — арешту Павлика та його сестри Анни у вересні 1885 р.).

24. Переписка... — Т.5. — С.172.

25. Там само. — С. 172-173.

26. Переписка... — Чернівці, 1910. — Т.6. — С.160.

27. Там само.

28. Переписка... — Т.6. — С.160.

29. Дослідник діяльності “молодих” радикалів Я.Грицак вважає, що “Україна irredenta”, правдоподібно, побачила світ на поч. 1896 р. І це справді так. Сам Ю.Бачинський заявив (29 грудня 1895 р.), що його брошура “за тиждень-два появиться в друку”, — отже, вже 1896 р. Див.: Грицак Я. “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки НТШ: Праці історико-філософської секції. — Львів, 1991. — Т.ССХХІІ. — С.92; Бачинський Ю. Як я видавав “Українську еміграцію”: Сразок культури “українського піємонту” з початком ХХ-го віку. — Львів, 1930. — С.11. Однак ми посилаємося на 1895 р., позаяк ця дата стоїть на титулі брошури. Цього ж року — у квітні — опублікована і рецензія І.Франка “Україна irredenta”.

30. Громадський голос. — 1895. — 20 березня.

31. Бачинський Ю. Як я видавав... — С.10.

32. Там само. — С.10-11.

33. Там само.

34. Борис Р. Микола Міхновський... — С.18.

35. За свою аполітичність українофільство зазнало різкої критики з боку “тарасівців”. Відзначаючи заслуги своїх старших товаришів у

культурно-національному відродженні народу, вони заразом картали їх за угодовство і блукання манівцями “проз усю Московщину”. “І коли ми бачимо тепер, що яка-небудь молода людина йде старим шляхом українофільським, то сміливо, не вагаючись, можемо сказати, що то не єсть син України, то її ворог, то зрадник, перевертень, ренегат”. Див.: Profession de foi молодих українців: Читане на Тарасові роковини 1893 р. в університетському місті на Україні // Правда. — 1893. — Т.ХVІІ, вип. L. — С. 201-207; Ратуша. — 1991. — 24-25 серпня.

Ще різкіше висловився М.Міхновський: “Між молодію Україною і українофілами немає ніяких зв’язків — крім одної страшної й фатальної зв’язі — своєю кров’ю заплатити за помилки попередників” (Міхновський М. Самостійна Україна. — К. — Л.: Всеукр. політ. об’єднання Держ. Самост. України, 1991. — С.16).

36. Калинович В.І. Політичні процеси... — С. 136-137.

37. Бачинський Ю. Як я видавав... — С.8.

38. Переписка... — Т.7. — С.114.

39. Бачинський у своїх консеквенціях підходив до проблеми української державності не з історико-правового боку, а з економічного. У цьому відчувався вплив теорій Маркса й Енгельса. Зате висновок один: “Україна — для себе! От і єї девіза. Вільна, велика, політично самостійна Україна, одна, нероздільна від Сяну по Кавказ — се її прапор!”

40. Переписка... — Т.7. — С. 244-247.

41. Переписка... — Т.7. — С. 243-244.

42. Видаючи останній номер “Народу” (20 серпня 1895 р.), Павлик не втримався, щоб знову не виступити проти поділу Галичини. На це “Діло” саркастично зауважило: “Говорила небіжечка ... аби лиш моє було наверху...” Див.: Діло. — 1895. — 15 (27) вересня.

43. Грицак Я. “Молоді” радикали...

44. Там само. — С.92.

45. Громадський голос. — 1898; — 15 листопада.

46. Громадський голос. — 1910. — 1 червня. До привітання долучилась і сестра Павлика — Анна.

47. Переписка... — Т.5. — С779.

48. Українську соціал-демократичну партію Галичини представляв М.Ганкевич, Революційну українську партію — Е.Голицинський (пс. Павловський). Голицинський пішов на компроміс і записався до російської делегації. А Ганкевич принципово склав мандат і повернувся до Львова... Див.: Павлик М. Соціалізм і теперішні держави...

49. Павлик М. Соціалізм і теперішні держави...

50. Франко І. До О.М.Розшкевич, 20 вересня. 1878 р. — Т.48. — С.113.

51. “Соціалізм у нас не ціль, а средство до поправи життя нашого народу й людскості; він для нас світло, при котрім ми придивляємось життя нашого народу...” (Переписка... — Т.5. — С.9).

52. Франко І. Соціалізм і соціал-демократизм; Народники і марксистки; Що таке поступ; До історії соціалістичного руху; Соціальна акція, соціальне

питання і соціалізм та інші. У них Франко розв'инчав марксизм, геніально передбачивши наслідки втілення соціалістичних (а вірніше — соціал-демократичних) доктрин у життя.

53. Франко І. вжив у “Передмові” (написана 15 листопада 1897 р.) до збірки “Мій Измагд”. У цій “Передмові” Франко вперше піддав критиці нову марксистську “релігію, основану на догмах ненависті та класової боротьби” (Франко І. Мій Измагд. — Львів, 1898).

54. Січові справи // Громадський голос. — 1912. — 22 листопада.

55. Ця відозва закликала “до бою за здійснення ідеалу, який в теперішню хвилю з’єднує ціле українське громадянство”. І закінчувалась так: “Нехай на руїнах царської Росії зійде сонце вільної України” (Діло. — 1914. — 3 серпня).

56. Діло. — 1915. — 20 лютого.

57. Там само.

Василь ГОРИНЬ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І КОНФЛІКТИ В НАУКОВОМУ ТОВАРИСТВІ ім.Т.ШЕВЧЕНКА

Діяльність Михайла Грушевського в Галичині продовж двадцяти років кінця XIX — початку XX ст., його плідна наукова і науково-організаційна праця в Науковому Товаристві ім.Т.Шевченка, насамперед як голови Товариства, досі чекає свого ґрунтовного вивчення. В галицький період повністю розкрився науковий талент вченого і педагога, культурно-громадського діяча, реалізувалися його незрівнянні організаторські здібності для української науки. Участь М.Грушевського в роботі Товариства спричинилася до того, що воно дало “в різних сферах взірці індивідуальної та колективної праці, що стояла на висоті наукових висот”, а наша нація показала всьому світові “свою культурну дозрілість, наявність власної української науки, кадри національно настроєних робітників”(1).

Та найбільше значення НТШ — це творення широкої програми українознавчих заходів на користь відродження української національної культури, утвердження ідеї державності; саме М.Грушевський висунув ідейний чинник поглиблення нашого духовного ества, піднесення наукою національної свідомості. І Франко каголосив на винятковому значенні науково-організаційної роботи М.Грушевського для розвитку НТШ: “Хто б там не приписував собі заслугу зрформовання сего Товариства, се одно треба сказати, що заслуга зорганізованя в ньому наукової праці вповні належить проф. М.Грушевському[...] Він зумів поставити себе вище понад усякі підшепти та партійні або кружкові антагонізми, зумів згромадити в Товаристві всіх людей, оживлених ідеєю українського відродження і охочих до поважної праці без огляду на їх партійні становища — і се вийшло на користь спільної справи, дало почин до зросту тої виробності і толеранції на спільнім ґрунті, яка одна, не в’яжучи людей у їх спеціальних, часто індивідуальних окремішностях, дає можливість згуртувати ріжнородні сили і ріжнородні відтинки для спільної праці”(2).

Однак в роботі НТШ в часі головування М.Грушевського були й труднощі, непередбачені перешкоди, своєрідні тертя, що негативно позначилося на наслідках праці та функціонуванні його структур. Це насамперед брак підтримки австрійських урядових інстанцій,

постійні польські інтриги, цензурні перешкоди в Росії, міжпартійна боротьба в Галичині, яка часто переходила в наукові осередки. Саме середовищем краю, отим “галицьким шлендріяком” (І.Франко) до певної міри визначався специфічний клімат в НТШ, перетягування боротьби політичної на ґрунт наукової.

У 1910-их роках оформився остаточний розрив між М.Грушевським та Віділом НТШ, іншими членами управи внаслідок розходження між науковою програмою великого історика і політикою Української парламентської репрезентації у Відні, Народним комітетом у Львові. Цей розрив став завершенням низки конфліктів у НТШ, що мали свою довгу тяглість. Пояснення останнього конфлікту знаходимо в автобіографічному листі М.Грушевського до Є.Чикаленка з березня 1920 р.: “В тих роках я вже не брав діяльної участі в громадським життю Галичини, бо галицькі провідники заходжувалися коло порозуміння з поляками, а моя діяльність полякам здавна не подобалась, вони вважали мене джерелом української опозиції і коли в українських кругах стали шукати згоди з поляками.., я почув, що проти мене пішла інтрига в самих українських кругах. Мусів я покинути роботу в Науковім Товаристві.., мав замір спенсіюватись і перенести свою роботу до Києва, де я і так багато працював, відколи там настала можливість наукової та політичної праці — з 1906 року”(3).

Як бачимо, М.Грушевський наголошує лише на політичному аспекті конфлікту. Побічними були й соціальні, культурологічні, психологічні, навіть особисті моменти, побутові деталі, що, очевидно, мали неабиякий вплив на непорозуміння вченого з галицьким оточенням. Пов’язуючи своєю долею з Галичиною, обіймаючи кафедру в університеті та провід в НТШ, М.Грушевський зразу ставив себе в своєрідну атмосферу тодішнього Львова. Вже О.Барвінський і А.Вахнянин заховали на М.Грушевського образу, бо не сповнилися їхні надії, що київський професор стане вигідним інтерпретатором народовецьких програм, їх “новоєрівського курсу” і відповідного напрямку діяльності Товариства. Однак М.Грушевський включився в громадсько-культурне життя краю, реалізуючи свої наукові проекти, залучає до співпраці у НТШ та його виданнях І.Франка, подає науковим дослідникам українознавчого характеру — зводить в одне русло змагання Наддніпрянської та Надністрирянської України. Так Грушевський, який приїхав до Львова, за словами Франка, “барвінцанином”, скоро переконався, що київські ініціатори співпраці зі Західною Україною помилялися у своїх симпатіях до галицьких “угодовців”, і тому він різко розійшовся з ними (4).

Опозиція щодо М.Грушевського зарисовується доволі виразно в 1896-1898 рр., у період т.зв. статутного непорозуміння, коли більшість членів Товариства була таки за новий статут, запропонований М.Грушевським. До того ж М.Грушевського 1897 р. обрано головою НТШ, котрий проявляє характер, твердість, рішучість. А головне,

надає науковим програмам системного вивершення, по-новому формулює методологічні засади дослідів, перевіряє їх історіософію.

Уже тоді та в 1901-1904 рр. заходами К.Левицького, М.Павлика, В.Шухевича, С.Дністрирянського й інших проти київського професора розгорнулася активна кампанія, що забрала в нього, як він казав, “багато спокою й нервової системи” через непорозуміння “невдоволених чи то компетенцією засобів і енергії” в Товаристві, чи то “подражнених різними особистими моментами”. Доводились відсутність належного рецензування в “Записках”, невисокий рівень публікацій в “Літературно-науковому вістнику”, висувалось невдоволення розподілом стипендій, гонорарною політикою Товариства, узурпація влади в ньому трійцею (М.Грушевський, І.Франко, В.Гнатюк) — все це, мовляв, гальмувало розвиток науки в краю.

Згодом, у час другого конфлікту (1907-1908 рр.), полеміка набирала дедалі політичного забарвлення. Невдоволення проти М.Грушевського викликало і утворення в Києві УНТ на зразок НТШ (1906), перенесення туди ж “Літературно-наукового вістника” (1907), його бажання мати в Товаристві, за словами С.Томашівського, “цілком незалежних від політики і сліпо відданих йому людей”(5). Так складається третій конфлікт (1911-1913 рр.) і С.Томашівському тут належало виконати не другорядну роль, особливо на загальних зборах Товариства в 1913 р.

Можна, — і таки треба, — шукати причини конфліктів і у своєрідності галичан, і в ментальності самого М.Грушевського, рисах його характеру і нервовій вдачі (самозадоволення, необмежені амбіції, недостатня самокритичність, непомилковість, еґоцентризм, повна упевненість у своїй непомильковості, висування особистих інтересів, неповага до інших осіб, автократична натура — чого тільки не приписувалося Грушевському!). Та у складній ситуації перепетій між галицькими партіями, різних нападок та інсинуацій вчений відстоював наукові принципи відродження української культури, розвій наукової та культурної роботи НТШ не зводив “до каталогу здобутків котрої-небудь політичної партії”(6). Хоч і настроював себе “не звертати по можності уваги на вигадки опозиції”, сизкувався поставити себе вище “понад кружкові антагонізми”, все ж конфлікти виникали й далі.

Головна причина кампанії проти голови НТШ в його останньому конфлікті з опозицією насамперед у публіцистичній активності вченого, коли він старався вирвати галичан із тісних рамок партикулізму й філістерства, боронив наукове спрямування діяльності Товариства. Неминучим став конфлікт в 1910-их роках після виходу в 1911 р. збірки статей М.Грушевського “Наша політика”(7). Книжка публіцистики спричинила остаточний розрив вченого з управою НТШ, галицькими лідерами. “Пишу не в осудження нинішніх політичних діячів, а в добрих інтенціях котрих не хочу сумніватися, в осудження вибраного ними політичного курсу” (стор.15), — так у

передмові висловив своє кредо автор, що з початком століття “під нинішню хвилю” активізував публіцистичні виступи. Зважаючи вибраний політичний курс галицьких діячів як “сумну історію блукань парламентської політики по бездорожжях опортунізму”, М.Грушевський трактує його як угодовський, як політику “малих діл” та “великих уступок”.

Два основні висновки робить учений, обсервуючи суспільне життя Галичини початку ХХ ст.: політична розбіжність галицьких провідників з народом становить одну з найнебезпечніших сторін українського життя краю (1); друга сторона — це занепад культурно-національних вартостей, що поєднане з “легковаженням принципальності в політиці та неохотою взагалі до всякої ідеології” (2).

Галицькі лідери не розгорнули дискусії з піднятих в “Нашій політиці” питань про суспільну дійсність краю, а разом з опозицією в НТШ, по суті, влаштували нагінку на М.Грушевського, прогножуючи усунути його з голови Товариства, загалом позбутися з Галичини. А полеміка з М.Грушевським могла бути зовсім підставною. Бо й справді, в полемічному запалі видатний історик у своїх публіцистичних доведеннях не завжди дотримувався виважених оцінок, часом він довірявся влучним метафорам, гострим інвективам, — принаймні у наступних статтях на галицьку проблематику приходив до об’єктивніших оцінок і висновків.

Ось, наприклад, на сторінках “Нашої політики” читаємо: “Галицьке життя вражає чоловіка з України своїм, так би сказати, — філістерським характером: дрібноміщанським прив’язанням до всякої хоч маленької матеріальної вигоди, страхом перед ризиком, відразу просто фізичною до всякого жертвування інтересами моменту для якоїсь дальшої мети, навіть своєї власної, і так само для цілей чи справ публічних або національних. Є карність національна, якої не знає інша Україна; є певне десогит національне, виховане віками оборони свого національного існування, і воно держить в своїй власті суспільність і чоловіка. Але зараз є непереможний нахил — якнайменше поступитися для сих національних вимог з свого матеріального добра, — обійтися по можності язиком, викритися голосними фразами і скінчити на них” (стор. 61).

Як бачимо, тут та в інших місцях такі узагальнення суперечливі, дещо суб’єктивні: явища галицької дійсності проектувалися на площині, змодельованій на ширших просторах, що, з одного боку, “вражало чоловіка з України”, а з іншого, не могло не подразнювати справжнього галичанина. “Мені здається, — пише М.Грушевський, — що історична доля Галичини віками впливала на пониження в тутешній українській людності елементів ініціативи, сміlosti, активності і заступила їх прикметами пасивної відірваності, пасивного завзяття, упертості. Впродовж довгих віків Галичина була резервуаром, збірником, де шукала захисту українська людність полудневих і полуднево-східних просторів під натиском степової

людності [...] Все енергійніше, сміливіше, багате ініціативою тягнуло з Галичини на полудне і на схід, між те дозвольніше, рухливіше, гарячіше життя. На місці лишалося пасивніше, важче, органічно не здатне до ризику, боротьби” (стор. 58-59).

“Галичина може хвалитися тим, що з півтисячолітнього поневолення, обробована з усяких матеріальних і культурних засобів, донесла до наших часів свою етнографічну фізіономію, свою національну свідомість, свої культурні традиції. Високого признання варті проявлена нею поруч такої сили консерватизму, вихованого віками, незвичайна енергія відродження, розвою й поступу, що зараз же давала себе знати, коли з’являлася яка-небудь мінімальна можливість її проявити. Але з другого боку, даремно шукали б ми чи в старшій історії Галичини, чи в новішому життю її сміливого злету “в сферу неможливого” — відважних безоглядних виступів, серйозного ризикуванн для досягнення своїх планів і мрій. Сміливих поривів, безоглядної відваги не видно в тутешнім життю” (стор. 60).

Дещо незвично галичанам було читати в “Нашій політиці” такі слова автора “Українського п’ємонту”, інших праць, у яких М.Грушевський належно оцінив роль Галичини в українському національному і культурному відродженні, її місце в духовному житті України, розвиткові національної науки в останні десятиліття ХІХ — початку ХХ ст. І пізніше в конкретних висловлюваннях і ширших узагальненнях саме таке розуміння Галичини визначило ставлення М.Грушевського до краю, за його ж словами, віками вишколеному у витривалій культурній і політичній боротьбі, вічно напруженому в міцній рішучості ніколи не подаватись і не упускати з-під своїх ніг ні п’яди батьківщини.

Таким чином, названа публікація остаточно спричинилася до нападів на Грушевського, але не в суспільно-політичному напрямку, а в науковому руслі НТШ. Полеміку було розпочато анонімною брошурою “Наша політика і професор М.Грушевський” (1911). Автором брошури, як і згодом співавтором другої (1913), правдоподібно, був колишній учень М.Грушевського С.Томашівський (8). Не будемо тут дошукуватися остаточно авторства брошури, наголосимо лише на наявності віднайденого листа С.Томашівського до М.Грушевського від 15.VII 1909 р. Лист переповнений здивування, дороку, гніву, обурення учня до свого вчителя за “кардинальну переміну у відносинах”, “байдужість”, “настрій неприхильності”, “виразні признаки ненависти”. Конкретно, професор нібито “перестав зовсім інтересуватися” науковими заняттями молодого історика, його “відкинено від участі в редакції “Записок”, на засіданні секції та комісії “роблено інсинуації”, а тепер ще відмовлено “в участі у німецькому виданні” (9). У всякому разі, стає зрозумілим, що після такого листа від його автора можна було сподіватися непередбаченого (в додатку поряд з іншими листами публікуємо лист С.Томашівського до М.Грушевського з 1909 р., що до певної міри

проливає світло на їх наступні взаємовідносини). Згодом виходить друком друга брошура з грифом “строого довірочно”, анонім якої заховався за т.зв. Комітет громадського добра (датована 25 червня 1913 р.). У відповідь на ці “гльоси до брошури проф. Грушевського” три члени Товариства — О.Роздольський, М.Мочульський та І.Джиджора видали свою брошуру “В обороні правди”, де захищали честь НТШ і його голови, спростовували закиди опозиції. А звинувачували Грушевського у всьому: занедбанні наукової та видавничої праці, невмінні вести господарство, невдалій фінансовій політиці, в корупції, саморекламі — словом, виставлено історика не в доброму тоні, до того ж підступно, лайливо, справа велася, “крім хамської підлоти, диявольськи коварно”.

Після другої анонімної брошури опозиції, яку використано на загальних зборах НТШ, М.Грушевський зрозумів, що в такій атмосфері далі працювати не зможе і вирішив, зрезигнувавши з головування, покинути працю в НТШ(10): “А я незалежно від висліду сеї боротьби почуваю себе морально визволеним від усякого дальшого страждання на галицькім ґрунті”(11).

Були ще переговори з делегацією (київськими членами Товариства), куди входили Є.Чикаленко, В.Леонтович і В.Шемет. Вимагалося від наступних загальних зборів НТШ перепрошення М.Грушевського, необмеження прав членів Товариства з Великої України. Поряд Грушевський посилає заяву до управи НТШ, в якій повідомляє, що складає зі-себе головування (листа зачитано 1 квітня 1914 року на засіданні Виділу НТШ). Рішення тепер було остаточне. Відхід М.Грушевського від керівництва НТШ був ударом для цієї наукової інституції, він негативно відбився на дальшому розвитку наукового життя в Галичині, яке зусиллями М.Грушевського, інших діячів культури було зведено в одне русло з науковими змаганнями Наддніпрянської України.

Певну сатисфакцію від галичан одержав М.Грушевський під час святкування свого 60-літнього ювілею і 40-річчя наукової праці в жовтні 1926 р. Тодішній голова НТШ К.Студинський у своїй промові віддав належне тому, хто так багато зробив для Галичини, для всієї України, як нагороду “на ознаку прихильности, поважання й любови” за ті прикраси, що довелося “витерпіти за той час від чужих і своїх”. “Щирою волею і сильною рукою, взявши керму Товариства, ви давали приклади велетенської заппадливості, незламної волі й великої безкорисности протягом 20 літ [...] Коли ж Вам за Ваші заходи, за Вашу тяжку працю по дорозі Вашого життя кидано колоди, терни і колючки, Ваша висока культурність веліла Вам нас не забувати, і Ви осталися добрим духом, сердечним приятелем, щирим порадиником нашої інституції, здвигнутої Вашим світлим умінням і величним трудом”(12).

Отже, останній конфлікт М.Грушевського в НТШ (1910-1913 рр.) став завершенням серії конфліктів у Виділі Товариства і поза ним,

постійною опозицією галичан — “приклонників блаженного спокою” щодо вченого із всеукраїнським рівнем наукової обсервації та європейським засягом політичного мислення. Ця протидія носила і особистий характер, зумовлений чисто психологічними моментами, рисами характерів, реаліями конкретних взаємовідносин, набирала вона і політичного відтінку, хоч постійно переносилася на ґрунт НТШ, що ставило насамперед наукові проблеми, обіймало систему культурологічних змагань. Зближення М.Грушевського з І.Франком в період “новоерівського курсу” і добу радикалізму, їхні спільні зусилля навколо організації Національно-демократичної партії, а згодом вихід з неї зі становища непогодження з політичним проводом партії, залучення до наукової праці в Товаристві інших учених, що не підтримували напрямку дій народовців, посилили процеси диференціації в галицькому суспільстві.

Останнім поштовхом до розриву М.Грушевського з управою НТШ послужила гострокритична публіцистика вченого (виступи в “Літературно-науковому вістнику”, збірка статей “Наша політика”), спрямована проти галицького партикулізму і безпринципності, безхарактерності провідників краю, проти угодовства інтелігенції, які за великими уступками та дрібними здобутками, за “політикою малих діл” забували “про річи занадто дорогі і важні для всього нашого народного життя”. До того ж ця боротьба велася “закаптуреними методами”, “із-за плота”, що остаточно спонукало М.Грушевського уступити з голови НТШ наприкінці 1913 р., перервати з ним співпрацю.

Долю НТШ вирішила війна і складна повоєнна ситуація. До Львова М.Грушевський більше не повертався, хоч у 1920-их роках частково відновив свої публікації в органах НТШ, не прийняв він пропозиції галичан на керівництво Українським Вільним Університетом у Відні 1921 р. (“Досить, більше від мене ніхто не може жадати...”). Як і з М.Драгомановим, Галичина невдячно поступила з М.Грушевським — така історична правда.

Незаперечним є те, що з вини галицьких наукових та громадських кіл, особливо політичних лідерів краю, НТШ мусила покинути людина, котра найбільше спричинилась до розвитку Товариства, “зробила його справжнім огнищем наукової роботи на всім просторі української землі й придбала йому високу репутацію в очах усього вченого світу” (Із звернення київських членів Товариства щодо уступлення М.Грушевського з голови НТШ)(13).

Пророчими залишаються слова, висловлені членами Ювілейного Комітету ще в 1906 р. з нагоди 10-ліття наукової праці М.Грушевського в Галичині: “Коли сьогодні почалося на українських землях весняне свитання й нове життя розбуджує довго давлену надію кращої будучности... — то історія колись згадає в тім переломовім моменті ім'я Михайла Грушевського як того, що вказував українській інтелігенції нові дороги й охороняв її від ідейної блуканини та повторення знаних історичних помилок”(14).

У додатках публікуємо матеріали, безпосередньо пов'язані з наświetленням проблеми конфліктів у НТШ: лист М.Грушевського до Є.Чикаленка від 23 серпня 1913 р., а також листи до М.Грушевського В.Дорошенка з 25 грудня 1911 р. та С.Томашівського від 15 липня 1909 р., що зберігаються в ЦДІА України у Києві.

1. Грушевський М. З нагоди 150-ої книжки "Записок" // Записки НТШ. — 1939, т.150. — С. VI.
2. Франко І. З останніх десятиліть XIX віку // ЛНВ. — 1901, т.15, кн. V. — С.124-125.
3. Цит. за: Автобіографія Михайла Грушевського, 1914-1919 // Укр.історик. — 1966, №1-2. — С.98.
4. Див.: Грушевський М. Автобіографія. — Львів, 1906. — С.4.
5. ЦДІА у Львові. — Ф.309, оп.1, од.зб.2074, арк.5.
6. Діло. — 1898, ч.137.
7. Грушевський М. Наша політика. — Львів, 1911. Розділи збірки як окремі статті друкувалися в "Літературно-науковому вістнику" в 1909-1910 рр. Далі при посилянні на це видання — в тексті зазначатиметься сторінка.
8. На це вказує В.Дорошенко в листі до М.Грушевського від 25.XII 1911 р. (ЦДІА у Києві. — Ф.1235, оп.1, од.зб.459, арк.442-442 зв.), висловлює переконання в авторстві брошур С.Томашівського Л.Винар у своїх численних публікаціях про М.Грушевського (див., наприклад: Винар Л. Михайло Грушевський як голова Наукового Товариства ім.Шевченка // Укр.історик. — 1969, №1-3. — С.5-46; Його ж: Михайло Грушевський і Загальні збори НТШ у 1913 році // Укр.історик. — 1984, №1-4. — С.64-81 та ін.). Останні публікації Я.Грицака і В.Пшеничного в "Українському історикові" вносять нові штрихи до полеміки в Товаристві, появу фейлетонів у газеті "Діло" 1911 р., брошури перед загальними зборами НТШ 1913 р. І коли стаття Я.Грицака, за твердженням самого автора, "має лише причинковий характер" (Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки // Укр. історик. — 1991-1992, №3-4; 1-4. — С.319-332), то листи С.Томашівського до І.Кревецького, подані В.Пшеничним (Пшеничний В. "... Щадіть цензорського олівця") // Там же. — С.352-361), конкретизують причини полеміки, служать джерелом до питання про авторство брошур 1911 і 1913 рр.
9. ЦДІА у Києві. — Ф.1235, оп.1, од.зб.792, арк.264-265 зв.
10. Хроніка НТШ. — 1914. — С.58-59.
11. ЦДІА у Києві. — Ф.1235, оп.1, од.зб.275, арк.89 зв. Див. також: Чикаленко Є. Щоденник. — Львів, 1931. — С.388.
12. Ювілей Академіка М.С.Грушевського, 1866-1926: Видання Ювілейного Комітету. — К., 1927. — С.10-11.
13. В справі зміни статуту Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. — К., 1913. — С.7.
14. Науковий збірник, присвячений професорові Михайлови Грушевському. — У Львові, 1906. — С.VII-VIII.

Додатки

№ 1

Михайло Грушевський — Євгенові Чикаленку

23/5/.VIII 913.

Пишу в строгім секреті

Дорогий Євген Харлампович! Бачу і Вам брошура попсувала сон. Щодо мене, то фізично я здоров, лікарі, до котрих ходив, кажуть, що недомогання мої нервові, на ґрунті самоочувствія, а самоочувствіє дійсно дуже неважне, хоч я й совісно пригадував Вашу раду — "бути вище всього того"; ще прикрише мені, що Марія Сильв[естрівна] сильно відчула сей інцидент і дуже розстроїлась.

Справа була поведена, крім хамської підлоти, диявольськи коварно. Брошура була розіслана тільки "своїм" або далеким, що не могли приїхати. Ми її побачили аж під час зборів, на виділї. Приніс і положив її на стіл заступник голови. Тому, відкриваючи збори, я згадав про її появу і незалежно від змісту (його я не знав), я зажадав збори перервати; вибрати насамперед комісію до розслідування справи. Але "опозиція", бачучи свою більшість, пішла вибирати свій виділ, обурившись проти такого "приема", як брошура, не виявила, і я тоді накричався і вийшов. І думав, що мене — хоч і таким жорстоким способом — принаймні. Господь з Товариства уже окончательно [розв'язав].

Але мої сторонники боролись, як могли, провалили Горбачевського на голову і вибрали хоч і плохенько — при 3-ім голосуванню — мене. І почали умовляти, щоб я не зрікався, хоч через вакації зівстався, коли однаково не урядую і т.д. І от бачите — питання неясне. В тій гадці, що я покінчив уже і вийшов, зачав я брошуру — не так в одповідь брошурі, — бо на анонімну, секретно видану брошуру трудно відповідати; (декотрі мої сочувствователі находять, що я взагалі непотрібно згадав про неї на зборах, треба було іґнорувати, мовляв) — а хотів пояснити в тій записці свою діяльність в Товаристві, її мотиви і завдання, і причини виходу. Але коли мене намовили не зрікатися зараз, я мусів се відложити. Гадка була така, що члени буйшого виділу надрукують брошуру, де відповідать на різні ті закиди анонім[ної] брошури, а я — загальну брошуру, вияснюючи свої завдання і мотиви діяльності. Але тепер всі в роз'їзді, і побачимо, що скаже осінь. Я вернусь коло Успенія, люде почнуть з'їздитись 1/IX с.ст. Переважно вони рвуться до дальшої боротьби, вважають теперішній провал епізодом, але я не певен того. Люде се хороші, але тому, що вони хороші, вони не можуть боротися з противни-

ками їх зброєю. А я незалежно від висліду сеї боротьби почуваю себе морально визволеним від усякого дальшого страждання на галицьким ґрунті. Та й взагалі думаю, що се — “нині одпускаєши”. 25 літ я “організував”, наставляв себе під усякі удари, своєю нервовою силою загладжував всі сі вибоїни на дорозі. Досить, більше від мене ніхто не може жадати — та й нема тої нервової сили в мені. Сі 25 літ можна рахувати за 50 в иньших, кращих обставинах.

Та годі. Вертаюся до річі. Питаєте, чи вважаю відповідною статтю в “Раді”, і в яким дусі. Не маю заміру диктувати або інспірувати, але, коли питаєте, то не буду таїтись і з гадкою. Дійсно, я думаю, “Раді” треба зазначити становище своє чи російських укр[аїнців]. Жаль, що не зробили сього скорше — неприємне се було вражіння, коли вона передрукувала просто з “Діла”, хоч звістка “Діла” уважному читачеві давала зрозуміти багато: трудно було, розуміється, ждати, щоб Лозинський, що сам належав до учасників компанії, став її освітлювати з Вашого становища. Але можна і тепер, виходячи від короткої уже поданої звістки, дати статтю, передовицю — на підставі відомостей, зібраних редакцією чи що. Радив би коротко згадати може про ту боротьбу проти мене, яка почалася статтями проти “ЛНВ”, від котрих “Рада” старалася опам’ятати, потім пішли анонімні статті з приводу “Нашої політики”, на котрі “Рада”, здається, не вважала можливим реагувати з огляду на самий характер сих виступів.

Тепер боротьбу перенесено на практичний ґрунт і останній акт розігрався на заг[альних] зборах. Не треба мене особисто брати в оборону перед клеветами, котрими войовано при тім*, коли вважаєте, що вони не можуть порушити моєї репутації довір’я і поважання до мене, мусите хіба тільки нап’ятнувати як прояв морального здичіння в теперішній нездоровій політ[ичній] атмосфері Галичини (я думаю, що 15-20 літ тому навіть у галицьких народовців шось подібне було б неможливе), але мусите запротестувати проти переносування боротьби “політичної проти противних гадок на ґрунт Товариства такого важного, збудованого поколіннями з гал[ицької] і рос[ійської] України, різних партійних напрямків — дискредитувати його, ставити його результати на карту (для Вашої відомости: організував кампанію Народ[ний] Комітет, К.Левицький, Романчук і иньші лідери явилися особисто, секретар Народ[ного] Комітету В.Бачинський вів цілу справу, і се тільки завдяки Народ[ному] Ком[ітету] могли зробити своє діло “опозиціоністи” — Томашівський, Рудницький, Труш і К° котрим хотілося захопити Т[овариство] в свої руки) навіть на голову перти Горбачевського (в Празі), себто зіставити Т[овариство] фактично без голови, аби тільки позбутися мене. Можна б згадати і се, що кінець-кінцем се сповняється воля польських верховодів, Бобжинського і К°, що кілька літ тому на

своїм з’їзді в Кракові постановили, що я являюсь головною перешкодою для “угоди”. І от як я тепер бачу, се один ланцюжок — і ріжні прикrostи від поліції, які я мав в останніх часах, і проба викурити мене (торік), піднявши питання, що мушу зріктися російського підданства, — і от ся кампанія, щоб вибити мене з Тов[арист]ва, а заразом, — очевидно, — і сприкрити мені так Галичину, щоб справді плюнув на все і втік з неї без оглядки.

От мої гадки. А в тім, як думаєте? Посилаю на Мардаровку, як Ви писали. Ми сі дні під вражінням Лесі!.. (Смерть Лесі Українки. — В.Г.).

Ваш щирий М.Гр[ушевський].

Мені не хотілося б, що Ви комусь показували сей лист, хіба з Павлом Пилиповичем прочитали (П.П.Лавров — Юрій Сірий, представник книгарні “Літературно-наукового вістника” в Києві, довірена особа М.Грушевського, по-суті, видав усіма справами професора в Києві — В.Г.) “нечисті місця”, котрих мабуть досить; трудно успівати в каліграфії в таких обставинах. Марія Сильвестровна дуже дякує за спочуття.

[На окремому аркуші]:

Мабуть не співати круку, а тільки крякати**.

* З брошурою полемізувати не годиться, навіть виразно говорити про неї мабуть не варто і взагалі не говорити зайвого, щоб за те не уклонитись. (Прим. М.Грушевського).

*ЦДІА у Києві: — Ф.1235, оп.1, од.зб.275, арк.89-90 зв.; 144-145 зв.

№ 2

Володимир Дорошенко — Михайлові Грушевському

25.12 1911 р.

Високоповажаний дорогий Пане Професор!

Нема тайного, щоб не вийшло явним. Так укриваний автор пасквилью на Вас знаний тепер, хоч правда поки що не в широких кругах, але треба надіятись, наступить невдовзі й публичне нап’ятнування його безчестності й безхарактерності. Дивуюся я тому панови — що спонукало його до такого безличного чину! А головна річ — яка чисто рутенська “критика” із-за плота. Так пригріли Ви собі гадину, а вона зненацька й вкусила...

Обурює очевидно не сама критика, але тон її — зухвалий і лайдацький до нес plus ultra! Повітре, що багатом тут чесним і поступовим людям критика д.Стрільця із-за плота глибоко відразлива. Й ті, що не годяться з Вами, п’ятнують тон критика Вашої критики.

Та я певен, що всі ці люде ще більше б обурились, коли б дові-

далися, хто то писав. А писав се чоловік, котрий Вам завдячує майже всею кар'єрою, Ваш ученик — др. Степан Томашівський!

От що боляче — не лиш для Вас, але й для всіх, хто цинить всю ту суму роботи, котру поклали Ви для добра рідного народу! Навіть лютий ворог мусів би застановитися перше, ніж кинутися на Вас з ударом, а то ж ученик!

Се дійсно по-галицьки: мовчати, таїти злість, поки потребуєш чоловіка, а скоро вийшов в люде, скоро вже ласка Ваша і поміч не потрібні, зараз дунути й плюнути й відріктися дияволе і всіх сродників його! Та хоч би культурно се зробити і з цивілізованою відвагою, — так ні — й тут по-рабськи! Гірше Хоткевича, той хоч [нерозбірливо], але відкритий! (Мова йде про статті Г. Хоткевича в газеті “Діло”, спрямовані проти “Літературно-наукового вістника”, зрештою в осуд М. Грушевського. — В.Г.).

Мавши таких відданих учеників, можна й до роботи знеохотитися: для чого посвячувати свій час і сили людям, котрі тобі відплатять за науку й ласку нікчемними капостями! А др. Т[омашівськ]ий, здається не перший, коли пригадати др. Сушка, а може й інших!

Є й від чого знеохотитися... Не знаю, чи не сею самою знеохотою треба пояснити ту чутку, що якось промайнула була недавно: ніби Ви кидаєте катедру і йдете на пенсію... Очевидно від того не стравила б сама по собі укр[аїнська] наука, але унів[ерсите]т поніс би велику страту. Я навіть уявити собі не можу будучого укр[аїнського] університету без Вас. Хто ж буде його славою й першим його ректором?

Я не смію, розуміється, давати ради, але мені здається, що супроти подібних фактів пан Професор матимуть як і завжди тверду постанову і невпинне простовання наперед. А власне тепер якнайбільше потрібна енергія, яку пан Професор мають. Я боюся, що др. Томашівський не буде послідній, що знайдуться чого доброго й інші, які раді будуть за шмат гнилої ковбаси продати й рідного батька. Д-р Томашівський знав, коли зрадити: має посаду, має плечі серед ендеків, а про Наукове Т[овариств]о може й не дбати: отже Митрополит, упорядкувавши музей, думав видавати при тому науковий збірник. От де й знайде собі Авраамове лоно новий доцент. Певне він на се й числив — в разі, розуміється, еventуального відкриття його, хоч я думаю, що він певний був, що його не здемакнуть і що ще й тепер, судячи в Римі, не відає, що тайна його вже не тайна!

Боюсь, щоби такі люде згодом не стали з ворогів голови й рогами Товариства та не шкодили тій справі, яку підписали Ви, пане Професор, в останнім “Вістнику” — справі перетворення Т[овариств]ва в Академію!

Та я вірю, що супроти всіх сих неприємностей, яких дізнаєте, — Ви, пане Професор, не зрадитеся ними, а ще більшу енергію

викрешете в себе “на страх врагам” усім! І ми матимемо Вас на чолі будучої Академії й будучого Університету!

То ж бажаючи Вам якнайлегше перенести удар, нанесений з несподіваної сторони і складаючи з приводу цього своє вболівання, застаюся завжди щирий Вам

Волод[имир] Дорошенко***

***ЦДІА у Києві: — Ф.1235, оп.1, од.зб.459, арк.442-444.

№ 3

Степан Томашівський — Михайлові Грушевському

15.VII 1909 р.

Високоповажаний Пане Професоре!

Коротенька Ваша записочка має для мене дуже й дуже широкий зміст... Тепер мені стало ясно, що те, про що саму думку довго відганяв я від себе, таки правда... По тринадцятилітній сердечній прихильності були ласкаві обдарувати мене поперед байдужністю, потім зимном, дальше неохотою, а вкінці виразними признаками ненависти... Так ненависти — бо инакше здефінувати Вашого поступовання зі мною неможливо. Зі здивованням і неспокоєм слідив я Ваше поведіння зі мною від року майже. Я замітив в осени минулого року якусь кардинальну перемену у наших відносинах. Бив ся я з думками, що тому за причина, та не додумав ся нічого. Між моїм звичаєм рішив я стати трохи на боці і перечекати хвилиний (думав я) настрій. Одначе сей настрій неприхильності не малів, а ріс. Від участі в редакції “Записок” відкинено мене так, як навіть межі зовсім чужими людьми не ведеться (навіть мене не повідомлено про мою безпотрібність!).

Моїми науковими заняттями перестали Ви зовсім інтересуватися, не кажучи вже про справу моєї габілітації. На засіданнях секції та Віділу почали ударяти на мене пристрасно та робити навіть прикрі інсинуації. На загальних зборах Товариства, Вид[авничої] Спілки і комісій неохота йшла ще дальше і т.ін. Вкінці коли Вам випадало порушити справу моєї участі при виготовленню німецького видання і я згодив ся на неї (мабуть против Вашого бажання), то Ви постановили розрубати й ту останню звязь і прислали нинішню записку.

Цілий рік носив я біль свій, глибоко укритий. Нераз хотів силоміць роз'яснити справу, та все чекав: може минеться, може прийде якась відповідна нагода... Тепер уже дочекався...

Мені все ясно, яке почування тепер у Вас до мене, одначе ніяк не можу зрозуміти, чому воно заняло місце давнішої сердечнос-

ти? Отсе кленуся на мою найдорожчу єдину дитину, що ані не знаю зовсім причин Вашої зміни, ані не почуваю ніякої вини (хоч би й підозріння на собі). А я маю повне право се знати. Тому благаю Вас, Пане професор, в ім'я тої 13 літної сердечної прихильности, яка була межі нами і якої довір'я я не тільки щедро діставав, але й давав по своїм скромним силам, — виявіть причину Вашої ненависти. Не сумніваюся я ані на хвилинку, що Ви сповните мое бажання, тим більше, що воно не має на меті нічого иншого, як тільки заспокоєнне власної совісти. Я не роблю собі ніяких ілюзій, приготований і на дальші удари — одначе маю право домагатися від Вас, щоби мене не мучили морально таємности своїх мотивів. Коли судилося, щоб межі нами розложився злий дух, то нехай буде можливо знати ті цвітки, якими він (дух, очевидно. — В.Г.) пристроївся. Ах, коли б Ви знали, кільки душевних мук завдає мені сей демон!..

Остаюся в тій незламній певности, що моя просьба удостоїться бажаного сповнення.

Завсіда щиро віданий

С.Том[ашівський].****

****ЦДІА у Києві: — Ф.1235, оп.1, од.зб.792, арк.264-265 зв.

Автор висловлює щиро подяку працівникам ЦДІА України в м.Києві Л.З.Гісцовій, В.С.Коноваловій та О.В.Музичук за всебічну допомогу та сприяння в публікації матеріалів архіву.

Богдан ЗАВАДКА

ЙОСИФ ЛОЗИНСЬКИЙ ПРО ПОЗАЛІНГВАЛЬНІ ЧИННИКИ У ФУНКЦІОНУВАННІ ТА РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ

Доля рідної мови — провідна, наскрізна тема майже всіх книжок, брошур і статей, що їх написав Й.І.Лозинський. Питомо мовознавчий характер мають тільки його “Gramatyka języka ruskiego (małoruskiego)”, і статті, у яких порушено проблему правопису: “Уваги над правописом руським” і “Пересторога для перестережених”. В інших працях, а по суті, також і у “Вступі” до “Граматики” йдеться про позалінгвальні чинники, які позначалися на функціонуванні й розвитку національної мови.

Найголовнішим чинником, що грає першопідставову роль у становленні, функціонуванні й розвитку національної мови, як і всього сущого у Всесвіті, є Бог, Творець, Вседержитель. Такий погляд впливав із його релігійного світогляду, у цьому він повністю солідаризувався зі своїми сучасниками — діячами “Руської Трійці” М.Шашкевичем та Я.Головацьким.

Із світоглядного засновку-твердження, що національна мова — це дар Всевишнього, впливав дуже практичний висновок, а саме: хто посягає на національну мову, хто її переслідує, нехтує її чи спотворює, той не тільки лиходій щодо зневаженого й покривдженого народу, але й злочинець перед Господом Богом.

Й.Лозинський запевнював, що від удосконалення мислення і мови залежить удосконалення душі. А тому “як удосконалення душі, так і вдосконалення мови — це обов'язок кожного народу” (1). Той, хто не дбає про вдосконалювання душі (а значить, і про свою мову), той погубить себе не тільки на цьому, але й на тому світі.

Не треба казати, яку силу мали такі постулати у середовищі релігійних людей: вони підносили їх на дусі й освячували їхню патріотичну діяльність. Імператив релігійний, трансформований в імператив національно-патріотичний, був могутньою підмогою національно-визвольного руху в усіх напрямках, в т.ч. й у сфері утвердження, оборони й розвитку національної мови.

Другим за значення позалінгвальним чинником, що приводив громадянський потенціал у конструктивну дію для добра рідної мо-

ви, є, за переконанням Й.Лозинського, національна свідомість народу, у якій він особливо виділяє історичну пам'ять, традицію, почуття національної гідності і розуміння свого історичного покликання.

Паралельно із М.Костомаровим, Й.Лозинський одним із перших в Україні, намагався з'ясувати питання, що таке нація, властиво, українська нація, і що таке українська національна мова. Як "природна кров, — писав у 1862 р. Й.Лозинський, — в наших жилах перемінитися не може, то і народності ніхто змінити не єсть в стані: тоє підпадає неізмінному праву природи. Народність не дається змінити, але можна її виречися; но питаємося, чим би виречене усправедливити?" (2).

Національне відступництво і зречення своєї матірньої національної мови, яка є одною з найважливіших ознак нації, — протиприродне і богопротивне діло, гідне беззастережного осуду як з боку громадянства, так і з боку Церкви.

Національна мова українців (русинів, русичів, малоросів) як реальність виявлена інваріантом усіх говірок, що їх чуємо "в таких обширних краях: Волиню, Поділля, Україні, Низов'ю, Чорноморщині і пр." (3). Так з'ясовували це питання І.Могилянський, Й.Левицький, М.Шашкевич, Я.Головацький, такої думки був і Й.Лозинський. Вони наполягали на такому розумінні поняття "українська національна мова". Краща частина галицької інтелігенції цілком здавала собі справу з того, що хибне уявлення про зміст поняття "українська національна мова" може стати гальмівним фактором у справі консолідації нації.

Усний різновид національної мови у найбільш довершених зразках постав перед дослідниками в багатющому українському фольклорі. Фольклор був основою виведення й описування законів мови для всіх, хто працював над виробленням і вдосконаленням новочасної української літературної мови (4). Й.Лозинський ішов у єдиному фарватері цих зусиль, сам чимало спричинився і для фольклористики, і для усвідомлення граматичної структури усного народного мовлення. Мова народних мас, що чиста вода життєдайної криниці, живила і його самого, і його сучасників.

Інакше малася справа з писемною мовою. "Християнство, — писав Й.Лозинський, — завело народом руським обряд грецько-слов'янський і письмо кирильське, котрих основателями у слов'ян були слов'янські апостоли Кирил і Мефодій і котрі отримали потверджене зо сторони Римського Престола" (5). Отже, наша писемність дістала благословення Папи Римського, намісника Христа на землі, — хто посміє підняти руку на неї?! Проте берегти і вшановувати святешне — означає розвивати його далі у відповідності з поступом життя.

Й.Лозинський ішов концептуальною канвою, проторюваною І.Могилянським та Я.Головацьким. Новочасна українська писемна мова, мала бути адекватною живій усній народній мові, а з другого бо-

ку, не можна було створювати провалля між новочасною і давньою писемною мовою, що вживалася в Україні.

Й.Лозинський заперечував тим галицьким діячам, які з тих чи інших мотивів намагалися в основу нашої новочасної літературної мови покласти церковно-слов'янську. Останні, щоправда, не без каталізації ззовні, витворювали були штуковане язичіє. Отож, настанови Й.Лозинського щодо церковно-слов'янської мови вторгалися у суспільну мовну практику і впливали на неї.

Третім важливим позалінгвальним чинником, який дуже відчутно сприяє й гальмує функціонування і розвиток національної мови, за поглядами Й.Лозинського, є національна держава або відсутність її. У структурі національної держави органічно разом із суспільством розвивається і національна мова, як і національна література і національна культура взагалі в парі з усіма різновидами життєдіяльності суспільства і функціонування його інституцій.

У Київській феодальній державі, у Галицько-Волинським князівстві національна мова функціонувала в усіх сферах життя: суспільно-політичній, церковній, виробничій, культурній, побутовій. "Другі європейські народи употребляли для свого публічного, не тільки заграничного, а также домашнього життя через многи віки чужих язиків; у нас же виходили з канцелярій публічних по-руськи писані договори з заграничними державами, кодекси права церковного (Кормчая книга), права цивільного, судового і карного (Правда Руська), вироки і засуди, грамоти князей і єпископів. Ми маємо старі руські книги релігійного і світського содержания. Нам осталися старі руські поетичні творенія. У нас суть по-руськи написані літописи, котрі високо ціняться європейськими ученими..." (6), — писав Й.Лозинський, сповнений почуття національної гідності. І це почуття прищеплював своїм читачам.

Не можна не відзначити і такого спостереження Й.Лозинського: не маючи своєї держави, українці, як, зрештою, й інші нації, намагалися компенсувати відсутність цього винятково важливого чинника створенням і зміцненням різних національних інституцій, якот: Церква і монастирі, церковні братства, школи, шпиталі, друкарні, бібліотеки, світські товариства й угруповання, Головна Руська Рада з її філіалами, Собор Руських Вчених, у якому, до речі, Й.Лозинський очолював Виділ управи руської мови, потім товариство "Просвіта" і т.п. Церковна адміністрація та церковна ієрархія перетворювалися в репрезентантів пригніченої нації і її заступників перед офіційною чужинецькою владою. Українські католики уже в перше 10-річчя після Берестейського собору порушили й добивалися вирішення такої кардинальної проблеми, як створення Київського патріархату, тобто незалежнення Української Церкви, що збігалось зі світською ідеологією самостійництва і підпирало цю світську патріотичну ідеологію авторитетом Церкви і христинської догматики.

Вищезгадані національні інституції при відсутності національної

держави і при дискримінації української мови офіційним чужинецьким державним апаратом були для національної мови своєрідними “резерваціями”, де плакалися ті стилі (науковий, діловий, навіть технічний), які офіційний режим затискав у зашморг.

Й. Лозинський не оминув і питання про державну мову. Державна мова, за розумінням Й. Лозинського, — це мова державних інституцій, мова урядова, мова державної адміністрації; пріоритет державної мови, якщо не проголошений законом, являє собою самозрозумілий статус-кво. Цілком природно, що в національній державі державною мовою є національна мова, мова корінної нації, яка створила державу. Однак поза увагою Лозинського не лишилися й відхилення від цього природного стану: у Великому Литовському князівстві після приєднання до нього значної частини Білорусі й України уряд послуговувався руською мовою; у Польщі, як і в багатьох європейських державах, уряд послуговується латинською мовою. Проте і в цих випадках національна мова чи то литовців, чи поляків ніколи цілком і беззастережно не була видалена за двері урядових установ!

У національній державі не ламають собі люди голови над проблемою вибору державної мови. Така проблема зринає і стає пекучою лише в багатонаціональній імперії — державі не демократичній, а деспотичній.

Урядовою, державною та чи інша мова в багатонаціональній імперії стає не тому, що вона більше від інших розвинена, а тому, що її возводить до “рангу” державної уряд, ті, що панують у країні і мають владу у своїх руках. Властиво, суть в іншому: коли мові надають статус державної в багатонаціональній імперії, то цим утверджують упривілейовування панівної нації, з одного боку, а з другого — це потоптання прав інших націй, закріплення їх нерівноправного підневільного становища. Національно-мовне насильство наявне не тільки в деспотичних, недемократичних імперіях. У тій же Австрії, — засвідчує Й. Лозинський, — як тільки засилля деспотизму було погамоване прийнято в 1848 році конституцією, відразу українське “слово звучить сміло і торжественно не лише на селах, але і по містах, в устах просвіщених русинів, вдома, і в школі, в уряді і в суді, і в той-ту високій світлиці” (7), тобто в залі засідань Галицького союму.

Втративши свою державність, русичі ще якийсь час утримували позиції функціонування своєї писемної мови в судочинстві і місцевій державній адміністрації. З часом чужинецька державна адміністрація стала губителем нашої національної мови. “Нам, русинам, — писав Й. Лозинський, — остається жалуватися на правительство російське і на давнє правительство польське, що оба сії правительства, стремлячи к безусловной централизації, з часом уживали часто своєї власті, аби нашу руську народність вигубити, аби нас, русинів, то змосковцити, то спольцити” (8).

Сваволя адміністрації зайд на нашій землі, з одного боку, а з другого, — правова безборонність українського населення, — ось так, двома мазками пензля, змальовує Й. Лозинський умови функціонування української мови, а тоді береться за “пензель” втретє: малює економічний прес, під яким нітилося й корчилося все українське.

Основна маса населення — селяни — були кріпаками; своєю працею ця маса робила поневолювачів економічно ще могутнішими, а самі ж селяни в балансі коштів, які поневолювана нація могла спромогтися виділити на національні потреби, мали мізерні можливості. У цьому відношенні на відміну від селянства певну вагу ще становили місцева шляхта і Церква разом із монастирями. Зайди це розуміли і саме проти цих компонентів української спільноти спрямовували свої навальні атаки законодавством, оподаткуванням, прямим і непрямим грабунком та відповідною ідеологічною обробкою. Йшлося про те, щоби українську націю зробити нацією виключно “хлопів” — панщизняків, “бидлом”, нездатним на будь-яке організоване громадсько-політичне і культурно-національне життя. Українець-нехлоп ставився під такий прес, що йому залишалося або спольщуватися, або розорятися. Національне відступництво і яничарство не тільки заохочувалося, але й оплачувалося...

“Як же ту було стояти русинові при своїй народності і при своїм язичі?” — запитує Й. Лозинський. — Як же ту було руським вельможам і шляхті не рватися до польської народності і до польського язика, коли ходило о тоє: вибирати межі крайною нуждою і межі крайними вигодами...” (9).

Четвертий позалінгвальний чинник, що є запорукою здатності національної мови не відставати від потреб поступу цивілізації, — це освіта, загальна народна і вища, в т.ч. і вища спеціальна.

Й. Лозинський був ревним прихильником народної освіти і в своїх статтях, і в практичній громадській діяльності. Багато років був він членом Яворівської повітової шкільної ради, роками добивався відкриття в м. Яворові української гімназії, у церковних проповідях пристрасно закликав парафіян посилати своїх дітей до школи, грозив їм, що коли занедбають можливість дати освіту дітям, то за це відповідатимуть на страшному суді...

Й. Лозинський доводив, що літературно розвиненою, виразально досконалою робиться мова у суспільній практиці і насамперед у практичному застосуванні її в освітніх закладах. Саме “школа єсть найпершим і головним средством до образования языка”, бо “звідки ж писателі можуть черпати свої відомості і язик утертий, як не зі шкіл?” (10).

Порушуючи проблему взаємопов’язаності освіти народу і функціонування та розвитку національної мови, Й. Лозинський вважав необхідним оновити й історичну пам’ять народу. Він писав: “Дотично же просвіщенія руського народа в давних руських школах. то

учені європейські зауважили, що народ руський випередив просвіщенієм многії другі європейські народи... Для просвіщення руського народу представляли руські школи класичну грецьку літературу, при чім сказати можна, що наші русини училися також в школах грецьких, і від того ссилаються руські учені на Оміра, Орфея, Продота, Манегона, Піфагора, Плятона, Софоклеса, Евріпіда, Іосифа Флавія, Евсезія. У нас читали, відписували і писали не тільки ченці, не тільки духовні особи, не тільки князі, княгині і бояри, не тільки міщани — ткачі, кушнірі і інші ремісники і купці, а також селяне” (11).

Нагадує Й.Лозинський про це неспроста. Вслід за цим феєрверком фактів гримлять риторичні запитання:

“Хто ж уважаючи на все сіє, не допустить, що наші давні школи ревно занималися образованием нашого руського языка і просвіщенієм нашого руського народа? Хто ж подивує нашому руському народові, що він, видячи себе в старині в такім краснім світлі, не хоче себе опустити, не хоче себе затратити?” (12).

А втім, Й.Лозинський нагадує факти не тільки того часу, коли український народ “був еще на своїй волі, коли він був еще самостоятельним между сусідніми народами” (13), а також і з того періоду, коли на нашій землі владарювали чужинці, бо й тоді українські патріоти вписали промовисті сторінки в історії подвижницької праці на ниві освіти й плекання рідної мови.

У несприятливих умовах здебільша при запеклій протидії зайд-можновладців, — пише Й.Лозинський, — українці заклали Острозьку “школу в роді академії”, “Киево-братську школу, котру потім Митрополит Петро Могила перестроїв в академію”, братські школи у Львові, Вильні, Луцьку; Львівська школа при Успенському храмі називалася “школою наук грецького, слов’янського, руського, латинського і польського письма” (14).

Крім цього, Й. Лозинський перераховує низку українських друкарень, які багато спричинилися і до поширення освіти серед народу і до його виховання, і до утвердження тогочасної літературної мови” (15).

Наскільки життєво важливим є функціонування мови в системі освіти, можна міркувати, виходячи з того, що винародовлювачі якраз на цьому відтинку фронту виявили найбільшу запеклість і докладали всіх зусиль, аби українська мова була витіснена навіть із початкових народних шкіл. А від думки про те, що українська мова починає ставати мовою викладання в гімназії, семінарії та університеті, вони просто шаленіли. Польськомовна преса захлинялася злобним шовінізмом, а в 1866 р. професор краківського університету Дітль випустив у світ брошуру “Про реформу крайових шкіл у Галичині”, в якій намагався обґрунтувати вимогу реакції не допустити до того, щоб у Львівському університеті викладання велося українською, за його словами, “недорозвиненою” мовою.

На випадки шовіністів Й.Лозинський не барився дати відповідь. У брошурі “О образовании языка руського” ще в 1849 р. він проголосив один із наріжних постулатів національно-визвольного руху в Галичині: “Поки язык буде виключеним від шкіл, урядів і судів, доти не прийде ані во всеобщее і почесне уживанне, ані не буде мав способу виобразоватися. (...) А хто нашого языка до шкіл, урядів і судів допустити не хоче, той ‘му видирає першу і найестественнішу вимінку його життя і образования, той є его забийцьов” (16). Не допустити української мови до закладів освіти — означає відібрати нації можливість кувати кадри національно свідомої інтелігенції, означає обезголовити націю, оскільки інтелігенція, як твердила Леся Українка, — це мозок нації.

Вистояти в боротьбі можна, маючи не тільки матеріальну, а насамперед, — на думку Й.Лозинського, — духовну силу. Він пише: “Сила духовна опирається на просвіщенію, а просвіщеніє на умственностях і словесностях, і єсть дужча від фізичної...” (17). Із цієї тези впливає друга: “Чим більше число лиць, складаючих народ, а во взгляді духовнім, чим більше просвіщених, тим більша сила его”. Отже, кожний патріот, хто бажає, щоб народ його був сильний, повинен дбати про народну освіту, про розвиток шкільництва, повинен домагатися, щоб освіта була доступна народові. Але освіта “лиш в народнім язиці успівати може” (18).

П’ятий позалінгвальний чинник функціонування і розвитку національної мови — це трибуна публічного виховання.

Наскільки орієнтуюся, першими, хто свідомо надав ваги трибуні публічного виховання, були члени “Руської Трійці”: йдеться про їх рішучість виголошувати проповіді українською мовою у львівських церквах. Й.Лозинський був продовжувачем цього започаткованого галицькими будителями діла (19).

Слово, мовлене з публічної трибуни, мовлене до того ж автритетною особою, має своєрідну “магічну силу”, щось подібне, як публічна маніфестація. Мова, що звучить привселюдно, з публічної трибуни, може бути не визнана владою де юре, але вона набуває сили, як визнана громадськістю де факто, і з цим хоч-не-хоч владі доводиться числитись.

З 1848 р. галицькі діячі українського національного відродження, взагалі уся свідомо частина українського населення Галичини, особливо українські католицькі священики зі своїми родинами, захопилися театральними виставами як могутнім засобом піднесення національної свідомості широких мас населення. Видається, що галицька громадськість збагнула знаменитий вислів Гете: “Коли хочете будувати націю, збудуйте спочатку національний театр”.

Глибокі думки про театр як засіб публічного виховання висловив Й.Лозинський у статті “О театрі”. Крім усього іншого, театральна вистава пропагує рідну мову, наочно доводить, що це не є упосліджена мова упосліджених людей, а мова, здатна хвилювати й ви-

ражати найтонші почуття і найблагородніші думки так само, як і польська та німецька мови (20). Великого значення надавав Й. Лозинський і таким специфічним у Галичині культурно-освітнім осередкам, як читальні. Він сам 1876 р. у м. Яворові організував першу читальню, був її головою, комплектував при ній бібліотеку, запрошував лекторів і сам виступав з доповідями, зокрема на господарські теми. Лекції виголошувалися українською мовою. Тут же при читальні влаштовувалися виставки тогочасних сільськогосподарських машин, знарядь, приспособлень. Писемні й усні пояснення до цих експонатів давалися українською мовою, що, зрозуміла річ, сприяло розвитку науково-технічного, професійного стилю української мови, який щойно зароджувався (21).

Й. Лозинський був одним з перших в Україні, хто виклав програму видання часопису як засобу формування громадської думки і трибуни домагань українського визвольного руху в умовах австрійської конституційної монархії (22).

При всьому тому Й. Лозинський наполягав, аби часописи видавалися не штучним язичієм, а живою і зрозумілою народною мовою, аби часописи були пропагандистами удосконалення і розвою рідної мови в усіх її функціональних різновидах.

Шостий чинник — це правопис. Норми правопису усталюються особливостями фонетики і граматики, в т.ч. словотвору й синтаксису мови. Але правопис творять люди, керуючись не тільки лінгвістичними міркуваннями, а й нерідко настановами ідеологічного, політичного, часом навіть технічного характеру, тобто правопис залежить і від волі людей. Ось тому в нашому розумінні правопис є явищем також і позалінгвальним.

Наукову дискусію про український новочасний правопис започаткував у Галичині саме Й. Лозинський 1834 року, опублікувавши у львівському часописі “Розмаїтосьці” статтю “Про запровадження польського абетадла до руського письменства”. Ця публікація була здійснена за порадою перемиського єпископа І. Снігурського тільки для вивчення громадської думки, тільки для з’ясування ставлення громадськості до такого проекту. Справа в тому, що в той час чимало слов’янських вчених працювало над проектами загальнослов’янської латинської азбуки (23).

Думку про можливість впровадження латинського алфавіту до нашої писемності відкинули галицькі вчені Д. Зубрицький та Й. Левицький. В 1836 р. вийшла знаменита брошура М. Шашкевича “Азбука і абетадло”, де було висунуто солідні аргументи проти проекту запровадити латинку в українській писемності. У зв’язку з поширенням незгідного з історичною правдою опису стосунків між опонентами Й. Лозинським та М. Шашкевичем вважаю конечним додати, що М. Шашкевич писав: Й. Лозинський не накидав українському суспільству латинки, а шукав раціонального вирішення правописної і графічної проблем, над якими міркували галицькі діячі.

Саме це, — писав М. Шашкевич, — “спонукало також о. Лозинського, чоловіка доброї волі, оголосити свої поради до заведення польського абетадла до руського письменства” (24). Тому, на мій погляд, мав рацію О. Маковей, твердячи, що “не польська інтрига була причиною проекту реформи, лише бажання добра народу, не менше щире, як у М. Шашкевича, що не годився з Лозинським” (25).

Правопис — один із найважливіших засобів утвердження стандартів літературної мови. Для вироблення правопису і прийняття його як загальнообов’язкового кодексу Й. Лозинський радив підходити розважко, не похапцем, залучаючи до справи колективний розум усіх українських мовознавців і прислухаючись до думки патріотичної громадськості.

Й. Лозинський, як і більшість інших галицьких учених-патріотів, додержувався погляду, що сучасна українська мова — це в основі своїй продукт тої ж таки мови русинів (русичів), якою вони користувалися й тисячу років тому. Пам’ятки, написані цією мовою — на якому б то не було етапі її розвитку, — є національними реліквіями, національними скарбами, свідченнями екзистенції самої нації. Галицькі діячі від часу прилучення Галичини до Австрії (1772) нагадують про давньоруську державу, про Галицьке (потім Галицько-Волинське) князівство, про загарбання Галичини Польщею і про ті дійсно вагомні культурні здобутки, якими мали право пишатися, спадкоємцями і продовжувачами яких законно себе вважали. У контексті таких настроїв, поглядів та міркувань зрозуміле палке бажання інтелігенції всіма можливими виявами засвідчувати свою органічну причетність до своєї давньої державності і культури, в т.ч. і писемності. Радикальна зміна в писемності, на їхню думку, обривала б нитки, що в’яжуть сучасне з минулим. А цього розриву боялися, цього розриву не хотіли.

У мовній практиці самого Й. Лозинського помітне, як казав І. Франко, хитання між консерватизмом і новаторством. Однак попри певний коли більше, коли менше виявлений правописний консерватизм Й. Лозинський прислужився для утвердження норм новочасного правопису. Він рішуче обстоював впровадження “гражданки”, висловив ряд принципів у виробленні правописних норм, які не старіють і досі.

Насамперед варте доброї згадки те, що Й. Лозинський підхопив основну правописну засаду “Руської Трійці” і підсилив її такими міркуваннями:

1. “Ніхто того не заперечить, же письмо оно на то есть, аби через приятніи знаки віддало ілі відмалювало нам бесіду усну; абисьмо в нім тоє очима виділи, що в бесіді ухами чуємо; а з того впливає также, же письмо вірним образом бесіди бути повинно, інакше хибнуло би свого призначення” (26).

2. Орфографія всякої, в т.ч. української живої мови ніколи і ніде не була і бути не може закостенілою і незмінною. Орфографія міняє-

ться, розвивається і мусить розвиватися разом із поступом науки, освіти і цивілізації.

3. Давні українські писемні твори “не держалися бесіди народної, але орфографії книг церковних”, отже, давня орфографія “не відповідала народній бесіді”; отже, пам’ятки давньої писемності “під виглядом правописання не можуть для нас правил становити” (27). Упорядники нормативів літературної мови повинні керуватися таким беззастережним правилом: “Що ся пише, то ся пише для хісна живучого народу, а не для хісна старих книг” (28).

4. Українську орфографію потрібно творити таку, щоб вона якнайбільше відповідала особливостям саме української мови, а не орієнтуватися на якесь аналогіє з іншими мовами, навіть спорідненими, бо чи ж “чотирнадцять мільонів народу має ся виректи самостійної правописі для аналогії з другими?” (29).

До сьомого позалінгвального чинника віднесемо описану Й. Лозинським сукупність прийомів, якими користувалися винародовлювачі в підневільній Україні з метою позбавити українську мову права на існування, дискредитувати її і “стриножити” всілякими обмеженнями, витіснити із суспільного вжитку і приректи на відмирання.

Винародовлювачі являли собою різномасте воїнство, різномасте за своїм соціальним статусом, партійною приналежністю і віросповіданням, за політичною орієнтацією, нарешті, і за професією та інтелектуальним потенціалом. Серед винародовлювачів були і можновладні родовиті багатії-магнати і зубожіла шляхта, і міське буржуа; були прибічники консервативних монархістів і були серед них також функціонери різних “лівих” угруповань, які, за старим польсько-шляхетським звичаєм, знаходили собі романтичну втіху у нелегальній праці і в маренні відновити “велику історичну” Польщу від “можа до можа”. Було в тому воїнстві і польське духовенство, і були люди, які радше кпили з релігії, ніж відносили себе до якоїсь конфесії; були державні урядовці різних рангів: посла до союму і великі пани, вхожі до придворної цісарської еліти, були й такі, що перебували в урядовій опалі; були мужі вчені, були дилетанти й неуки, були й неперебірливі газетярі. Була в тому воїнстві більшість поляків, але й були перекинчики із українців, були вихідці й із інших національностей. Це воїнство, хоч і жерлося між собою, але виступало досить дружно під хоругвою українофобства.

Конгломерат українофобів Й. Лозинський знав досконало. Але застерігаю категорично — Й. Лозинський ніколи й ніде не ототожнював українофобів з усією нацією. Навпаки, він доводив, що українофоби — це лжепатріоти своєї нації, що вони, кривдячи український народ, водночас завдали і завдають великої, часом непоправної шкоди й своїй нації. Й. Лозинський у боротьбі з українофобами дуже ефективно опирався на прогресивних польських, німецьких, словінських, російських, чеських діячів (30).

Конгломерат винародовлювачів як із північно-східного, так і з

північно-західного напрямку вів фронтальний наступ, наносив комбіновані удари і не гребував засобами. У книжках, брошурах, часописних статтях, навіть у красному письменстві винародовлювачі заперечували сам факт існування української нації. Одні твердили, що українці — це росіяни, другі — це поляки. А раз нема нації, то про яку національну мову українців можна говорити?

Інші брали трохи легше: є якась собі етнографічна маса, вона не без’язика, але її говір — це “повітова говірка” польської мови, що правда, трохи зіпсована москалями; або: теж таки говірка, але вже говірка російської мови, зіпсована ляхами... І як би там не було, ця говірка не є самостійною національною мовою, тим більше мовою цивілізованих людей, тільки “хлопів”, “мужви”; вона, ця мова, чи то пак говірка, не є і ніколи не була мовою освіти, літератури, науки, ані політики. Отже, висновок: на існування ця мова права не має.

Якими б абсурдними ці шовіністичні сентенції не були, але вони ширилися, втовмачувалися в людські голови, в т.ч. у голови урядовців, високих чинів, які розчерком пера вирішували питання, чи пустити у світ книжку або часопис українською мовою і т.д. і т.п. З другого боку, ця ідеологічна трутизна вливалася і в душі українців, була засобом їх духової кастрації, засобом виплодження національних відступників, покручів, переродженців (31).

Й. Лозинський описав і такий винахід українофобів, як облудне трактування українського національно-визвольного руху: нібито цей рух інспірований іноземною державою, а українські патріоти — це платна агентура іноземної держави. Вони запевняли, що проблема української мови — це штучна проблема, чужа й не зрозуміла широким масам народу, що вона, ця мовна проблема, інспірована іноземною агентурою.

Паралельно із очорнюванням української нації, потворним перекручуванням її історії, її культури та мови робилися чималі зусилля, аби дискредитувати Українську Церкву, денационалізувати духовенство, позбавити його можливості брати конструктивну участь у культурному, освітньому і політичному житті свого народу.

Й. Лозинський описував, як польські шовіністи-винародовлювачі, хоч і йменували себе католиками, чинили підступний опір українському унійному рухові та Українській Католицькій Церкві.

Зачепивши питання про роль Української Католицької Церкви в обороні прав української нації і української мови, доречним буде сказати, що тверде переконання Й. Лозинського в самостійності і життєздатності української мови виробилося також і під впливом світової слави вченого словінця В. Копітара, з яким він, Й. Лозинський, дружив і листувався. В. Копітар був загальнослов’янським авторитетним діячем з підкреслено католицьким світоглядом. Він, як відзначив ще Ягич, закликав відмежуватися від великодержавницьких зазіхань офіційної царської Росії. Українці (русини) “по-

винні самі собі вистачати без великоросів”, — писав у одному листі. Ознайомившись із національно-визвольним рухом у Галичині, В.Копітар на початку 40-х років XIX ст. висловив упевненість, що чотири мільйони українців-католиків по обидва боки Карпат при наполегливій праці мають шанси стати “цвітом”, “сіллю життя” для всього тоді 15-мільйонного українського народу (32). У справі піднесення культурно-освітнього і визвольного руху в Галичині В.Копітар знаходив підстави розраховувати на місцеве українське католицьке духовенство, освітній рівень і національна свідомість якого неухильно підносилися. В.Копітар компетентно запевняв галицьких друзів, що “Рим” і “Відень”, тобто папа римський і австрійський цісар, сприятимуть галицьким українцям у їх національних домаганнях. Й.Лозинський особисто сам і його друзі священники не лишилися глухими до закликів В.Копітара, які збігалися із покликом власного серця.

Й.Лозинський належав до тих галицьких діячів, які прекрасно розуміли значення адміністративного поділу в імперії і його роль у всьому національному житті, зокрема, у функціонуванні національної мови. До адміністративної одиниці — провінції “Галіцієн унд Льодомерія” — цісарським урядом було включено, крім Галичини, споконвіку заселеної українцями, також і питома польську територію з Краковом включно. Й.Лозинський і його однодумці домагалися поділу цієї адміністративної одиниці на українську і польську частини, щоби тим самим усунути засилля польських дідичів і магнатів на нашій землі, що дало б дуже і дуже відрядні, далеко йдучі наслідки для мовної політики місцевої адміністрації.

Місцевий державний апарат, місцева бюрократія була в Галичині в переважній більшості за національністю польська або полонофільська. Й.Лозинський у своїх статтях показав засилля цієї бюрократії, її фактично необмежені можливості ігнорувати домагання українського селянства та української інтелігенції. Ця бюрократія була в силі звести нанівець (і таки зводила!) ті статті конституції, якими проголошувалася рівноправність націй і національних мов в імперії.

...Прийшов з Відня циркуляр, щоби в громадських урядах вести діловодство тою національною мовою, за яку проголосують члени громади. Повітові урядники, дідичі, поліція пошухукалися між собою й лякають селян: якщо проголосуєте за українську мову, то будете платити за цю мову ще додатковий податок. А дідич своє гне: перш ніж голосувати за українську мову, подумайте, де корови будете пасти, де дрова братимете, бо ні пасовиська, ні лісу я не дам... Під час голосування поліцаї свою владу-силу виявляли тим, що з різних приводів і без приводів волокли людей до буцигарні, навіть до священників насильство застосовували. Шантаж, підкуп, обман, економічний тиск — усе пускали в хід, аби українці зрікалися своєї мови за “власним бажанням”... (33).

Домоглися українці циркуляру зі столиці, аби в українських се-

лах відкривати українськомовні початкові народні школи — дідичі-поляки і на це знайшли собі ефективну раду: усіх хлопців, що закінчували школу, віддавали до війська (на 20 років!), а селянам прямо брехали, що школи й створені спеціально для того, аби підготувати контингент рекрутів. Результат: селяни почали боятися школи як ще одної панської напасті.

Якийсь свідомий українець (найчастіше це були священники) чи навіть посол до союму запротестує, чому в урядових установах видають розпорядження для українців і ведуть кореспонденцію з українцями польською чи німецькою мовами, то їм “демократично” відповідають: нема бланків, формулярів, надрукованих по-українськи, а друкувати нові — коштів нема; або — ми би раді провадити діловодство по-українськи, але ж нема ані одного урядника, який знав би цю українську мову. Зрештою, а для чого вона? Та же польську мову всі знають, і “русині” теж розуміють...

Для того, щоби справді в урядових канцеляріях треба було вдень зі свічкою шукати українця, тобто людину, яка знає українську мову, державна адміністрація, майже повністю опанована польськими шовіністами, завбачливо висилала українців із відповідною освітою на роботу в корінні польські землі, натомість звідти, з Польщі, корінних поляків, які зроду не чули української мови і всіма силами противляться їй, присилали на роботу між українців (34).

Крім цього, дідичі до своїх маєтків спроваджували службовців і добирали прислугу із поляків або місцевих покручів-українців, забезпечували їм кращі матеріальні умови для життя. Так творила своєрідна “п’ята колона”, і саме на неї у “дуже демократичних” обставинах верхівка бюрократії могла показувати як на представників тутешньої людності. Й.Лозинський показав, що кадрова політика адміністрації, опанованої поляками, є одним із ефективних засобів спольщування, дискримінації української мови і виснаги інтелектуальних сил української нації.

Восьмий позалінгвальний чинник функціонування і розвою української національної мови — це той чинник, який українські патріоти могли і повинні, на думку Й.Лозинського, протиставити потузі українофобів, яким можна і слід переламати списи нападників, який врешті-решт забезпечить нашій національній мові життєздатність і тепер, і в майбутньому. Це — патріотична самовіддана праця всіх, кому дорога матірня мова, кому дорога Україна.

“Язык руський, — писав Й. Лозинський у 1864 році, — не був ніколи і не єсть нарічієм московського ані польського, але єсть осібним так від одного як і другого, розличним нарічієм так, як прочіі слов’янські нарічія; єсть язиком не якоїсь горстки люда, але народа 15-мільйонного, котрий мав своє самостоятельне бітіє політичне і мав своєю історію: єсть язиком, маючим свою найдавнішу словесність, єсть язиком неспорченим, але таким, яким его Бог сотворив і яким був від найдавніших времен; єсть язиком приро-

дним великого народа, а нарід той має природне право і моральну довжність єно ся держати і єго образовати, если не хоче бути вічним рабом московського народа” (35).

Й. Лозинський цілком усвідомлював, через які хащі й завали треба продертися рідному народові. Він з гіркотою писав, що навіть не одного інтелігента-українця острах бере і сумніви роз’їдають, чи вдасться з мовою простолюддя осягнути рівень новочасної науки і культури: “тут все треба нове творити і видумувати і до понятій народу прилагоджувати” (36). У такий спосіб думаючим крайням Й. Лозинський тлумачив, що всі, без винятку, народи мусили переходити через “перший початок тяжкий”; не скривав од патріотів і того, що антинародний режим “справив не єдиному борцеві справи народної гірку недолю” (37). Якими б неподоланими не видавалися перешкоди і зловорожі сили, — переконував Й. Лозинський, — “праця, невтомна праця все перемаже” (38). Історичний досвід братніх народів, зокрема чехів, показує, яких славних здобутків можна, працюючи, домогтися. “Лише аби добра воля і тверда праця, а Господь поблагословить!” (39) — так по-своєму, у відповідності із саною священника-душпастиря Й. Лозинський освячував працю, для свого народу.

1. Loziński Jozef. Gramatyka języka ruskiego (małoruskiego). — Przemyśl, 1846.
2. Б.П. О зміні народності // Зоря Галицька (Львів). — 1849. — 21 вересня (3 жовтня). — №79. — С.470.
3. Б.П. Руський язык // Вечорниці (Львів). — 1862. — 19 цвітня. №12. — С.93.
4. Од Руського Озера. О язиці викладовім в школах // Слово (Львів). — 1867. — 21 січня (2 лютого). — №6. — С.1.
5. Б.П. О історичеськім праві як слов’янсько-руського народа, так і єго руського языка і кирильського письма в Восточній Галиції. // Слово (Львів). — 1862. — 1 (13) декамврія. — №95. — С.369.
6. Там же.
7. Од Руського Озера. Справа о руськім язиці // Слово (Львів). — 1876. — 15 (27) цвітня. — №30. — С.72.
8. О історичеськім праві... — С.369.
9. Б.П. О історичеськім праві... // Слово (Львів). — 1892. — 6 (17) декамврія. — №96. — С.374.
10. Од Руського Озера. О язиці викладовім в школах... — С.1.
11. Б.П. О історичеськім праві... — С.369.
12. Там же. — С.370.
13. Там же.
14. Там же.
15. Там же. — С.379.
16. Лозинський Й. О образованню языка руського. — Перемишль, 1849. — С.4.
17. Від Руського Озера. Чого нам до благодобиття потреба? // Слово (Львів). — 1864. — 6(18) червня. — №45. — С.177.
18. Там же. — С.178.

19. Там же.

20. Лозинський Й. Церковні проповіді, 1830-1835. Б.М. Автограф. ЛНБ, Відділ рукописів, Лоз. 10. — Чотири випуски книги “Церковні науки” (1860, 1865, 1872 і 1887)

21. З-над Руського Озера. О театрі // Слово (Львів). — 1864. — 11 (23) квітня. — №30. — С. 117-118.

22. Див.: Андрусак М. Осип Лозинський — основи першої читальні в Яворові // Яворівщина, з її минулого і сучасного. — Яворів, 1931.

23. Лозинський Й. Без заголовку // Зоря Галицька (Львів). — 1850. — 15 (27) марта. — №25. — С. 146-147.

24. Маковой О. Три галицькі граматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький та Йосиф Лозинський) // ЗНТШ. — Кн. 1. — Т.51. — 1903. — С.38.

25. Там же.

26. Там же. — С.32.

27. Лозинський І. Уваги над правописом руським // Пчола (Львів). — 1849. — 26 серпня. — №17. — С.264.

28. І.Л. Пересторога для перестережених // Зоря Галицька (Львів). — 1850. — 25 (9) марта. — №20. — С.119.

29. Там же.

30. Там же.

31. Б.П. О історичеськім праві... // Слово (Львів). — 1862. — №85. — С.359; №96. — С.374.; Руський язык // Вечорниці (Львів). — 1862. — 5 квітня. — №10. — С. 78; От Руського Озера. “ОСловѣ русского человека к народу, живущему в Юго-Западной России” // Слово (Львів). — 1864 р. — 14 вересня. — №70. — С.278.

32. Від Руського Озера. “Нове міністеріум і “Слово” львівське” // Слово (Львів). — 1865. — 6 (19) августа. — №62. — С.2.

33. Студинський К. З кореспонденції Дениса Зубрицького // ЗНТШ, — Кн.V. — Т.43, — 1901. — С. 10.

34. Од Руського Озера. Запроси за язык в руських громадах // Слово (Львів). — 1867. — 25 березня (6 цвітня). — №24. — С.3.

35. Од Руського Озера. Децо о квестії руській // Слово (Львів). — 1866. — 26 октоб. (7 новемб.). — С.2.

36. Од Руського Озера. II “О Словѣ русского человека...” // Слово (Львів). — 1864. — 5 (17) вересня. — №71. — С.283.

37. Б.П. О потребі просвіщенія руського народа // Зоря Галицька (Львів). — 1849. — 5 (17) жовтня. — №83. — С.494.

38. Там же.

39. Там же.

40. Там же. — С. 495.

Олександр ЗАЙЦЕВ

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРАХ 1928 р.

Напередодні парламентських виборів 1928 р. львівська газета "Stowo Polskie" писала: "Теперішні вибори у Східній Малопольщі (назва Галичини, насаджувана владою у міжвоєнній Польщі — О.З.) тому матимуть величезне значення, що будуть мати характер плебісциту. Цей плебісцит відбуватиметься в ім'я основної альтернативи: за державу чи проти держави, за єдність Сх.Малопольщі з державою чи проти тієї єдності... Збереження польського стану посідання, або його збільшення, це одночасно вирішальна ліквідація українського сепаратизму в Сх. Малопольщі і ще сильніше пов'язання цієї щедро зрошеної кров'ю героїв землі з Матір'ю"(1).

Подібну думку, але з протилежним висновком, підкреслювала і найвпливовіша українська газета "Діло": "Кожні вибори, тим більше загальні вибори, є всенароднім плебісцитом. Вони не лише мають виявити політичне й соціальне обличчя громадянства, але й засвідчити національний характер даної території. Загальною участю у виборах і вибором якнайчисельнішого українського представництва ми маємо засвідчити, що польська статистика з 1921 року є фальшивою, що польські твердження про "мішану окраїну" території не відповідають дійсності, що то є українська територія, на якій господарем повинен бути український нарід" (2).

Ці висловлювання двох ворогуючих львівських газет можна було б поставити епіграфом до розповіді про боротьбу партій Західної України на виборах 1928 р. Справді, серед виборчих баталій міжвоєнного часу ця кампанія мала особливе значення для українських земель під владою Польщі. У ній взяла участь переважна більшість західноукраїнського населення (вибори 1922 р. українці Східної Галичини бойкотували). Тому парламентські вибори 1928 р. розглядалися як своєрідний плебісцит, який мав підтвердити або спростувати правомірність суверенітету Польщі над землями, приєднаними до неї військовою силою в 1918-1919 рр. Щоправда, будь-який результат цього "плебісциту" нічого не міняв у статусі "східних воєводств", але в ідеологічній боротьбі між польським великодержавним націоналізмом і українським "сепаратизмом" виборча статистика могла стати неабияким аргументом.

На жаль, ця драматична сторінка минувшини практично не дослі-

джувалася українськими істориками. Лише деякі польські автори торкнулися окремих аспектів даної теми (3).

У виборчу кампанію включилися практично всі політичні партії та угруповання краю. Найбільшим з них було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), яке претендувало на роль лідера українського громадянства. Ліве крило національного табору представляла Українська соціалістична радикальна партія (УСРП). До неї була близька група діячів розігнаної владою Української соціал-демократичної партії (УСДП), що гуртувалася навколо газети "Вперед". Підпільна Комуністична партія Західної України брала участь у виборах через легальні організації, що знаходились під її впливом, насамперед через Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання (Сельроб). Саме в цей час КПЗУ переживала розкол, викликаний боротьбою між націонал-комуністичними та "імперко-муністичними" тенденціями в Радянській Україні (4). Розкол охопив і Сельроб, від якого відокремилася т.зв. Сельроб-лівиця.

Своїх кандидатів висунули й значно слабші політичні сили: Українська партія праці (УПП), що підтримувала радянофільський курс колишнього президента ЗУНР Є.Петрушевича, Український народний союз (УНС), що проповідував мирне польсько-українське співжиття в єдиній державі, холмсько-волинський Селянський союз (група, що відмежувалася від прорадянської орієнтації Сельробу) та ін. Підпільна Українська військова організація (УВО) залишилася осторонь виборів, віддаючи перевагу крайнім революційним методам боротьби. Але деякі колишні її члени — Дмитро Паліїв, Володимир Цалевич, Михайло Матчак — у цей час перейшли до легальної діяльності і балотувалися до сейму через УНДО і УСРП, не пориваючи, однак, зв'язків із підпіллям (5).

Українським партіям протистояли польські партії і блоки: Безпартійний блок співпраці з урядом (ББСУ), Польська соціалістична партія (ППС), національні демократи та ін. Окремо виступали галицькі сіоністи.

Вибори в Польщі проходили за пропорційною системою, що в ідеалі мала забезпечити всім політичним і національним силам таке представництво, яке відповідало б їхній питомій вазі в суспільстві. Але на практиці виборча ординація була складена так, щоб звести до мінімуму репрезентацію непольських народів. Якщо на польській етнічній території один мандат припадав на 65-70 тис. населення, то на українській — на 80-95 тис., а в окрузі №58 на Волині — аж на 96 290 жителів. Водночас у Львові, де поляки становили більшість населення, один мандат припадав на 54 700 жителів. Щоб не допустити обрання представників національних меншин, на території з переважаючим польським населенням створювалися невеликі 4-6-мандатні округи. Зате в Галичині округи були 6-10 мандатні, щоб забезпечити представництво розсіяному польському елементу, адже чим більше послів обирає округ, тим більше шансів для мен-

шості. На територіях із змішаним населенням — Холмщині, Лемківщині — повіти з суцільним українським населенням розшматовано і з'єднано з польськими повітами в єдині округи. Така “виборча геометрія” фактично забезпечувала перевагу пануючої нації (6).

Звичайно, українські політики розуміли, що в умовах, коли за будь-якого співвідношення сил польські партії матимуть більшість у сеймі, годі сподіватися справедливого вирішення українського питання парламентським шляхом. Газета “Діло” (неофіційний орган УНДО) так формулювала завдання на виборах: “1) засвідчити характер українських земель під Польщею, виявити перед цілим світом: чия це земля, хто творить на ній величезну більшість і хто повинен бути господарем тієї землі; 2) здобути повноправну, ніким не заперечувану, безсумнівну репрезентацію українського народу і 3) здобути вільну трибуну для оборони природних й основних прав української нації” (7).

Голова УНДО Дмитро Левицький вважав за доцільне вислати до сейму тільки кількох політиків і фахівців окремих ділянок державного життя, а решту мандатів передати партійним організаторам, яким посольський мандат, посольська недоторканість і безплатний квиток 1-го класу на всі залізничні допоміг би надалі вести організаційно-пропагандистську роботу. “Ми, — говорив Левицький на засіданні ЦК УНДО, — і так нічого в сеймі і сенаті не зможемо вдіяти, то використаймо нагоду, щоб польська держава утримувала нам наших місцевих організаторів” (8).

Ситуація вимагала консолідації всіх національно-визвольних течій. Тому УНДО ще задовго до офіційного оголошення виборів розпочало діяльність у двох напрямках: 1) створення блоку непольських народів; 2) створення внутрішнього українського блоку. В листопаді 1927 р. у Варшаві проходили переговори щодо створення Блоку національних меншин польської держави. У них брали участь: від українців — голова УНДО Дмитро Левицький, від євреїв — лідер сіоністів Ісаак Грюнбаум, від білорусів — лідер білоруського Селянського союзу Фабіан Єремич, від німців — посол (депутат) сейму Євген Навман або посол Курт Гребе. Найбільші суперечності на переговорах виникли, як не дивно, між українцями і білорусами. Українські представники вважали Полісся, включно з Берестям (Брестом) і Пінськом, українською землею. Натомість Ф.Єремич, за свідченням І.Кедрина-Рудницького, переконував, що білоруська етнічна територія сягає мало не до Тернополя і вимагав відповідного числа білоруських мандатів (9).

Врешті-решт суперечності вдалося подолати, і 28 листопада Блок національних меншин було створено. До нього увійшли: з українського боку — УНДО; з єврейського — сіоністи (крім сіоністів Галичини), мізрахісти (клерикальна група сіоністів), гітахдутьвіці (трудова група сіоністів), безпартійні ортодокси, а також організації ремісників і купців; з білоруського боку — Селянський союз і хрис-

тианська демократія; всі німецькі та литовські партії, за винятком комуністів (10). Згодом литовці вийшли з блоку, проголосивши бойкот виборів, а німецькі соціалісти виступили спільно з ППС. Єврейські організації Галичини відмовилися вступити до блоку: лідер місцевих сіоністів Леон Райх дотримувався пропольської орієнтації.

Набагато важче виявилось створити коаліцію українських партій. 12 листопада ЦК УНДО постановив “йти до виборів під гаслом спільного виборчого блоку українських національних угруповань і дати від себе ініціативу до створення такого внутрішнього національного блоку” (11). Звичайно, УНДО розраховувало стати на чолі цього блоку. Виконуючи постановку ЦК, президія УНДО письмово звернулася до УСРП, Селянського союзу і діячів колишньої УСДП з пропозицією йти до виборів єдиним фронтом. Особливого значення надавали угоди з соціалістами-радикалами як з другою після УНДО впливовою українською партією. Однак соціалісти не поспішали укладати з “буржуазною” партією, яку вони звинувачували в угодовстві. УСРП поставила перед УНДО наступні вимоги: 1) усунути від кандидатування всіх осіб, які виявили нахил до угодовства з панівними класами і панівною нацією, 2) заздалегідь подати список своїх кандидатів, 3) розірвати блок “з жидівською й німецькою буржуазією” (12). Такі вимоги були неприйнятні для УНДО. Остання зустріч представників УНДО і УСРП відбулася 7 грудня 1927 р., але полагодити розбіжності не вдалося.

8 грудня відбулося засідання Народного Комітету (ширшої управи) УНДО, в якому взяло участь 197 активістів партії. Народний Комітет схвалив приєднання УНДО до виборчого блоку непольських народів і знову підтвердив необхідність консолідації всіх національно-державницьких угруповань (13).

На засіданні ексекютиви (виконавчого комітету) УНДО 14 грудня було вирішено надіслати листа голові УСРП Леву Бачинському з обґрунтуванням необхідності національного блоку (14). Листа за підписом Д.Левицького було надіслано того ж дня, але й ця остання спроба не увінчалася успіхом. Таким чином, український виборчий блок не вдалося створити через брак порозуміння між двома провідними українськими партіями. “Це був один із доказів тої відсередкової української тенденції, яка була і по нинішній день є нашим загальним національним нещастям”, — зауважив з цього приводу І.Кедрин-Рудницький (15).

Тепер секція пропаганди УНДО закликала до блоку “знизу”: “У верхах до об'єднання не дійшло. Але це не означає, що об'єднання не буде в низах серед українських виборчих мас. Ми є глибоко переконані і певні того, що всі українські виборці об'єднуються при виборах в одну свідому цілість під блакитно-жовтим прапором Українського Національно-Демократичного Об'єднання. Без огляду на те, до якої партії вони до цього часу належали” (16).

Спроби “об'єднання в низах” справді робилися. Зокрема велися

переговори про блок УНДО, УПП соціал-демократів і радикалів у Перемишлі, але безуспішно (17). Зате націонал-демократи дістали підтримку молодих націоналістів. 16 січня Союз української націоналістичної молоді закликав молодих українців голосувати за УНДО, як за “партію, що стоїть на націоналістичній платформі” (18). На допомогу націонал-демократам прийшло також греко-католицьке духовенство і його Українська християнська організація (УХО). Священики використовували навіть амвони для передвиборчої агітації. Це викликало різкі протести з боку Української партії праці, яка називала духовенство “штурмовими батальйонами УНДО” (19).

Холмсько-волинський Сельсоюз спершу був проти спілки з УНДО, атакуючи “ундо-сіоністичну блокову угоду”. Однак згодом націонал-демократи зуміли залучити до своєї платформи кількох провідних членів Сельсоюзу на чолі з його лідером Павлом Васильчуком, а також групу “безпартійних націоналістів” з Волині під проводом колишнього голови Української парламентарної репрезентації в попередньому сеймі Самійла Підгірського. Ці групи утворили на з’їзді в Ковелі 9 січня 1928 р. Український центральний виборчий комітет Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя, який незабаром приєднався до Блоку національних меншин (20).

16-18 січня на заключних нарадах представників непольських народів вирішено останні спірні питання та узгоджено склад державного списку. На першому місці в ньому стояв українець Дмитро Левицький, на другому — єврей Ізаак Грюнбаум, на третьому — білорус Фабіан Єремич, на четвертому — німець Євген Навман. Далі в списку переважали імена членів УНДО. Блок непольських народів розраховував здобути понад 60 посольських мандатів, з чого половина припала б українцям, а друга половина (по 17%) білорусам, євреям і німцям. УНДО сподівалося, що на всій українській території всі українські партії повинні здобути 58 мандатів (21).

Прогнози поляків були менш сприятливі для українців. Так, представник ППС Дренгевич заявив, що не обіцяє українцям в Галичині і на Волині разом більше ніж 25-30 мандатів (22).

2 лютого УНДО опублікувало відозву до українського народу, в якій зазначалося: “До виборів об’єдналося Українське Національно-Демократичне Об’єднання з всіма патріотичними організаціями Галичини, Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя. Всі, що ставлять інтерес загально-народній вище інтересу вузького партійного, йдуть до виборів під блакитно-жовтим стягом Національного Об’єднання” (23).

Одночасно робилися спроби створити блок лівих (але некомуністичних) українських партій. Постанова Головної Управи УСРП від 26 листопада 1927 р. стверджувала, що партія візьме участь у виборах спільно з тими українськими соціалістичними і демократичними групами, які погодяться з самостійницькою плат-

формою УСРП. Можливість порозуміння з тими організаціями, які виявляють нахил до угодовства з існуючим політичним і соціальним становищем українського народу, виключалася (24).

Відмовившись від блоку з УНДО, соціалісти-радикали провели переговори з Українською партією праці та Українською соціалістичною групою “Вперед” (соціал-демократами). Була узгоджена спільна виборча платформа, представники УСРП, УСГ “Вперед” і Союзу українців у Львові (місцева організація УПП) підписали спільну “Відозву блоку українського робітництва міста Львова”, що закликала львівських українців голосувати за друкарського робітника Порфира Буняка. Але блок УСРП і УПП так і не був створений — не поділили мандати. Зате соціалісти-радикали об’єдналися з соціал-демократами у “Виборчий блок українських соціалістичних селянських і робітничих партій”, до якого приєдналася група безпартійних з Перемишля на чолі з Володимиром Зубрицьким і група волинян під проводом Івана Власовського (25).

Українська партія праці займала проміжне становище між національним та прорадянським таборами і, хитаючись між ними, зустрічала зневажливе ставлення з обох боків. Спочатку УПП звернулася з пропозицією союзу до Сельробу. Одержавши негативну відповідь, вона розпочала переговори з УСРП і групою “Вперед”, а після їх невдачі вирішила проводити самостійну виборчу акцію, виставляючи свої списки тільки в Галичині.

Попри всі відмінності між переліченими партіями, вони сходилися в одному: в обстоюванні ідеалу самостійної української держави. Звідси їхнє опозиційне ставлення до польської влади. Проте серед українських партій були й такі, що виступали за мирне співжиття поляків і українців у польській державі. На таких позиціях стояв Український народний союз, який висунув свої списки в Галичині. Тенденції до угоди з польською державою посилилися в цей час і на північно-західних українських землях, особливо серед прихильників покійного С.Петлюри.

15 січня 1928 р. у Луцьку утворилося Українське господарське об’єднання (УГО), яке проголосило: “Тодимосся з програмою державної праці Маршала Пілсудського, очікуємо від його уряду здійснення наших оправданих потреб та домагань і для того віддамо голоси тільки на таких кандидатів, котрі зобов’язують працювати з тим урядом” (26). Незабаром УГО приєдналося до Безпартійного блоку співпраці з урядом.

Отже, відбулося розмежування між двома орієнтаціями: на власні сили і на Польщу. Третім напрямком у західно-українському політичному житті була орієнтація на Радянський союз, яку обстоювали КПЗУ та її союзники. Незважаючи на переслідування польської поліції, комуністи мали непогані шанси на виборах: наприкінці 20-х років Західна Україна переживала масове захоплення радянським впливом (до початку “великого перелому” в СРСР). Але на виборчу

кампанію комуністів фатально вплинула міжусобиця, що почалася в їхній лавах.

Якраз у розпалі передвиборчої боротьби, у січні 1928 р., відбулася VIII конференція КПЗУ в Гданську, після якої розкол у партії став доконаним фактом. Ще раніше, у вересні 1927 р., розколовся Сельроб. КПЗУ — більшість (“васильківці”) і Сельроб (правиця) критикували національну політику “керівничої групи Кагановича” в КП(б)У, захищали колишнього наркома освіти УРСР О.Шумського, засудженого за “націоналістичний ухил”. КПЗУ—меншість і Сельроб—лівиця, користуючись підтримкою КП(б)У і Компартії Польщі, таврували “шумськістів” як зрадників робітничо-селянського фронту.

Тверезі голови серед комуністичних лідерів розуміли необхідність організаційного зміцнення і об’єднання напередодні виборів. “Васильківці” тричі зверталися до ЦК Компартії Польщі і КПЗУ—меншості з пропозицією спільної виборчої акції, але відповіді не одержали (27). У результаті кожна з ворогуючих фракцій КПЗУ виступила з окремим списком.

Сельроб—лівиця запропонувала Сельробові (правиці) спільно увійти до загального робітничо-селянського виборчого блоку. 19 грудня 1927 р. ЦК Сельробу (правиці) ухвалив декларацію, в якій визнав свої помилки перед розколом і пропонував скаликати об’єднаний конгрес, одночасно домагаючись від Сельроб—лівиці виконання ряду умов, у т.ч. засудження своїх “опортуністичних і націоналістичних помилок”. 2-3 січня відбувся обмін листами між правицею і лівицею, Сельроб—лівиця знову запропонувала вести виборчу акцію одностайно під проводом об’єднаного комітету. У відповідь ЦК Сельробу звинуватив лівицю в “закриванні правдивих причин розламу”, але заявив про готовність до спільної наради. Однак переговори, що проходили 18-19 січня за посередництвом Польської соціалістичної партії—лівиці (ППС—лівиці), закінчилися провалом (28).

ЦК Сельробу (правиці) відхилив також пропозицію Бунду (єврейської робітничої спілки) про створення “великого соціалістичного виборчого блоку” за участю Бунду, Сельробу, ППС, УСРП і Сельсоюзу (29).

Врешті-решт було зголошено два окремих державних сільробівських списки. Список правиці мав назву “Українське селянсько-робітниче соціалістичне об’єднання (Сельроб)”. Сельроб—лівиця намагалася зареєструвати свій список під назвою “Єдність Сельробу”. Але на засіданні державної виборчої комісії представник Сельробу (правиці) оголосив протест проти цієї назви, доводячи, що під нею криється відома Сельроб—лівиця (30). Довелося повернутися до старої назви.

До виборів комуністичний табір прийшов аж з чотирма списками: “Робітничо-селянська єдність” (КПП і КПЗУ—меншість), “Робітничо-селянська єдність — лівиця” (КПЗУ—більшість), “Сель-

роб” і “Сельроб-лівиця”. Всі вони змагалися між собою за вплив на маси і прагнули довести керівництву Комуністичного Інтернаціоналу, що саме їхня організація користується підтримкою робітників і селян Західної України. Тому взаємні нападки стали основною темою виборчих відозв і комуністичної преси. Відозва КПЗУ—меншості зараховувала західноукраїнську робітничу лівицю (“Васильківців”) до соціал-фашистських партій (31). Газета “Сель-Роб” (орган Сельроб—лівиці) в кожному номері вміщувала статті з критикою на адресу “групи Василькова-Турянського”, Сельробу (правиці), газет “Світло” і “Наше слово” (органів “шумськістів”). Про характер цієї критики красномовно свідчать заголовки статей: “Світло” бреше, та вже навіть не червоніє”, “Дурисвітство “Нашого слова”, “Гидкі методи правиці “Сельробу” і т.д. (32).

Не відставала і преса Сельробу (правиці). Газета “Наше слово” писала: “Лівий Сельроб Васильницьких, Заяців, Дурделлів і Пелехатих це — Сельроб розбивання єдиного робітничо-селянського фронту, Сельроб зради робітничо-селянських інтересів” (33).

18 лютого 1928 р. Виконком Комінтерну виключив “групу Василькова-Турянського” з КПЗУ, закріпивши тим самим розкол у комуністичному русі. Згодом діячі КПЗУ—більшості були репресовані в СРСР.

Таким чином замість консолідації національно-визвольних сил напередодні виборів відбулося даліше їх розпорошення. І як наслідок — було зареєстровано тільки шість загальнодержавних українських списків:

№ 6 “Український народний союз” — ішов до виборів під гаслом співпраці з урядом;

№ 8 “Українське селянсько-робітниче соціалістичне об’єднання” (Сельроб) — висунуло як головні гасла боротьбу за робітничо-селянський уряд, виборче право тільки для робітників і селян, право на самовизначення для українського народу та інших пригноблених націй і землю для селян без викупу;

№ 18 “Блок національних меншин” (у Західній Україні фактично УНДО), основне гасло — консолідація українського національного фронту в боротьбі за права нації;

№ 19 “Сельроб—лівиця”, платформа якої повністю співпадала з платформою Сельробу, що не заважало двом фракціям гостро ворогувати;

№ 22 “Виборчий блок українських соціалістичних селянських і робітничих партій” — головне вістря передвиборчої агітації спрямував проти блоку УНДО з “жидівською і німецькою буржуазією”, протиставляючи йому гасло орієнтації на власні сили і створення єдиного фронту українських працюючих мас у боротьбі за соціальне й національне визволення;

№ 26 “Українська партія праці”, за платформою близька до соціалістів-радикалів, але з радянським орієнтацією (34).

Список № 13 “Робітничо-селянська єдність” був мішаним — його кандидатами були польські й українські комуністи. Основу списку становила КПЗУ—меншість, яка нелегально поширювала свою платформу: “за скинення фашистівського уряду шляхом збройного повстання працюючих мас під проводом КПП і КПЗУ; за робітничо-селянський уряд — за диктатуру пролетаріату; ... за право на самовизначення аж до відокремлення; за приєднання Західної України до УРСР” (35).

Крім державних, було висунуто близько 20 локальних списків у 11 округах. До цього ще слід додати, що окремі українські кандидати балотувалися за списком № 1 Безпартійного блоку співпраці з урядом. Фактично українським був і “руський” (москвофільський) список № 20.

Передвиборча кампанія стала війною всіх проти всіх. Українські партії не стільки боролися проти свого головного суперника — польського “санаційного” блоку, скільки обмінювалися взаємними звинуваченнями. Кожна партія претендувала на виключне право представляти інтереси українського народу (варіант — “українського працюючого народу”), відмовляючи в ньому іншим партіям. Ось кілька характерних цитат. Відозва УНДО: “Ми і тільки ми створили правдиво український національний фронт і його несемо у виборчій масі” (36). Виборчий плакат УСРП: “Український виборці голосують на листу єдиного щиро українського блоку ч.22... Прочі всі листи є чужі!” (37). Передвиборча платформа УПП: “Українська партія праці — це нині одинока партія, яка тільки це робить і до того стремить, чого хоче, чого потребує і чого душею прагне Український народ...” (38).

Тим часом польська влада посилювала репресії проти українських партій усіх напрямків, крім проурядового. У кількох округах, були анульовані українські списки: № 8 — у Ковельському окрузі, № 13 — у Стрийському окрузі і на Поліссі, № 18 — у Ковельському і Рясівському, № 19 — у Львові, Стрийському і Луцькому округах (39). Чим ближче до виборів, тим частіше преса повідомляла про арешти українських діячів (40). Серед арештованих були активісти УНДО Олекса Яворський, Сергій Хруцький, Дмитро Палів, керівники УСРП Семен Жук, Осип Навроцький, Матвій Стахів, Михайло Матчак, кандидати Сельробу Максим Чучмай і Сергій Козицький. Після конференції КПЗУ у Гданську було арештовано 48 її учасників, серед них діячів КПЗУ і обох відламів Сельробу Є.Цибруха, Д.Вербового, В.Фіалковського, С.Волинця, П.Крайківського, М.Хімчина, К.Вальницького. Цікаво, що в цьому випадку унівська преса виступила на захист своїх політичних противників і засудила дії поліції (41).

Вибори до сейму відбулися 4, а до сенату — 11 березня. Аналізуючи їх результати, слід мати на увазі, що вибори 1928 р. не були повністю вільними й демократичними. Не лише українські, а

й польські автори відзначають факти тиску на виборців, фальсифікацій та інших зловживань під час виборчої кампанії (42).

Вибори до сейму викликали велике зацікавлення серед західно-українського населення, про що свідчить високий відсоток тих, хто взяв участь у голосуванні: у Львівському воєводстві — 75,7% Станіславському — 76,2%, Тернопільському — 77,9%, Волинському — 68,7% (43).

Польський дослідник М.Фелінський (справжнє прізвище — Р.Ружицький) твердив, що польські списки (у т.ч. список ББСУ) здобули відносну більшість голосів як у Східній Галичині, так і на Волині (44). Проте навіть офіційна статистика не дає підстав для такого висновку. Згідно з її даними в округах № 48-55 (Галичина) на виборах до сейму за польські списки було подано 815 тис. голосів, а за українські 922 тис. (45). Але й ці цифри неточні. По-перше, польська статистика не зараховувала до українських голоси, подані за т.зв. “руський” (москвофільський) список, по-друге, комуністичний список № 13 віднесений до польських, хоч у ньому переважали українські кандидати. Виправивши ці спотворення, одержимо 990 тис. голосів, поданих за українські списки в Східній Галичині (крім анульованих). Це становить 49,7% всіх дійсних голосів. За польські списки голосувало 40,8%, за єврейські — 9,5% виборців.

Отже, статистика свідчить: українські списки зібрали відносну більшість голосів у Східній Галичині (майже 50%). Якщо ж не враховувати етнічно мішаний округ № 48 (повіти Перемишль, Добромиль, Сянок, Бжозув, Кросно), а взяти до уваги тільки територію на схід від “лінії Керзона”, яка приблизно співпадає з нинішнім українсько-польським кордоном, то українська більшість стає абсолютною (майже 52%). На цій території українські списки одержали абсолютну більшість у всіх округах, за винятком Львова, серед мешканців якого відсоток українців був незначним. У Самбірському, Стрийському і Тернопільському округах перевага українських партій була невеликою, зате в Золочівському окрузі за них було подано понад 60% голосів (46).

На північно-західних українських землях розділити голоси за національностями практично неможливо, оскільки деякі списки були мішаними (список № 1 містив польських і українських кандидатів, список № 18 — українських, білоруських, єврейських і німецьких, список № 19 — українських і білоруських і т.д.). Приблизне уявлення про підсумки виборів може дати розподіл сеймових мандатів за національною ознакою. На Волині українці одержали 10 мандатів з 16, проте 4 з них дісталися прихильникам маршала Пілсудського. На Поліссі українці здобули 2 мандати, поляки — 5, росіяни — 1, білоруси — 1 (єдиний білоруський посол пройшов за українським списком Сельроб—лівіці). На Холмщині та Підляшші українці зазнали невдачі, не здобувши жодного мандата (47).

До сейму було обрано 46 українців з Галичини, Волині та Полісся.

Розподіл українських посольських мандатів між списками показує таблиця (48).

Територія	Кількість здобутих мандатів за списками						Разом
	№1	№8	№18	№19	№22	№26	
	ББСУ	Сельроб	УНДО і Сельсоюз	Сельроб-лівиця	УСРП	УПП	
Галичина	1		19	1	6	1	28
Волинь	4	3	1		2		10
Полісся		3		1			2
За державним списком			5		1		6
Всього	5	4	25	2	9	1	46

11 українців увійшло до сенату, з них 9 представляли УНДО, 1 — УСРП і 1 — Сельроб(правицю). 8 сенаторів було обрано з Галичини (7 — УНДО, 1 — УСРП), 1 — з Волині (Сельроб) і 2 — за державним списком (УНДО) (49).

41 посол і всі сенатори були кандидатами від українських партій, опозиційних до польської держави, 5 українців було обрано за списком Безпартійного блоку співпраці з урядом. Більшість послів і сенаторів належала до самостійницького табору. Український комуністичний рух (обидві фракції Сельробу) був представлений 6 послами і 1 сенатором.

Підсумки виборів 1928 року вважаються успіхом українців (50). І справді, ні до, ні після цього українцям не вдавалося обрати таке чисельне парламентське представництво. І.Кедрин-Рудницький згадує, що “поляки були здивовані і прикро заскочені, що так багато українців отримали посольські й сенаторські мандати — при всіх тих перешкодах і фальшуваннях, що їх робили польська поліція і польські виборчі комісії (51).

Однак, якщо порівняти реальні підсумки зі сподіваннями самих українців (згадаймо прогноз УНДО), то вони видаються не такими вже й блискучими. Українських мандатів могло б бути на півтора десятка більше, якби не розпоршення голосів між дрібними списками в кожному окрузі. Брак єдності українського національного руху негативно позначався на результатах виборів.

Населення північно-західних українських земель уже вдруге брало участь у виборах, тому тут є можливість зробити порівняння з 1922 роком. Як відомо, тоді українська секція Блоку національних меншин здобула 20 посольських і 6 сенаторських мандатів, зокрема 4 послів були обрані від Холмщини і Підляшшя. На Волині не пройшов жоден польський кандидат (52).

У 1928 р. на тій же території українці здобули 12 посольських і 1 сенаторський мандат, з них 4 посольських мандати дісталися при-

хильникам Пілсудського. 6 посольських мандатів на Волині одержали поляки. Повної поразки зазнали українці на Холмщині та Підляшші, не обравши там жодного посла. Втрати порівняно з 1922 роком очевидні.

Головна причина невдачі полягала в тому, що на відміну від 1922 року, коли українці виступили єдиним фронтом, тепер вони виявились розколотими між кількома списками, що збільшувало шанси проурядової “єдинки”. На результатах позначилося і анулювання списків № 18 і № 8 у Ковельському окрузі, інші зловживання польської влади.

Невтішним для українських партій виглядало і порівняння відсотку здобутих ними посольських мандатів з часткою українського населення Галичини і Волині. За підрахунками С.А.Макарчука, на території Західної Волині та історичної Галичини в 1931 р. проживало 62,17% українців, 25,75% поляків, 10,14% євреїв, 1,02% німців (53). З округів на цій території обиралося 74 послів (у т.ч. і від повіту Камінь-Коширський Поліського воєводства). З них у 1928 році обрано українців — 39 (52,7%), поляків — 29 (39,2%), євреїв — 5(6,8%), німців — 1 (1,3%) (54).

Розподіл голосів українських виборців між основними політичними партіями виглядав так (разом з анульованими голосами):

УНДО у складі Блоку національних меншин — близько 600 тис. голосів;	
Блок УСРП і соціал-демократів	268677;
Сельроб (правиця)	216987;
Сельроб-лівиця	160145;
КПЗУ (офіційна)	10192;
КНЗУ — “Васильківці” (Тільки у Львові)	106;
УПП	44919;
УНС	8887;
Блок русофілів і “старорусинів”	94953 (55).

Найбільше українських виборців голосувало за УНДО, що дозволило йому одержати 23 мандати в сеймі та 9 у сенаті. Проте на північно-західних українських землях ундівці не одержали жодного мандата. Двох послів до сейму в спілці з УНДО провів холмсько-волинський Сельсоюз. УСРП посідала друге місце серед українських партій у Галичині. За її списком до сейму увійшли 9 послів (7 — члени УСРП, 2 — безпартійні). 1 радикал став сенатором (56).

Водночас вибори засвідчили, що в українському селі досить широкою підтримкою користувалися комуністичні організації. На Волині Сельроб (правиця) вийшов на перше місце серед українських партій, зібравши 114 тис. голосів (разом з анульованими), що становило 44,5% від суми голосів, одержаних українськими списками. Крім того, за Сельроб (правицю) проголосувало в Галичині 48 тис., на Холмщині та Підляшші (у блоці з Поалей-сіон—лівицею) 31 тис.,

на Поліссі 25 тис. виборців. Сельроб—лівицю в Галичині підтримало 75 тис., на Волині 5 тис.; на Холмщині та Підляшші (у блоці з ППС—лівицею) 14 тис., а на Поліссі 66 тис. виборців. Всього ж за списки “робітничо-селянської лівиці” проголосувало майже 400 тис. виборців Західної України (57).

Таким чином, об'єднавшись, комуністи і їхні союзники могли б становити другу після УНДО політичну силу в Західній Україні. Проте розкол у КПЗУ і Сельробі коштував комуністам великих втрат, у т.ч. кількох парламентських мандатів.

Підведемо підсумки. Вибори 1928 р. ще раз підтвердили етнічно український характер Галичини і Західної Волині. Але політична перевага українських партій у Галичині була нестабільною. На Волині вибори зафіксували тенденцію до зменшення впливу опозиційних партій і зростання угодовських настроїв. Водночас вони засвідчили значну колонізацію західних українських окраїн — Лемківщини, Посяння, Холмщини і Підляшшя — і слабкість там українського національного руху.

Найбільшою підтримкою серед українських виборців користувалися партії, що обстоювали ідеал самостійної Української Держави, особливо УНДО, яке підтвердило свою репутацію провідної політичної сили в українському національному русі. Результати виборів показали чималу популярність комуністичних і прорадянських організацій. Водночас виборча кампанія продемонструвала глибоку кризу комуністичного руху в Західній Україні, яка стала початком його занепаду.

Аналіз виборчої кампанії та її підсумків, показує, що участь українських політичних сил у виборах могла б бути набагато успішнішою, якби не гостра міжпартійна боротьба. Розпорошення сил між кількома течіями українського національно-визвольного руху зменшувало його шанси в боротьбі з польським проурядовим блоком.

Проте наслідки виборів 1928 р. не можна недооцінювати. Після них у сеймі і сенаті Польщі утворилося найчисельніше за міжвоєнні роки українське представництво, до якого входили такі непересічні особи, як Дмитро Левицький, Степан Баран, Михайло Галушинський, Дмитро Паліїв, Мілена Рудницька, Володимир Целевич (УНДО), Лев Бачинський, Дмитро Ладика, Іван Макух (УСРП), Максим Чучмай, Степан Волинець (Сельроб), Кирило Вальницький (Сельроб—лівиця) (58). У цей час у румунському парламенті не було жодного українського депутата, у чехословацькому парламенті українці не відігравали самостійної ролі, а про будь-який парламентаризм в Радянській Україні взагалі говорити не доводиться. Тому українські послі і сенатори в польських законодавчих палатах вважали себе єдиним демократично обраним представництвом українського народу і протягом наступних двох років активно виступали від його імені як у варшавському парламенті, так і на міжнародній арені.

1. Słowo Polskie. — 1928. — 12 styc.
2. Діло. — 1928. — 6 січ.
3. Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych Polski Odrodzonej // Sprawy narodowościowe. — 1931. — Nr. 6. — S. 577-584; Radziejowski J. Komunistyczna Partja Zachodniej Ukrainy: Węzłowe problemy ideologiczne. — Kraków, 1976. — S. 207-213.
4. Докладніше про це див.: Сливка Ю.Ю. Сторінки історії КПЗУ. - Львів, 1989. — С. 21-87; Сливка Ю., Зайцев О. Історія КПЗУ: спроба нового осмислення //Голос України. — 1991. — 29, 30 трав.
5. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. — Т. I.: 1920-1939. — Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. — С. 47, 85-86.
6. Діло. — 1927. — 17 лист.
7. Там же. — 1928. — 4 берез.
8. Кедрин І. Життя — події — люди: Спомини і коментарі. -Нью-Йорк, 1976. — С. 167, 182.
9. Там же. — С.166.
10. Діло. — 1927. — 1 груд.; Свобода. — 1927. — 18 груд.
11. Діло. — 1927. — 25 лист.
12. Хто винен? Чому нема українського блоку? — Львів, 1928; Діло. — 1928. — 17 січ.
13. Діло. — 1927. — 11,12 груд.; Свобода. — 1927. — 18 груд.
14. ЦДІА України у Львові. — Ф. 344, оп. 1, спр. 32. — Арк. 94.
15. Кедрин І. Вказ. праця. — С. 167.
16. Діло. — 1928. — 17 січ.
17. ЦДІА України у Львові. — Ф. 344, оп. 1, спр. 398; Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział Rękopisów i Starodruków, zespół UNDO, mikrofilm 70150, k.2-3.
18. Діло. — 1928. — 21 січ.
19. Sprawy narodowościowe. — 1928. — Nr. 1. — S. 57.
20. Ibid. — S. 55.
21. Діло. — 1928. — 22 січ.
22. Słowo Polskie. — 1928. — 4 marca.
23. Діло. — 1927. — 2 лют.; Свобода. — 1927. — 5 лют.
24. Громадський голос. — 1927. — 3 груд.
25. Там же. — 1928. — 21 січ., 9, 23 лют.
26. Українська Нива. — 1928. — 27 січ.
27. Земля і воля. — 1928. — №21 (номер КПЗУ—більшості).
28. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. — Сучасність, 1983. — Т. II. — С. 270-278; Radziejowski J. Op. cit — S. 207-211.
29. Наше слово. — 1928. — 29 січ.
30. Братківський Ю. Шляхами націоналізму, опортунізму та зради. - Харків, 1928. — С. 86.
31. Наша правда. — 1928. — №3-8. — С. 46.
32. Сель-Роб. — 1928. — 12, 19,26 лют., 4 11 берез.
33. Наше слово. — 1928. — 19 лют.

34. Sprawy narodowościowe. — 1928. — Nr. 1. — S. 57.
 35. ДАЛО. — Ф. 110, оп. 4, спр. 902. — Арк. 60-63.
 36. Діло. — 1928. — 2 лют.
 37. ДАЛО. — Ф. 110, оп. 3, спр. 903. — Арк. 8.
 38. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. — Т. II. — С. 313. -
 39. Sprawy narodowościowe. — 1928. — Nr. 1. — S. 59; Наша правда. — 1928. — №4-5.- С. 1; Radziejowski J. Op. cit — S. 213.
 40. Діло. — 1928. — 9,10,13,28,29 лют., 7 берез.; Громадський голос. — 1928. — 26 січ. — 11,25 лют., 15 берез.
 41. Діло. — 1928. — 10 лют.
 42. Eckert M. Historia polityczna Polski lat 1918-1939. -Warszawa, 1988. — S. 112.
 43. Feliński M. Ukraińcy w Polsce Odrodzonej. — Warszawa. -1931. — S. 68.
 44. Ibid. — S. 35.
 45. Sprawy narodowościowe. — 1928. — Nr. 1. — S. 58.
 46. Підраховано за: Sprawy narodowościowe. — 1928. — Nr. 1. -S. 58.
 47. Rzepcecy T. i K. Sejm i Senat 1928-1933. — Poznan, 1928. -S. 59-65; 117-124.
 48. Складено за Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych Polski Odrodzonej. — S. 582.
 49. Ibid. — S. 583.
 50. Див.наприклад: Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929. — Kraków, 1989. — S. 188.
 51. Кедрин І. Вказ. праця. — С. 167.
 52. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w drugiej Rzeczypospolitej 1922-1926. — Kraków, 1979. — S. 145-150.
 53. Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. — Львов, 1983. — С. 148.
 54. Підраховано за: Sprawy narodowościowe. — 1928. — S. 58; Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych... — S. 582.
 55. Rzepcecy T. i K. Op. cit. — S. 229; Radziejowski J. Op. cit. — Tablica między S. 224 a 225.
 56. Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych... — S. 583-584.
 57. Radziejowski J. Op. cit. — Tablica między S. 224 a 225.
 58. Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych... — S. 583-584.

Іван ПАТЕР

ВИЗНАЧАЛЬНА ІДЕЯ СВУ *(За матеріалами “Вістника Союзу визволення України”)*

Українські політичні партії і організації, утворені на зламі двох століть, проводили свою діяльність у межах Австро-Угорської і Російської імперій. Вони визначили характер нового політичного етапу національного відродження в Україні. З вибухом першої світової війни у поневолених імперіями народів з'явилася реальна можливість національно-державного самовизначення. Українські партії і організації висунули основним своїм політичним завданням утворення самостійної держави.

Організацією, яка з вибухом війни відразу, вперше після довгих років поставила справу української політичної незалежності та зв'язала її з міжнародною політикою, був Союз визволення України, заснований у Львові 4 серпня 1914 року. Головне його ядро становили емігранти з Наддніпрянської України — В.Дорошенко, А.Жук, М.Меленевський, О.Скоропис-Йолтуховський. Із СВУ активно співпрацювали у різних напрямках його діяльності й галичани: О.Назарук, В.Сімович, Б.Лепкий, В.Пачовський, П.Карманський. Л.Цегельський, С.Томашівський, І.Крип'якевич та інші.

СВУ провадив велику політичну і дипломатичну акцію, а, крім того, розвинув широку культурно-просвітню, зокрема видавничу діяльність, головним чином між українськими полоненими, які завдяки Союзом були виділені в окремі українські табори у Австрії та Німеччині.

Союз мав свої періодичні видання — “Вістник Союзу визволення України”, газету “Ukrainische Nachrichten” (обидва часописи виходили у Відні) і місячник французькою мовою “La Revue Ukrainienne” у Лозанні (Швейцарія). За чотири роки існування Союзом було видано на європейських мовах близько півтора ста книг, брошур, періодичних видань. Головним органом СВУ був “Вістник Союзу визволення України”, перший номер якого побачив світ у жовтні 1914 р., і виходив аж до листопада 1918 р. (у 1918 р. “Вістник політики, літератури й життя”). Це було регулярне щотижневне ілюстроване видання, всіх чисел якого вийшло 226. Фактичне ведення цього тижневика було в руках В.Дорошенка і М.Возняка, а у 1918 р. — А.Жука. У “Вістнику” працювало не менше 60 співробітників, він

мав великий вплив на полонених, галицьких українців, поширювався у Наддніпрянщині. Взагалі, це був найсолідніший пресовий орган воєнного часу (1).

Матеріали “Вістника” були присвячені роботі самого Союзу визволення України, тогочасним військовим подіям, проблемам українського національно-визвольного руху, процесам національного відродження, міжнародним аспектам українського життя та оцінкам його різними політичними силами. Давалися короткі огляди української історії та культури, публікувалися матеріали іноземних авторів про Україну як суб’єкта світового історичного процесу.

Основна увага авторів тижневика зверталася на українські землі, що входили до складу Росії. Вони творили організацію і свій друкований орган як позапартійні, що покликані були об’єднати людей різної політичної орієнтації для визволення українського народу від російського царизму і досягнення державної самостійності.

Ще перебуваючи у Львові, СВУ видав свою першу відозву “До українського народу в Росії”, де, зокрема, говорилося: “Скинємо вже раз з себе кляте московське ярмо! Як цього не зробимо тепер, то вже ніколи. Не скорше, як згине Росія, зійде сонце свободи на нашій землі! Не скорше, як буде побита Росія, встане вільна Україна” (2).

У Відні випустив Союз ряд відозв до окремих народів: болгар, румунів (3), турків (4), шведів (5), чехів (6). Вперше невеликою громадою політичних наддніпрянських емігрантів після довгих років було поставлено справу української політичної незалежності та зв’язано її з міжнародною політикою. “Ми, українці з Росії, що злучилися в Союз визволення України, — зазначалося у зверненні “До громадської думки Європи”, — уживемо всіх наших сил для остаточного обрахунку з Росією. В цих важких часах, в котрих наша нація по обох боках кордону готується до остаточної боротьби з нашим смертельним ворогом, звертаємося з цим покликом до цілого цивілізованого світа! Нехай світ допоможе нашій слухній справі! Ми звертаємося з тим глибоким переконанням, що українська справа є рівночасно справою європейської демократії” (7).

У політичній платформі, оголошеній у Відні і опублікованій у “Вістнику” (8), зазначалося, що СВУ представляє на час війни національно-політичні та соціально-економічні інтереси українського народу в Росії. Вона мала тимчасове, перехідне значення й цим відрізнялася від програм політичних партій, що укладаються на дальшу перспективу, тобто на невизначений час.

Практичним постулатом своєї політики Союз поставив кінцеву мету українського визвольного руху — утворення Української самостійної держави або принаймні початок української державності у формі автономії хоч би частини українських земель поза межами Росії. Діячі Союзу здавали собі справу, що якщо лише частина українських земель стане самостійною, то українцям прийдеться витримати і пережити найлютіший поступ ворожих сил, “дев’ятий

вал”, екстремістських затій, а в звільненій території здобувати “Нову Січ”, кріпость, що стане захистом і де ростиме і розвиватиметься нове життя України” (9).

Формою правління самостійної української держави мала бути конституційна монархія з демократичним внутрішнім політичним устроєм, однопалатною системою законодавства, громадянськими, мовними й релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань з самостійною українською церквою. Крім того, одночасно з побудовою української держави повинна бути проведена радикальна аграрна реформа на користь селянства.

Один із лідерів СВУ А.Жук писав: “Історія знає вже приклади повстання самостійних держав, от хоч би балканських держав, не так наслідком визвольних зусиль дотичних народів, як наслідком того, що постороння держава мала свій інтерес у “визволюванню” інших народів” (10). Далі він зазначав, що для політичної поведінки українців дуже важливим є питання, чи мають Австро-Угорщина й Німеччина інтерес і охоту “визволяти” Україну. Це повинно бути вирішальним при висуванні українцями національно-політичних цілей і в змаганні досягнути їх в час світової війни, в час будь-яких можливостей (11).

Політично орієнтуючись на Австро-Угорщину і Німеччину, здобуття державної самостійності України СВУ ставив у залежність від перебігу військових подій, вірячи в остаточну перемогу австро-угорських і німецьких армій, в розбиття Росії в те, що “на руїнах російської імперії, цієї тюрми народів, встане Вільна Самостійна Україна” (12).

Діячі СВУ давали собі також відчит перед небезпекою, пов’язаною з перемогою царизму. Це був би початок безпощадного, лютого походу проти всього українського, втрати всіх культурних цінностей, створених такою важкою працею у Галичині та російській Україні. Українці опинилися б без легальних організацій, політичних прав, були б позбавлені можливості далі вести легальні змагання за своє існування і розвиток, змушені б вести тяжку, повну жертв, підпільну революційну боротьбу. Знаючи це, Союз без будь-яких хитань і застережень виступив проти російської навали на боці центральних держав.

Однак СВУ визнавав, що можливість спиратися на чужу допомогу у своїй меті — досягненні вільного, незалежного існування і розвитку України, приносить з собою небезпеку, якою не можна нехтувати. Лідери Союзу зазначали, що сподіватися на другого, хто виконає за тебе частину праці, покладатися на якийсь щасливий склад міждержавних відносин, означало б небезпеку зменшення українських сил, ішло б на шкоду всім прагненням українців щодо завоювання самостійності. Вони підкреслювали, що орієнтація на чужу допомогу не звільняла їх від обов’язку розраховувати на самих себе, не лише на початковій стадії державної самостійності, але “уважа-

ти власні наші сили виключно певною, постійною та незмінливою підставою успіху". Вони прекрасно розуміли всю складність і не-постійність міжнародних відносин, залежних від багатьох найрізноманітніших чинників, і неодноразово підкреслювали, що сподіватися на могутніх союзників, значить "будувати на пливучій бистроріці як на твердому непорушнім ґрунті".

У статті "Перед новими завданнями" також ішлося про те, що значення України як міждержавного чинника залежить прямо та безпосередньо від власної сили. Тільки тоді зможе вона зайняти чільне місце у грі світових інтересів, коли українці будуть силою, бо інакше стануть лише пасивними свідками подій, хоч би вони відбувалися на українській території. "Коли перед століттям вихора світової політики перевалилася через Європу, — підкреслювалося у статті, — наше існування не зазначилося нічим більше, як лишень історичною брошурою про нас, що припала порохом в бібліотеці Наполеона. Далекосяжні міркування і плани про нас Бісмарк зосталися надовго музикою будучності на так довго, як коли ми самі дали наглядні докази своєї життєвої сили, докази, що ми дужі, кріпкі та здатні розвиватися й рости".

Прагнучи добитись своїх державницьких стремлінь, діячі Союзу реально оцінюючи обстанок, усвідомлювали, що сподіватись допомоги від інших можна лише тоді, коли самі будемо сильні. Бо допомога надається народові тільки тоді, коли він сам проявить свою силу і тим докаже рацію свого життя, своїх стремлінь та домагань. Ця чужа допомога, яка повинна збільшити українські сили, але не зменшувала обов'язку СВУ творити та розвивати власні сили (13).

Один із діячів СВУ М.Меленевський, враховуючи об'єктивні обставини, покладав великі надії на піднесення національної свідомості, успіх національно-визвольного руху, що приведе до утворення української держави. У статті "Власними силами" він писав: "Навіть, коли Росія не буде настільки розбита, як то могло здаватись спочатку війни, навіть коли б мир наступив уже незабаром, шлях наш залишається таким же — в ім'я життєвих потреб широких шарів українського народу кликати його до організації і йти вкупі з народом — власними силами з щабля на щабель аж до повного освідомлення усього народу і підйому його тоді за незалежність України" (14).

Союз для здійснення своєї мети покладав надії на народний рух в Україні, знаючи, що без цього годі збудувати національну державу. Відносно Наддніпрянської України для Союзу було найважливішим підтримувати контакт зі своїми однодумцями і прихильниками, залишаючи розв'язання політичної акції на Україні ім самим, в залежності від обставин внутрішнього життя Росії, розвитку воєнних подій і ставлення центральних держав до української справи.

Для поширення серед населення визвольних ідей й підготовки до можливої окупації військами центральних держав українських зе-

мель Союз посилав на Україну своїх агітаторів. У квітні 1915 р. прихильники й однодумці Союзу провели в Києві нараду, на якій схвалили політичну позицію Союзу і його діяльність за кордоном. Для нав'язання тісніших зв'язків із Союзом виїжджав за кордон колишній член РУПу С.Голіцинський. Він побував у Німеччині, Австрії, Болгарії, Туреччині відвідав табори для полонених і був захоплений діяльністю СВУ.

Під впливом Союзу посилилася діяльність Української соціал-демократичної партії, її філії виникали у Полтавщині, Катеринославщині, Київщині, Чернігівщині та інших місцях (15). Взагалі, наддніпрянські українці, не бачачи особливих виглядів для розвитку українського життя в Росії і не покладаючи великих надій до наслідків війни, як писав А.Жук, "на загал держаться української орієнтації" (16).

Діячі Союзу вважали успіх національної акції у повному визволенні лише тоді, як до втілення її береться сама демократія — борці, зв'язані з народом, що, незважаючи на важкі часи воєнного лихоліття, показав своє національне життя, довів свою роль і життєздатність у тому історичному моменті. В.Старосольський у "Думках про демократію" писав: "Жерелом нашої сили зостанеться демократія". Він вказував на те, що крім питань збройної боротьби є ще справи, які не повинні відсуватися "на задній план", відкладатися на пізніше, забуватися, а мусять "пронизувати нашу свідомість й лежати в основі нашого думання і давати самопевність нашої справи". Такою ж нагальною В.Старосольський вважав справу української демократії, як вирішального чинника визнання економічних, політичних і культурних інтересів народних мас, їхньої свідомої сили (17).

Вибухові народної революції, на думку Союзу, повинна сприяти поразка Росії, а для успіху державно-самостійницьких змагань майбутньої української революції проти царського ярма потрібна підготовка громадсько-політичної думки Європи. Саме в цьому напрямі дуже багато робив Союз, і ця праця значно зміцнила і розширила шлях для дальшої боротьби і здобутків українців на їх шляху.

Висвітленням українських проблем у чужих краях займалися спеціальні представники Союзу, а саме: М.Меленевський у Туреччині, д-р Л.Ганкевич у Болгарії, О.Семенів в Італії, д-р О.Назарук у Швеції і Норвегії, О.Скоропис-Йолтуховський у Німеччині. Підтримував Союз публіцистичну й пропагандистську діяльність д-ра Євгена Левицького, що від початку війни перебував у Німеччині.

Перебування делегацій Союзу в названих країнах принесло безперечно багато користі. Цим способом увійшли українці у безпосередній контакт з громадсько-політичним світом цих країн, зав'язуючи потрібні політичні контакти й використовуючи їх для народної справи.

Члени СВУ розуміли, що їхні самостійницькі устремління буде важко зреалізувати без об'єднання з політичними діячами і органі-

заціями Галичини і Буковини. Незважаючи на історичні відмінності у політичних орієнтаціях, українські політичні сили Наддніпрящини, Галичини і Буковини об'єдналися 5 травня 1916 р. у Загальну Українську Раду, тобто у визначальному — творенні української держави. “Справа бо переважна — справа України, — говорилося у привітанні СВУ з нагоди заснування Загальної Української Ради, — справа цілої нашої будучності тепер рішається й великі завдання покладає на нас і великі завдання від нас ставляє, — завдання самовідречення цілого себе для добра рідного народу” (18).

У численних публікаціях автори “Вістника” прагнули осмислити проблему визволення України та утворення самостійної держави на тлі інтересів європейських держав. Українські політичні діячі щораз більше сумнівалися у зацікавленості Австро-Угорщини й Німеччини державною самостійністю українського народу. Цей сумнів виник, зокрема, після окупації австро-угорськими і німецькими військами влітку 1915 р. частини українських земель — Волині, Холмщини й Підляшшя. Коли австро-угорські й німецькі чинники замовчували майбутню долю зайнятих від Росії українських територій, то цією справою зайнялися зацікавлені польські кола, які мали анексію претензії на користь проєктованого польського державного організму відносно українських областей Австрії і Росії. Союз виступав проти таких дій польських політиків щодо Галичини, які не рахувалися з волею й справедливими домаганнями українського народу. На той час втримання і зміцнення правно-державного становища українських областей в Австрії було для українського населення областей дуже важливим життєвим питанням і основою діяльності всіх українських політичних організацій.

Союз визволення України рішуче виступив проти двох актів царського уряду 5 листопада 1916 р. — проголошення польської держави і відокремлення Галичини. Ці прокламації центральних держав перекреслювали всі найскромніші надії українців.

Проголошення самостійного Польського королівства без дефінітивного означення границь, без огляду на українські землі, які разом з польськими знаходилися під окупацією центральних держав, до яких поляки мали претензії і вже “ународовлювали”, — означало, що Австро-Угорщина і Німеччина пішли на руку польським претензіям.

Одночасно було проголошено розширення автономії Галичини, чого поляки завжди прагнули, щоб покласти кінець національному розвиткові галицьких українців, що означало звести нанівець українські домагання (поділ краю на дві автономні області, заснування українського університету й інші).

Проголошення відокремлення Галичини було громом з ясного неба для галицьких українців. С.Томашівський писав: “Для них це був доказ, що Австрія після деякого остудження у своїх відносинах до поляків кинулася знову в їх обійми і почала плисти під флотом

австро-польської розв'язки, пропагованого NKN, до якої вступом мало бути отсе відокремлення Галичини” (19).

Ставлення українців до обох актів 5 листопада 1916 р., висловлене у заявах Союзу визволення України, Загальної Української Ради й Української парламентарної репрезентації, формулювалося досить чітко: “До оборони, до боротьби!” (20). Таким чином, українські політики мали реальні підстави для сумнівів щодо усвідомлення центральними державами самої потреби самостійності українців.

Діячі СВУ уважно стежили також за перебігом політичних подій в Росії. На сторінках “Вістника” друкувалося чимало статей, в яких інтерпретувалося й трактувалося в залежності від політичного розвитку українське питання. Підкреслювалося, зокрема, коли на початку війни український рух в Росії був повністю придушений, а незабаром зруйновано й культурні осередки українського національного життя в Галичині, московські вороги українства вважали українське питання нарешті розв'язаним у бажанім для них напрямі. Однак вони помилилися. В ті найтяжчі моменти української історії, українці не втратили надії на краще майбутнє, а невпинно працювали у всіх ділянках суспільно-політичного життя. І ця праця принесла свої плоди — почав відживати національний український рух в Росії. Російські політичні партії визнавали найелементарніші вимоги українців (мову, пресу), тільки не державну самостійність.

Один з лідерів Союзу А.Жук у статті “З приводу “заяви” Мілюкова” писав: “Стверджуємо, що за цілий час війни жадний російський політик, жадна російська політична партія не сказали публічно й офіційно такого слова в українській справі, яке управнювало б українців до якихось надій і до зміни дотеперішньої своєї політичної позиції” (21). Отже, роки війни нічого не навчили російських лібералів, не змінили їх непевного, хиткого, опортуністичного й нещирого відношення до української справи.

“Вістник” приділяв дуже велику увагу Українським Січовим Стрільцям. На його сторінках друкувалися найрізноманітніші матеріали про різнобічні сторони життя і побуту стрільців, їх бойові дії. У цих статтях зокрема підкреслювався сам факт утворення українського легіону, як надзвичайно важливий і далекосяжний в історії національного життя українців, їх змагань до самостійності. Неодноразово автори наголошували, що завдяки легіону УСС-ів українці стали активною силою серед народів, охоплених війною, і тільки воєнним ділом могли домагатися права до самостійного життя.

Один із багатьох кореспондентів-стрільців “Вістника” Теофіль Мелень зазначав, що українська справа живе, бо живе табір січовиків, а “їх тяжкі бої є доказом, що традиція оружно́ї боротьби українського народу за незалежність не загинула. Вони нав'язали ту нитку, яка порвалася перед двома століттями в полтавській битві і показали гідними спадкоємцями козацьких лицарів” (22).

Січові Стрільці дуже високо цінили діяльність СВУ. Вони запевняли Союз, що велика історична ідея перестала бути для них лише переконанням, а вросла в їх характер і душі, перейшла в діло, стала основною лінією життя, вірили, що ідея, за яку пролило кров, ніколи не тільки не вмере, а з історичною konieczністю повинна перемогти.

У привітанні СВУ з нагоди Великодних свят Січові Стрільці писали: “Віримо, що хоч би ворог все до тла знищив, а остала лиш могила Шевченка і огненне Франкове пророцтво, то ще нічого не пропало. З тою вірою стали Ви на чолі недолею побитого народу, з тою вірою ми стаємо при Вашім боці. Ваша праця, а наша кров під цю хвилю будуть угольним каменем і цементом тої основи, що на ній опреться будуча праця і перебудова національного організму”. Зі свого боку Президія СВУ, складаючи глибоку подяку за слова признання, бажала Стрільцям Товариству бодрості духа і витривалості в боротьбі за волю України (23).

Слід відзначити, що багато авторів “Вістника” були одночасно стрільцями, кореспондентами часопису і членами Союзу визволення України. Серед них В. Темницький, В. Старосольський, О. Назарук, М. Гаврилко, Ю. Шкрумеляк, А. Баб’юк, В. Бобинський, П. Карманський, В. Пачовський та інші, які присвятили чимало матеріалів Січовому Стрільцтву.

З нагоди річниці прийняття присяги звертався Союз до УСС-ів: “Здобуйте силу, повагу, свободу для тих мільйонів, що загивають все ще в чужій неволі, зітріть ржу сумніву та зневіри, а тоді злучіть-ся усі в одну велику самостійну непобідиму громаду” (24).

У Січовому Стрільцтві бачив Союз основу збройних формувань української держави. Тому потрібні були поповнення УСС-ів. Такі резерви, понад півмільйона, були у формі російських полонених-українців у таборах. Але ця маса майже на 70 відсотків була неписьменна, хоч стихійно українська.

Головну увагу Союз приділяв національно-освідомлючій праці серед українців-полонених. Заходами СВУ в кінці 1914 — на початку 1915 рр. повстали чотири табори для бранців-українців: один у Фрайштадті (Австрія) і три у Німеччині (Вецляр, Зальцведель, Рашта). Через ці табори за весь час їх існування перейшло понад 200 тис. чоловік, а своєю таборовою акцією СВУ охопив понад 80 тис. українців.

Завдяки колосальній праці Союзу в таборах були засновані українські школи, просвітні, кооперативні й спортивні товариства, поставлено друкарні, в яких видавалися різні листки, брошури і часописи. У зв’язку з цим один із активних діячів таборової акції СВУ Р. Смаль-Стоцький згадував: “Треба було створити таборову пресу, театр, шкільництво, треба було по таборах провадити виборну владу і створити українські республіки, треба було неписьменні українські жертви російського імперіалізму перевиховати на письмен-

них національно-свідомих громадян-патріотів, які рішилися би піти на фронт, як УССи, окремими дивізіями” (25).

В результаті цієї кількالكітньої важкої культурно-просвітньої праці національна свідомість, здебільшого цілком сирої етнографічної маси полонених зросла до такої міри, що для оборони української державності було зорганізовано дві дивізії: т.зв. “синьожупанники” у німецьких таборах, а в Австрії — “сірожупанників” (назви від кольору уніформи), чисельністю понад 20 тис. вояків. Це була велика заслуга СВУ.

О. Скоропис-Йолтуховський, оцінюючи провідну ідею і мету культурно-просвітньої роботи СВУ в таборах як національну, українську писав: “Те, що величезна більшість московських рабів вернеться з полону, не переживши вогненного відродження революції, цілком свідомими українцями, отже справді вільними людьми, це те, що найцінніше з нашої спільної праці лишиться назавжди як абсолютна культурна вартість, в яку вклав у скарбницю людської культури кожен з тих, хто в цій справі брав участь” (26).

Взагалі діячі СВУ розглядали явища культурно-національного життя України у загально-європейському контексті, представляли зрілість духовного життя української нації. Подаючи різноманітні історичні огляди у часописі, вони показували Україну органічною учасницею загально-європейських процесів культурного розвитку. Всі культурологічні дослідження на сторінках “Вістника” підпорядковувалися головній ідеї цього видання — ідеї державної самостійності України.

Союз визволення України завжди вважав основною метою своєї діяльності політичну незалежність України в її етнічних кордонах і повну демократизацію держави. Лютнева революція 1917 року в Росії наблизила плани Союзу. М. Меленевський, член Президії СВУ у статті “Наше становище до революції в Росії” писав: “Таки діждалися, прийшло справжнє, велике свято й на нашу вулицю! І ми не помилялися, оцінюючи з вибухом війни суспільно-політичні сили Росії та їх розвиткові тенденції таким способом, що політичних реформ і визволення українського народу від гніту московсько-царського деспотизму не можна сподіватися при перемозі царизму, а лише при його поразці на війні” (27).

“Вістник Союзу визволення України” друкував найрізноманітніші матеріали про революційні події в Україні. В статтях його авторів бачимо, як радикально мінялася політика Союзу, знаходимо цілком нові ідеї, що часто навіть були протилежними до старих. Це, зокрема, міститься у мандаті, підписаному полоненими-українцями, голові СВУ О. Скоропису-Йолтуховському, який мав завдання “перед революційним російським правительством подати від тисячі українських полонених Німеччини й Австро-Угорщини жадання привернення потоптаних прав українського народу, віддання землі в руки працуючого люду”.

В мандаті чітко сказано, що голова СВУ повинен домагатися від уряду Росії введення в основу нових законів повного народоправства, прийняття у відношенні до національних змагань України основ Переяславського договору, повернення селянству землі, якнайшвидшого закінчення миру, який забезпечував всім народам Європи вільний розвиток (28).

Остаточо Союз вияснив свою нову платформу на історичному засіданні 2 травня 1917 року, прийнявши відповідні ухвали. Крім вищезгаданих у мандаті тез, в ухвалях підкреслювалося, що СВУ далі стоятиме на ґрунті повної державної самостійності українського народу і всю свою працю буде координувати з діяльністю “покликаних волею революційного українського народу національних репрезентацій на Україні”, тобто з Центральною Радою, яка також визначатиме тепер і його політичну орієнтацію (29).

Щодо практичних завдань, враховуючи зміну обставин політичного життя в Росії, які давали змогу організовувати українські національні сили в їх змаганні до здобуття Україні самостійного життя, СВУ обмежував тепер свою діяльність обороною прав українського населення в зайнятих центральними державами областях, літературною популяризацією серед політичного світу Західної Європи визвольних змагань українського народу й дальше ведення національно-освідомлюючої роботи серед полонених українців у межах держав центрального європейського союзу.

Союз зобов'язався репрезентувати українські справи за кордоном, визначати форми і напрямки діяльності в порозумінні з компетентними політичними чинниками в Україні (30).

В ухвалі виразно зазначив Союз своє “становище нейтральності відносно воюючих держав”. Такий крутий поворот СВУ в бік нейтральності пояснювався, насамперед, тими народно-демократичними завоюваннями українців після Лютневої революції 1917 року. Адже Австро-Угорщина і Німеччина тепер воювали з українським урядом, нехай з обмеженою владою, а значить перешкоджали українській революції. Тому стати на їх бік тепер Союз вже не міг так само, як і на бік російського Тимчасового уряду, бо за заявою діячів СВУ: ще “пройде багато років, доки московські урядовці, оплачені і неоплачені, спекаються свого азійського шовінізму” (31). Отже, вважали вони, якщо війна кому-небудь й потрібна, але не Україні. Звідси стає зрозумілим, чому Союз домагався якнайшвидшого миру.

Як бачимо, Лютнева революція в Росії кардинально змінила позицію СВУ. Перш за все, визволенці або визвольники* побачили, що в українських політичних колах відбулися радикальні переми. Вони від позиції “нейтралітету лежачого”, тобто відмови від будь-якої діяльної допомоги Росії, через форму повної байдужості до

держави-тирана, держави-тюрми (як влучно висловився С.Єфремов: “Хай вона й западеться, ми й пальцем не кивнемо, щоб її рятувати. Активної сили правда не маємо досить, щоб штурхнути свого ворога в пропасть та й не будемо одначе й боронити його: хай собі гине!”) перейшли до активних дій. Революція змінила їх настрої й змагання, що в часі війни тільки зміцніли й набрали більшої сили. Союз надіявся, що тепер і в межах Росії після революції буде можливість уладити і творити вільне життя, бачив не лише більше можливостей для розвитку, але й більше вже досягнутих здобутків, ніж у Східній Галичині, в якій безроздільна влада належала полякам.

Такий хід подій на Україні змусив, очевидно, й Союз зайняти відповідне становище. З появою на російській Україні своєї законної національної влади — Центральної Ради й Генерального Секретаріату Союз “зложив” свій мандат, який засвоїв собі, як вважали його лідери, тільки через неможливе політичне становище в Росії, і дальшу діяльність зобов'язувався вести в згоді з принципами Центральної Ради (32).

СВУ вітав проголошення автономії України 26 червня 1917 р. в Києві. Вважав цю подію новою епохою в історії українського народу, поштовхом до великих переми в укладі політичних сил Європи, прикладом і гаслом для розкріпачення всіх поневолених народів Росії. Визвольники прекрасно розуміли, чому проголошено автономію, а не самостійність. Ще в роки війни СВУ встиг зав'язати контакти з деякими діячами на батьківщині і заохочував їх до праці для віднови самостійності України, хоч здебільшого не знайшов схвалення своєї праці в Україні. В.Винниченко зазначав, що в тому часі українські соціалісти орієнтувалися на всеросійську революцію. Наприклад, на з'їзді Української соціал-демократичної партії в квітні 1917 р. присутні одноголосно відкинули ідею самостійної України, але бажали для неї автономії в рамках всеросійської федерації (33).

Союз визволення України вважав, що зроблено тільки перший крок на шляху до політичної самостійності України, а межі цієї самостійності та її внутрішній зміст удосконалюватимуться в процесі будівництва автономного життя, у процесі боротьби за втримання вже здобутих і завоювання дальших національних позицій. Діячі СВУ підкреслювали, що Центральна Рада проголосила автономію, а не самостійність тому, що мусила рахуватися з укладом політичних сил в Росії й тенденціями всеросійської революції, а ще більше з ступенем національно-політичної свідомості й організації народних мас на Україні. Вони зазначали також, що Центральна Рада йде до накресленої мети поступово, не забігаючи вперед і виставляє такі практичні постулати, які, з одного боку, зустрічали б найменший опір Тимчасового уряду і російських демократів, а з другого — знаходили б відповідне розуміння в реальних обставинах місцевого життя (34).

*Так називали членів СВУ в українських політичних колах Наддніпрянської України.

Такі помірковані поступовання Центральної Ради сприйняв Тимчасовий уряд за ознаку слабості українського руху, над яким і не варто надто зосереджуватися. Вироблений за погодженням з Тимчасовим урядом “Статут вищого управління України”, тобто конституції автономного устрою України, за яким Центральна Рада мала підготувати край до здійснення автономного ладу, створення Генерального Секретаріату, владі якого підлягали всі урядові органи на Україні, представлений українською делегацією в Петрограді був відкинений (35).

СВУ наголосував на тому, що російська революційна демократія відкинула найпоміркованіші прагнення Центральної Ради, завдала смертельного удару всеросійській революції, скомпрометувала її вільні змагання, образила найвищу політичну репрезентацію українського народу, поставила під сумнів її представницьке право, зробила виклик українцям.

Рада зробила з цього відповідні висновки: зірвала зносини з Петроградом, а після більшовицького перевороту під тиском життєвості відважилася на вирішальний крок і 7 листопада 1917 р. видала Третій Універсал, яким проголосила Українську Народну Республіку. “Вістник Союзу визволення України” у статті “Проголошення Української Республіки” від 31 грудня 1917 р. описував цю подію так: “По урочистім молебні вийшов на трибуну генеральний секретар для харчових справ і відчитав універсал, а інші відпоручники Центральної Ради відчитали цей універсал на різних місцях площі св.Софії і Михайлівського монастиря! І з непроглядних мас народу почулося грімке: Хай живе Українська Республіка! Хай живе Центральна Рада. Хай живе Генеральний Секретаріат! Слава!”

Безперечно, проголошення УНР було великим історичним актом, яким український народ задекларував свою волю і право бути собі господарем у власній державі. Однак на той час Тимчасовий уряд і російські демократи показали свої імперські амбіції, доказали своє несприйняття федерації, рівноправності народів Росії. Тому Центральній Раді, виходячи з цього, необхідно було проголосити самостійність Української держави.

17 грудня 1917 р. Рада народних комісарів надіслала Центральній Раді ультиматум, в якому остання звинувачувалася у невизнанні нею радянської влади на Україні, в дезорганізації фронту, роззброєнні радянського війська, підтримці генерала Каледіна. Між більшовиками й українцями почалася війна.

У статті “Большевики й українці” один із лідерів СВУ Микола Троцький писав: “Коли Росія, незважаючи на всі централістичні диктатури — кадетів, Керенського й нарешті більшовиків, все ж не розвалиться, а перетвориться в федеративну державу, то се буде заслугою лише неросійських націй, а в першій мірі найбільшої з них — України. Україна, незважаючи на всі перешкоди з боку росій-

ського центру, зробилася новим організаційним центром. За Україною йде Дон, Кавказ, Білорусь і північні народи Росії” (36).

Такі думки можна пояснити лише повною довірою членів СВУ Центральній Раді, більшість керівників якої бачили у федерації здійснення своїх сподівань, не враховували зміни тодішньої обстановки, не зосереджували зусиль на побудові незалежної держави, не мали чітко вираженої її форми.

Часопис СВУ, який з 1918 р. дістав назву “Вістник політики, літератури й життя” радо вітав Четвертий Універсал Центральної Ради від 24 січня 1918 р., який став втіленням бажань українського самостійницького руху і оголосив всім громадянам України: віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, суверенною державою українського народу” (37).

1 липня 1918 р. Союз визволення України як організація, покликана обставинами війни і призначена на військовий час, виконавши велику політичну й культурно-освітню працю та дочекавшись до здійснення своєї програмної вимоги — державної самостійності України, ухвалою його членів був розв’язаний. Діячі СВУ вважали — мета досягнена!

17 вересня 1918 р. був опублікований лист одного з керівників СВУ В.Козловського, відповідно до якого припинялася робота Союзу в таборах полонених у Німеччині. В ньому, зокрема, говорилося: “Нині ми стоїмо перед доконаною подією — самостійна Українська Держава повстала, й ця подія світової ваги являється нашим оправданням” (38).

Союз визволення України вніс вагомий вклад у розвиток українського визвольного руху, піднесенні національної свідомості українського народу й культури. Він став тією політичною силою, заходами й зусиллями якої українське питання набуло міжнародного значення, зробилося чинником світової політики. Союз був поборником віднови і розбудови Української Держави.

1. Наріжний Симон. Українська еміграція: Культурно-освітня праця між двома війнами. — Прага, 1942. — С.14.
2. Вістник Союзу визволення України (далі Вістник. — *І.П.*). — Відень, 1914. — №1. — 5 жовт. — С.8.
3. Там же. — С.4-5.
4. Вістник. — 1914. — №2. — 27 жовт. — С.8-9.
5. Вістник. — 1915. — №7-8. — січ. — С.22-23.
6. Вістник. — 1915. — №11-12. — берез. — С.11-14.
7. Вістник. — 1914. — №1. — 5 жовт. — С.2.
8. Там же. — С.1-2.
9. Вістник. — 1915. — №9-10. — лют. — С.7.
10. Пам’яткова книжка Союзу визволення України і календар на 1917 рік. — Відень, 1917. — С.370.

11. Там же.
12. Вістник. — 1914. — №1. — 5 жовт. — С.2.
13. Вістник. — 1915. — №9-10. — лют. — С.5-7.
14. Вістник. — 1915. — №15-16. — 24 квіт. — С.1-2.
15. ЦДІА України, м.Львів. — Ф.786, оп.1, спр.67, арк.1.
16. Пам'яткова книжка Союзу визволення України. — С.383.
17. Вістник. — 1915. — №9-10. — лют. — С.13-14.
18. Вістник. — 1915. — №19-20. — трав.-черв. — С.1.
19. ЦДІА України, м.Львів. — Ф.368, оп.1, спр.9, арк.3.
20. Вістник. — 1916. — №64. — 12 лист. — С.731.
21. Вістник. — 1916. — №61. — 22 жовт. — С.682.
22. Вістник. — 1915. — №15-16. — 24 квіт. — С.9.
23. Там же. — С.16.
24. Вістник. — 1915. — №29-30. — 12 верес. — С.1.
25. Золоті роковини: Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік. — Джерсі-Сіті—Нью-Йорк, 1967. — С.95.
26. Терлецький Омелян. Історія української громади в Раштаті. 1915-1918. — Київ-Ляйпціг, 1919. — С.18.
27. Вістник. — 1917. — №16. — 15 квіт. — С.242.
28. Липа Юрій. Союз визволення України. — Одеса, 1917. — С.27-28.
29. Вістник. — 1917. — №19. — 6 трав. — С.289.
30. Там же.
31. Липа Юрій. Вказана праця. — С.29.
32. Нова Рада. — Київ, 1917. — 15 черв.
33. Винниченко В. Відродження нації. Ч.1. — Київ—Відень, 1920. — С.41.
34. Вістник. — 1917. — №30. — 22 лип. — С.465.
35. Там же.
36. Вістник. — 1917. — №52. — 31 груд. — С.825.
37. Вістник політики, літератури й життя. — 1918. — №5-6. — 9 лют. — С.57.
38. Вістник. — 1918. — №35-36. — 8 верес. — С.511.

Микола РЯБЧУК

МІЖ ГРОМАДЯНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ І НОВИМ ЕТАТИЗМОМ *(Становлення демократії і (чи) розбудова держави)*

ВСТУП

Поява незалежної України істотним чином змінила ситуацію не лише в регіоні, а й у цілій Європі. Західний світ, заскочений розпадом СРСР і появою незалежних країн, про які він здебільшого нічого не знав і не хотів знати, приходить поступово до тями, себто до усвідомлення нової, незручної й незвичної для нього реальності.

Один із найпроникливіших американських дослідників, котрий ще задовго до горбачовської “перестройки” передбачив крах комунізму і розпад СРСР, — Збігнев Бжезінський назвав нещодавно появу незалежної України “однією з трьох найбільших геополітичних подій ХХ століття”. Першою, на думку Бжезінського, був розпад у 1918 р. Австро-Угорської імперії. Другою — поділ Європи у 1945 р. на два блоки. “Поява незалежної України, — стверджує професор Бжезінський, — може вважатись третьою такою подією, оскільки вона ознаменувала кінець імперської Росії. А це більше, ніж кінець комуністичного СРСР, це кінець останньої імперії в Європі. Ця подія, в свою чергу, обумовлює цілий ряд важливих політичних змін. Розваливши Російську імперію, незалежна Україна створила можливість для самої Росії — як держави і нації — стати нарешті демократичною і європейською... Поява незалежної України є, таким чином, не лише важливим геополітичним явищем, а й явищем *філософським* (виділ. моє. — М.Р.)” (1).

І все ж треба визнати, що певні стереотипи й упередження все ще тяжіють над свідомістю багатьох зарубіжних політиків, “призвичаєних, — за словами Г.Кісінджера, — до стабільності як абсолюту і схильних сприймати найкардинальніші зміни в світі лише як тимчасове відхилення від звичного стану речей” (2). Стосується це і західних політологів, істориків, журналістів, котрі беруться зараз досліджувати чи коментувати події у східноєвропейському регіоні, будучи в кращому разі знавцями російської мови, культури, історії, і, відповідно, сприймаючи всі події і явища на околицях “великої Росії” як щось маргінальне і малозначуще. І тим більше подібні стереотипи панують над свідомістю пересічних громадян, яким “Нью-

Йорк Таймс" пояснює, що гоголівський Тарас Бульба — це "легендарний російський (!) атаман" (3), або малює карту-схему Європи, де все, що на схід від Польщі, і досі позначається як "Росія"; "Нью-Йорк Бук Рев'ю" тим часом вустами авторитетного політолога Абрагама Брумберга перекоонує читачів, що українська мова "відгалужилась у XVI ст. від російської (!)", впливовий "Тагешспігель" характеризує Рух як "ультра-радикальну" організацію (4), а вже згаданий "Ньюсвік", опублікувавши блискучу статтю Кісінджера, не втримався, однак, від вельми сумнівної шапки над нею: "Росіяни занепокоєні "фашистським націоналізмом" у республіках типу України" (в оригіналі ця псевдоцитата виглядає так: "Росіяни занепокоєні "фашистським націоналізмом", уособлюваням Володимиром Жириновським", — різницю між Україною і Жириновським редактори поважного тижневика скоріш за все знають, але ж і з анти-українськими стереотипами у свідомості своїх читачів вони теж змушені рахуватись і відповідно до них пристосуватись...).

Я не збираюсь вас нудити подібними прикладами, хоча при бажанні з них можна було б скласти чималу книгу. Єдине, на що б я хотів звернути увагу, — це необхідність появи україністики як самостійної дисципліни, що має не менші підстави для існування, ніж русистика, чи, скажімо, полоністика, богемістика, балканістика; у кожному разі, сьогодні вона вже не може бути функцією від згаданих дисциплін і, тим більше, не повинна нею бути завтра.

Цілком очевидно, що новопостала країна у Східній Європі, співмірна за своїми розмірами, населенням і економічним потенціалом з найбільшими країнами континенту, може відігравати важливу роль не лише в регіоні, а й загалом у світі. При цьому далеко не академічний інтерес становить проблема: чи буде ця роль позитивною, себто чи стане Україна конструктивним чинником європейської політики і нового, гармонійнішого світового устрою, а чи перетвориться на ще одне джерело нестабільності, ще одну причину "головного болю" для міжнародного співтовариства?

Саме на це питання я й хотів би відповісти своєю статтею, з'ясувавши можливі шляхи розвитку подій в Україні та найбільш імовірні варіанти її майбутнього, присутнього вже сьогодні у найхарактерніших "утопічних візіях" колективної свідомості.

ФОРМУВАННЯ НАЦІЇ

На думку найоб'єктивніших, себто не схильних до патріотичної риторики дослідників, формування української нації ще не завершилось (5), хоч розпочалось воно, подібно як формування інших східноєвропейських націй, у першій половині XIX ст., у добу романтизму (6). У Східній Європі з розпадом Австро-Угорської, Османської й, почасти, Російської імперії цей процес успішно завершився появою низки незалежних держав, тим часом як в Україні та Біло-

русії, окупованих більшовиками й інтегрованих до нової, ще нещаднішої імперії, цей процес загальмувався, а місцями й пішов назад, у бік деструкції (7).

Тим не менше, 90% громадян України проголосували — 1 грудня 1991 р. — за її вихід з СРСР, визнавши тим самим якщо й не свою приналежність до самостійної української нації, то, принаймні, свою готовність до неї належати. Можна, звичайно, вважати, що певну роль у голосуванні відіграв "регіональний патріотизм", неусвідомлена зверхність прямих нащадків Київської Русі, якими вважають себе не лише українці, а й росіяни на Україні, щодо пізнішого історичного відгалуження тієї ж Русі — Московського царства та Російської імперії, — зверхність, відзначаювана ще в XIX ст. російським істориком К. Кавелінім: "З найдавніших часів помітна яскрава відмінність великоруського племені від західно-руських (маються на увазі білоруси й українці. — М.Р.). Останні дивились на перше згори, з погордою. У ньому майже нема індивідуального начала, нема поетичного характеру, особистої хоробрості, хвацькості, лицарства..." (8).

Та значно істотнішими, на наш погляд, були економічні причини: намагання багатшої, більш обжитої й краще загосподарованої України відірватися від біднішої, більш спустошеної й люмпенізованої Росії. А головне — Росія, перефразовуючи відомі слова Ортегі-і-Гассета, який, зрозуміло, писав про Іспанію, а не про Росію, — не спромоглася створити для своїх колоній "програми спільного майбутнього, здатної захопити ці біологічно споріднені етноси" (9), не зуміла їм запропонувати переконливого і привабливого "плану спільної діяльності".

Саме за "програму спільного майбутнього", думається, й голосували 1 грудня 1991 р. мешканці України, а не за спільне минуле (його до пуття тут ніхто не знає, оскільки сама історія України впродовж десятиліть була заборонена), не за спільну етнічність (близько четвертини населення України складають росіяни) і не за спільну мову (майже половина населення України говорить або по-російськи, або химерною сумішшю обох мов). Можна погодитись із парадоксальною тезою К. Вілсона та Е. Сміта: "Не етнічні групи руйнують національно-державну єдність, а усвідомлена відсутність такої єдності ... витворює етнічні групи" (10). Роман Шпорлюк досить переконливо розшифровує цю тезу стосовно СРСР: "Успішні економічні реформи за Горбачова могли б, цілком імовірно, істотно зменшити масштаби націоналістичного руху на Україні проти московського врядування. Тим більше не дійшло б до такого піднесення російського антирадянського націоналізму, коли б не лише Горбачов, а й ціла Жовтнева революція не зазнали краху в своїх обіцянках. Таким чином, піднесення масового політичного націоналізму в республіках має розглядатися, на мій погляд, у зв'язку з поразкою "совєтизму" у найширшому значенні цього слова" (11).

По суті, йдеться про смерть однієї утопії й утвердження іншої, — смерть утопії марксистсько-ленінської й перемогу утопії європейської, “західної”. Саме ця “утопічна візія” — ліберальної демократії, ринкової економіки, європейської цивілізації — й лягла в основу тієї “програми спільного майбутнього”, яка об’єднала населення України на референдумі 1 грудня довкола ідеї незалежності. Про характер цієї “утопічної візії” в Україні ми ще поговоримо, а поки що звернемо увагу на один принциповий, як нам здається, момент, а саме: формування української нації завершується сьогодні як формування нації передусім політичної, а не етнічної.

Етнічна, мовна, конфесійна й інша різноманітність українського населення, безумовно, ускладнює процес націє- і державотворення, залишаючись потужним чинником політичної дестабілізації, а проте ця ж таки різноманітність парадоксальним чином сприяє стабільності, спонукаючи практично всі політичні сили в сьогоdnішній Україні до поміркованості, розсудливості, постійного враховування інтересів протилежної сторони, себто пошуку своєрідного консенсусу.

В Україні, як відомо, не лилась поки що кров на ґрунті між-національних конфліктів; навіть у Криму попри відчайдушні зусилля російських, а почасти й українських націоналістів, такого конфлікту — на зразок Наддністровського у Молдавії — спровокувати не вдалось. Не викликали жодної конфронтації у суспільстві прийняті українським парламентом Закон про мови, Закон про громадянство, Закон про національні меншості. Поступова реукраїнізація вищої освіти, державних установ, армії теж не приводить поки що до надмірного соціального напруження: почасти через повільність і ступеневість цього процесу, почасти через гнучкість і готовність врахувати регіональні особливості, почасти через близькість російської й української мов: в Україні не лише всі українці знають російську, а й усі росіяни розуміють по-українськи і при бажанні чи в разі потреби більшість із них здатна цією мовою спілкуватись, — те, чого поки що нема ні в Прибалтиці, ні в Молдові (12).

Усе це дає підстави сподіватися, що процес націєтворення в Україні відбуватиметься без надмірних конфліктів, себто матиме м’який, еволюційний, цивілізований характер. На сьогодні в Україні нема жодної більш-менш впливової політичної сили, яка б обстоювала моноетнічний характер української нації, закликала до примусової українізації чи підіймала гасло “Україна для українців”.

“Одна з найбільших несподіванок у Центральній-Східній Європі, — вважає американський професор Роман Шпорлюк, — це поява в Україні національного руху, який не є рухом етноцентричним. Українські політичні діячі вважають, що можна бути добрим українцем, маючи за рідну мову — російську. Я б сказав навіть більше: сама з’ява поняття української політичної нації, що охоплює не лише росіян, а й поляків, євреїв, татар, є однією з найдивовижніших подій останніх років” (13).

Друга серйозна проблема, яка стоїть перед сьогоdnішньою Україною, — це будівництво держави. Як відомо, усі попередні спроби українців добитись державної незалежності закінчувались невдачею. Відлік цих спроб починається, очевидно, з XVII ст., коли тривала війна козаків під проводом гетьмана Богдана Хмельницького проти панування Польщі закінчилась підписанням Переяславського договору з Росією 1654 р., за яким Україна отримувала покровительство Московського царства і значну автономію в його складі. В міру ослаблення України і посилення Росії ця автономія істотно обмежувалась, а спроба гетьмана Івана Мазепи перейти 1709 року під патронат Швеції закінчилась для нього поразкою й остаточною ліквідацією української автономії (14).

Цікавішими, однак, і повчальнішими для нас є уроки національно-визвольних змагань українців 1917-1920 рр., коли на руїнах Російської імперії виникла Українська Народна Республіка, що, обложена зусібіч противниками, впала врешті під натиском російських більшовиків.

Та поразка, проте, — всупереч розповсюдженій думці, — не була цілковитою. Маріонеткова “Українська Радянська Соціалістична Республіка”, що постала на місці УНР, була своєрідною даниною російських більшовиків сепаратистським домаганням українців, засобом зберегти хоч би таким чином цю територію під своїм впливом, а також перетягнути на свій бік українських “лівих” — соціал-демократів, федералістів, автономістів тощо. Національно-культурне відродження, що тривало в Україні майже до кінця 20-х років, було своєрідним наслідком цього компромісу між російськими більшовиками й українськими “лівими”, як, зрештою, й саме проголошення СРСР 1922 р. — хай формальна, а все ж федерація колишньої імперії.

Російські націоналісти, які проклинають сьогодні більшовиків за те, що ті, федералізуючи імперію, заклали тим самим під неї бомбу сповільненої дії, безумовно, мають рацію. Але вони помиляються, гадаючи, ніби більшовики мали якийсь інший вихід: федералізація була для них останнім шансом порятувати імперію, і вони його використали (15).

Для України тим часом навіть формальне проголошення “УРСР” — при всій її маріонетковості й бутафорськості — мало винятково велике значення. По-перше, тому, що певним чином легітимізувало існування української держави й нації — хай навіть у “непорушному” союзі з Росією. По-друге, дало змогу витворити певні державні структури, державну адміністрацію, державну атрибутику і навіть здобути формальне (а проте, як згодом виявилось, дуже важливе) членство в ООН. І по-третє, формальне існування “УРСР” як певної етнічно-територіально-адміністративної цілості з елементами

квазі-державності об'єктивно закладає юридичні й психологічні підвалини для формування на цій території політичної нації (16).

Перейти від формального "суверенітету" до фактичного виявилось справою все-таки легшою, ніж творити державу на місці кількох губерній чи провінцій, та ще в умовах іноземної інтервенції та громадянської війни.

Визвольні змагання, однак, мали й інший аспект: поразка ліберально-демократичної, багатопартійної УНР, очолюваної відомим істориком, академіком Грушевським, надовго утвердила в серцях українських націоналістів переконаність у безперспективності ліберальної демократії у справі державного будівництва. Авторитаристська ідеологія неподільно запанувала в українському національно-визвольному русі 20-30-х років, закономірно штовхнувши його лідерів на початку Другої світової війни до фліртування з німецькими нацистами. І лише арешт гітлерівцями керівників проголошеної у Львові "незалежної української держави" (30 липня 1941 р.), нещадні розправи з іншими діячами націоналістичного підпілля, а також прихід до ОУН українців зі Сходу спонукали провідників українського руху поступово відмовитися від ідеології "інтегрального націоналізму" муссолінівського зразка.

І все ж, мусимо визнати, що авторитарні тенденції в українському русі залишаються й досі доволі сильними. Відмовившись від "інтегрального націоналізму" з його ксенофобією (Україна для українців), войовничою антиросійськістю (Росія як одвічний ворог України) та партійною нетерпимістю (хто не з нами, той проти нас), українські політичні лідери прийшли поки що до химерної суміші ліберально-демократичних ідей з авторитарною практикою.

"Держава" стала сьогодні найуживанішим словом у їхньому політичному словнику, і хоча до нього нерідко додаються епітети "демократична", "цивілізована", "європейська", мало хто ставить під сумнів найсумнівніше: пріоритет інтересів держави над інтересами особи. Фетиш нації замінено фетишем держави.

По суті, це не лише українська проблема. Практично усі молоді держави в період свого становлення проходили період авторитаризму. Усі радикальні реформи в країнах третього світу не обходились без авторитарних режимів.

Проблема авторитаризму з "людським обличчям" — такої собі "освіченої монархії" — широко обговорювалась і в Росії наприкінці "перестройки", коли пробуксовування горбачовських реформ робилось дедалі очевиднішим. Обговорюється вона російськими лібералами й нині — у зв'язку з неспроможністю ельцинських реформаторів зламати опір криптокомуністичної демократії. Не лишаються байдужими до неї й українські політологи: "Авторитаризм, — пише на сторінках ліберального львівського "Post-Поступу" Володимир Рубан, — міг би бути благом, якби зростав не на базі адміністративно-командної розподільчої економіки, а на основі ринко-

вих реформ. Адже очевидно, що перейти до ринку і зробити його достатньо ефективним і цивілізованим в наших умовах неможливо без певного насилля влади над народом... Незвиклий жити в умовах демократії народ у масі своїй втомився від обіцянок і злиднів, від шаленого росту цін і, безумовно, готовий змиритися з елементами диктатури..." (17).

Не заглиблюючись тут у занадто складну і неоднозначну проблему "авторитаризму як блага" (за певних обставин, — варту, мабуть, окремого, не менш ґрунтовного дослідження), — вкажемо лише на додаткові обставини, які у випадку України ще дужче ускладнюють цю непросту проблему.

По-перше, численні невдачі, які переслідують український національно-визвольний рух упродовж усієї його історії, виробили в українців своєрідний комплекс катастрофізму — панічний страх чергової поразки, неврастенічну боязнь втратити цей останній шанс, дарований їм історією (18).

По-друге, оскільки впродовж усієї історії найбільшим ворогом української незалежності незмінно була Росія, українці й сьогодні надзвичайно болісно сприймають реваншистські настрої у Москві, безвідповідальні висловлювання високопоставлених російських політиків, небажання Росії виводити свою армію із Прибалтики, поведінку російських військових у Молдові й на Чорноморському флоті, просербську позицію Москви у югославському конфлікті, та й просто результати соціологічних опитувань, згідно з якими абсолютна більшість росіян і досі не може змиритися з розвалом СРСР і визнати незалежність України (19).

По-третє, несформованість української нації і її поліетнічність, про яку ми говорили вище, нерозвиненість державних структур або їх традиційна проімперська орієнтація, відкритість кордонів і наявність чужинського флоту в українських портах, економічна криза і сировинно-енергетична залежність від Росії, — ці та інші чинники об'єктивно посилюють в українців відчуття хиткості, незащищеності їхнього суверенітету.

І, нарешті, по-четверте, — Україна ніколи не відчувала за собою підтримки, бодай моральної, з боку Заходу (20), — чи то в часи національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., чи то під час штучного голодомору 1933 року, коли загинуло до 10 млн. українців (західні вчені впродовж десятиліть воліли називати цей голокост "національною вигадкою" — цілком у дусі своїх сталінських колег); не більшою була увага на Заході й до українського правозахисного руху 60-70-х рр., — що, між іншим, давало можливість режиму розправлятися з українцями набагато брутальніше і цинічніше; та й сьогодні Україна знаходить досить мало співчуття й розуміння у світових столицях — хоч би й у таких очевидних з погляду міжнародного права питаннях, як поділ Чорноморського флоту, узурпація Росією майна колишнього СРСР (це при тому, що свою частку ра-

дянських боргів Україна таки взяла на себе), або й у таких елементарних справах, як рівноправне представництво України й Росії у міжнародних спортивних організаціях і турнірах тощо.

Може, тому навіть найзавзятіші українські ліберали й космополіти стають сьогодні перекоханими державниками — просто відчуття історичної справедливості, зі співчуття до слабшого, з усвідомлення тої самоочевидної для українців істини, що, як сказав Іван Дзюба, — “в Росії (та інших пост-комуністичних країнах. — *М.Р.*), хоч би як там розвивалась криза, ніколи не дійде до втрати державності, а лише зміни форм цієї державності. Тоді як в Україні питання полягає саме в тому, чи утвердить вона свою державність, чи втратить” (21).

Небезпека авторитаризму, про яку сьогодні багато говориться в українській пресі, не означає поки що ані появи політв'язнів, ані закриття антиурядових видань, ані, тим більше, розпуску парламенту, введення військового стану й переслідування опозиції. Йдеться поки що лише про зосередження Президентом дадалі більшої влади у своїх руках, а впровадження інституту президентських намісників в областях з доволі широкими повноваженнями та намагання протягнути деякі авторитарні положення через проект Конституції, головним архітектором якої є сам Президент як голова конституційної комісії.

Все це, за великим рахунком, складає не бозна-яку загрозу для демократії — принаймні, у країнах з розвиненим громадянським суспільством, ринковою економікою й ефективною правовою системою. Але в пост-тоталітарних, глибоко етатизованих суспільствах, де стара комуністична номенклатура міцно зберігає свої позиції (владу і власність), будь-який відступ від ліберально-демократичних засад може й справді означати безповоротне сповзання в бік авторитаризму, а тому про таку загрозу краще справді говорити сьогодні, коли можна ще говорити.

Найімовірніше, Україна найближчим часом залишатиметься державою з “м'яким” авторитарним правлінням, посуваючись у бік жорсткішого авторитаризму в разі загострення суспільної кризи. І, навпаки, еволюціонує в бік ліберально-демократичного устрою — у разі успішного подолання економічних та інших проблем. Ймовірність неоконуністичного чи неофашистського тоталітаризму у цій країні виглядає наразі мінімальною: комунізм дискредитований тут 70-літньою більшовицькою практикою, що мала, крім усього, ще й виразно проімперський, українофобський характер, нерідко супроводжуваний відвертим колонізаторським геноцидом. Що ж до “інтегрального націоналізму”, то ця ідеологія теж дискредитована передвоєнним інтригуванням націоналістів з гітлерівцями та пізнішою інтенсивною антинаціоналістичною пропагандою в Україні, що зробила саме слово “націоналіст” для більшості людей лайкою. (У цьому відношенні ситуація в Україні принципово відрізняється від си-

туації у Росії, де нацистська і більшовицька ідеології потужно підживлюються ідеологією імперсько-реваншистською. Багатотисячні демонстрації, організовані небільшовиками в Москві під червоними прапорами, важко собі уявити в Києві, тим більш важко собі тут уявити той розгул антисемітизму, який спостерігається у Росії, і взагалі неможливо уявити, щоб неофашистський кандидат типу Жириновського зібрав тут 7 млн. голосів на президентських виборах, — нагадаємо, що в Україні його значно “поміркованіший” колега Ю.Шухевич, лідер крайньої правої Української національної Асамблеї, не спромігся торік зібрати навіть 100 тис. підписів, щоб бути бодай висунутим кандидатом у Президенти).

Демократична суперечність між державотворенням і становленням демократії не видається українським політологам нерозв'язною. “Прагматична політика здатна поєднати пріоритети державності та демократії”, — вважає В.Кулик (22). Оптимістично завершує також своє дослідження політичної культури українців і соціолог В.Бебик: “З огляду на відкритість, комунікабельність українського національного характеру, його схильність до новацій, є підстави вважати, що корисний досвід традиційних парламентських демократій набуде досить високого рівня й сприятиме формуванню повнокровного громадянського суспільства в незалежній Україні” (23).

Поглянемо ж далі, якими є сили, що мають здійснювати в Україні оту “прагматичну політику”, і яким є саме суспільство, що має ту політику сприйняти.

СУСПІЛЬСТВО І ВЛАДА

“Розбудова держави”, що визнається практично всіма політичними силами в Україні за першочергове завдання, відсуває на другий план інші — економічні, політичні, соціальні — проблеми. У той же час практично всі політичні сили в Україні визнають, що держава ця має бути демократичною, правовою, з вільною, ринковою економікою та розвиненим громадянським суспільством. Відмінність між різними політичними силами в Україні полягає, отже, лише в різному розумінні шляхів, якими має творитися ця держава, пріоритетів, яких при цьому слід дотримуватися, та синхронізації процесу державотворення з іншими життєво необхідними для України реформами.

При цьому можливості вибору і маневру в українських політиків обмежені двома досить жорсткими імперативами. З одного боку, їхні державотворчі зусилля не повинні бути надто слабкими, оскільки зовнішня й внутрішня нестабільність, вразливість українського суверенітету справді вимагають якнайшвидшого створення міцної держави. А з іншого боку, їхні державотворчі зусилля не повинні бути надмірними й самодостатніми, оскільки недорозвиненість громадянського суспільства, брак правових і демократичних традицій,

слабкість незалежної преси й політичної опозиції і засилля крипто-комуністичної номенклатури легко можуть відкрити дорогу новому етатизмові, культові держави та її вождя, авторитаризмові й диктатури якщо й не кубинського чи північнокорейського типу, то, принаймні, типу узбецького чи туркменського.

Той-таки Володимир Рубан у згаданій статті в “Post-Поступі” мусив визнати, що “український варіант авторитаризму означає тільки витіснення демократів”, а в наступній статті (24) пояснив докладніше: “Авторитаризм в Україні — це не те, що було в Чилі у 70-і чи в Індонезії у 60-і роки. Наш варіант — адміністративно-командна, комуністична економіка з жовто-блакитною політичною елітою над нею... Після розпаду Союзу авторитаризм з України нікуди не зникав, просто центр його став ближче — перемістився з Москви до Києва. Національна ідея дала йому друге дихання, а соціальна база авторитаризму залишилася колишня: комуністична номенклатура, директорський корпус. Плюс націонал-патріоти, готові жити хоч би й на “Кубі”, тільки б та була незалежною. Народ, хоч і втомився від обіцянок і черг, але навряд чи масово підтримає авторитарний режим. Однак мовчки змиритися з ним, мабуть, готовий”. І сумний висновок: “Демократична опозиція в Україні, особливо після розколу в Русі, занадто слабка, щоб зупинити авторитаризм”.

Звичайно, кожен народ має той уряд, якого заслуговує і ту державу, яку зумів собі побудувати. Але це, зрозуміло, не означає, що опозиція, визнавши власне безсилля, повинна чи має право усунути від протистояння авторитарному режимові. Навіть не маючи змоги змінити владу, вона все ж може істотно впливати на її характер; незаперечна ліберальність сьогоденського українського режиму є, до великої міри, заслугою опозиції, причому як “непримиреної”, так і тієї, що йде на співпрацю з Президентом та його адміністрацією.

Реальна розстановка політичних сил в Україні була приблизно така. Понад дві третини місць у парламенті контролювала кравчуківська “партія влади” — неформальна, себто після розпуску КПРС організаційно не оформлена, а проте досить добре згуртована партія директорів державних підприємств, голів колгоспів, державної й господарської адміністрації різних рівнів, колишніх секретарів райкомів і обкомів КПУ. Словом, партія старої комуністичної номенклатури чи, як її влучно схарактеризував Дж. Орвелл у своєму блискучому романі “1984” — “внутрішня партія”.

Близько третини місць у парламенті на весняних виборах 1990 року здобула опозиція — досить строкатий і не надто згуртований на сьогоднішній конгломерат політичних партій національно-демократичного характеру, значну частину в якому складають представники національно й політично свідомішої Західної України, політично свідомішого Києва та деяких інших великих східноукраїнських міст.

І хоча вибори 1990-го року проводилися в умовах однопартійності,

під контролем комуністичної номенклатури, їх результати загалом об’єктивні, з невеликими поправками, відбивають характер суспільства, рівень його національної й політичної зрілості.

“Всупереч ходячим уявленням про надмірну заполітизованість населення, — визнав поза і понадпартійний ліберал Іван Дзюба, — соціологічні опитування засвідчують, що більшість населення або зовсім не цікавиться політичним життям, або має про нього дуже приблизне уявлення і що тільки менше третини його хоч якоюсь мірою причетні до всього спектру інститутів громадянського суспільства (від політичних партій до спортивних організацій): Дуже низький показник (25). Цю розстановку сил непрямым чином підтверджують і результати двох загальноукраїнських голосувань — весняного, “горбачовського”, на користь збереження “оновленої” федерації, та грудневого, “кравчуківського”, коли населення мало підтвердити не лише Акт про державну незалежність України, а й обрати собі Президента. В обох випадках проти “партії влади” (весною — проти її проекту збереження “федерації”, в грудні — проти її кандидата Л.Кравчука) проголосувало приблизно 30% виборців.

Усе це показує, що решта населення й справді залишається поки що інертною, політично індиферентною масою, готовою голосувати за будь-які, спущені згори, пропозиції. Саме ця “мовчазна більшість”, виплекана десятиліттями тоталітаризму і нещадної поліційної селекції, й складає соціальну основу, на яку спирається нині “партія влади” (26).

Змінити цю розстановку сил без розвитку в Україні повноцінного громадянського суспільства, гадаємо, неможливо. Безумовно, і незалежна преса, і вільні профспілки, і опозиційні партії та громадські організації є важливими елементами цього суспільства. Але в його основі має лежати вільна ринкова економіка, — тільки вона забезпечує економічний суверенітет особи, тільки вона спонукає її до економічної самодіяльності, ініціативи, заангажованості, робить її зацікавленим у суспільних справах громадянином з власними, чітко усвідомленими інтересами і позицією, а не байдужим до всього “членом колективу”.

“Партія влади”, безумовно, це усвідомлює: прагнучи забезпечити собі “ліберальний” імідж — і перед світом, і перед власними громадянами, вона загалом толерує і незалежну пресу, і політичну опозицію, але робить усе, щоб зберегти свою соціальну базу: державно-монопольну промисловість, адміністративно-розподільчу торгівлю, феодально-колгоспне господарство.

Безперечно, робити небажані для себе реформи українська “партія влади” таки буде змушена: економічна криза зайшла надто далеко, незалежна преса, профспілки та опозиційні партії дошкуляють дедалі дужче, та й власні декларації щодо “вільного ринку”, “приватизації й роздержавлення”, “інтеграції у Європу” рано чи пізно доведеться виконувати. Проблема реформ для “партії влади”

зводиться, отже, до двох моментів: по-перше, яким чином їх відтягнути, відстрочити, загальмувати, і, по-друге, яким чином використати їх з максимальною користю для себе?

Можливості відтягування реформ, схоже, вже вичерпались, можливості їх обертання на власну користь залишаються й далі доволі великими. Як відомо, і в Росії, і в Україні земля не стала приватною власністю, селяни не мають права ні купувати її, ні продавати, що, очевидно, не просто продовжує життя колгоспному рабовласництву, а й зберігає для “партії влади” найнадійнішу соціальну опору — забите, затуркане, політично безправне і деморалізоване село. Те саме й у промисловості, де цілі галузі виводяться з-під приватизації і перетворюються у щось на зразок тих-таки колгоспів з неподільною владою тої-таки крипто-комуністичної номенклатури. І нарешті у найефективніших галузях (готелі, ресторани, торгові та посередницькі фірми) відбувається так звана “номенклатурна приватизація” — похапливе розкрадання державної власності державною ж таки адміністрацією. Навряд чи знайдеться в Європі інша країна, де б величезна кількість спільних підприємств і комерційних фірм очолювалась ближчими і дальшими родичами державних чиновників — аж до міністрів включно. Те, що у правових державах називається корупцією і незаконним протекціонізмом, в Україні, на жаль, називається “бізнесом”.

По суті, відбувається процес переродження компраторської номенклатури в компраторську буржуазію.

А що ж опозиція? Як уже говорилося, після формального розпуску КПУ-КПРС та проголошення Україною незалежності, опозиція опинилася в двоїстому становищі: з одного боку, її політична програма начебто виявилась реалізованою, а з іншого — реалізованою мовби не до кінця, оскільки практично вся комуністична номенклатура залишилась при владі, тільки тепер уже під іншими прапорами. Ситуація ускладнилась й тим, що Президент Кравчук перебрав не лише незалежницькі, державницькі гасла опозиції, а й її економічні вимоги — роздержавлення, приватизації, вільного ринку.

Зрозуміло, що виступати проти власної програми, яка раптом стала президентською, демократи не могли. Вони могли виступити лише проти конкретних людей, які начебто взяли цю їхню програму виконувати і яким ця програма була, безумовно, чужою, щоб не сказати ворожою. Але для того, щоб неспроможність (та й нехіль) старої номенклатури виконувати реформістську програму зробилась для всіх очевидною, потрібен був певний час. Саме цей час Президент Кравчук і використав для того, щоб переконати частину націонал-демократів у потребі “консолідації всіх патріотичних сил” довкола “розбудови держави”, потрібі переступати заради цього через “особисті амбіції” (натяк на непримиренного лідера Руху В. Черновола) та нехтувати “незначними” тактичними відмінностями заради великої стратегічної мети.

Розкол у рядах опозиції став неминучим: на межі лютого-березня 1992 р. він відбувся у Русі, а в квітні — в УРП, найбільшій опозиційній партії, що постала кілька років тому з дисидентських гелсинських груп. І, нарешті, другого липня “державники” провели Конгрес національно-демократичних сил, де УРП, ДемПУ та менші партії й організації утворили блок на підтримку “державотворчих” зусиль Президента Кравчука. Націонал-демократи з Руху та ліберали з “Нової України” відмежувались від Конгресу, вважаючи гасло “обмеженої”, “вибіркової” співпраці з крипто-комуністичною номенклатурою облудним, як і протиставлення “хорошого” президента — “поганому” урядові.

“Президент цей обраний не нами, — сформулював тоді свою позицію В. Черновіл, — жодних зобов’язань він Рухові не давав, і беззастережно його підтримуючи, ми можемо лише беззастережно себе скомпрометувати. Ви подивіться, скільки дурниць робиться в економічній політиці! Невже Рух має і за це відповідати? За бездіяльність і некомпетентність уряду, за відвертий саботаж реформ? А це, між іншим, уряд, сформований Президентом” (27).

Чорноволові опоненти, щоправда, вказували і на певні позитивні наслідки, які дала співпраця частини націонал-демократів з владою, — у зовнішнь-політичному відомстві, наприклад, чи у дорадчих органах; у Міністерстві освіти, очоленому демократами. Але негативні наслідки такої колаборації зробились дедалі очевиднішими: слово “компрометація”, вжите В. Черноволом, буквально заповонило сторінки опозиційної преси: “компрометація ідеї української державності йде повним ходом і в усіх можливих напрямках” (І. Дзюба) (28); “суб’єктивний, волюнтаристський підхід до впровадження реформ здатний лише скомпрометувати цю ідею в очах суспільства” (В. Поповкін) (29).

Олег Шмід знайшов влучну метафору для характеристики того, що відбувається: “Помилкою демократів стало намагання поодинокі пролазити в структури влади і щось там буцімто розхитувати. Як наслідок — стара кремезна будівля апарату вся, мов ляльками, обвішана нашим братом-демократом, який так і не проник усередину. А зовнішній вигляд споруди навіть народів думки, що правлять демократи. І незле правлять...” (30).

На жаль, чимало політично недосвідчених громадян в Україні переконані, що до влади справді прийшли “нові люди”, що при владі тепер “демократи”, але при цьому вони переконані також, що ця “демократія”, “незалежність” та “ринкова економіка” є нічим іншим, як синонімом їхнього дальшого зубожіння, безправ’я й безпорадності перед доколишнім хаосом. Найвна ностальгія радянського обивателя за колишнім “порядком” робить перспективи реальної демократії, реальної незалежності та реально вільного ринку доволі проблематичними.

І все ж загальна картина не виглядає занадто песимістично. Опозиція в Україні справді занадто слабка, щоб перейняти найближчим часом владу у крипто-комуністів і реалізувати свою програму швидких і ефективних реформ. І все ж вона досить сильна, щоб чинити потрібний вплив на "партію влади", спонукаючи її до поступової трансформації суспільства, а разом і до самотрансформації. Вона досить впливова, щоб змагатись на рівних із "партією влади" за голоси виборців і за авторитет у населення. Вона програє в кількості, але виграє в якості, оскільки об'єднує чеснішу, освіченішу, прогресивнішу частину політично активного населення. За нею стоїть третина виборців, але це не просто арифметична меншість, це — ядро ще не сформованої нації і не сформованого ще громадянського суспільства. Це меншість, яка має всі шанси стати більшістю. І "партія влади" при всьому своєму консерватизмові, інтелектуальній обмеженості та провінційній писі інтуїтивно це відчуває.

Україна, скоріш за все, йтиме шляхом тих східноєвропейських та пост-радянських країн, у яких народно-демократичні, антитоталітарні революції не завершилися усуненням комуністичної номенклатури від влади та послідовною декомунізацією суспільства. Цей шлях, очевидно, буде чимось середнім між "шоковою терапією" польського зразка та "державним капіталізмом", здійснюваним у Китаї. При цьому економічні реформи, скоріш за все, наблизяться до китайських, у той час як політичні реформи здійснюватимуться й надалі у східноєвропейському руслі.

На це є кілька причин. По-перше, на відміну від Китаю, комуністична ідеологія в усіх цих країнах визнана безнадійно мертвою; в Україні за комуністів сьогодні готові голосувати лише 4% населення. По-друге, усі ці країни набули уже певного досвіду політичного плюралізму і певного "смаку" до демократії і свободи. В Україні, особливо Західній, цей досвід не обмежується роками горбачовської "перестройки", він сягає минулих десятиліть і століть, коли політичне життя формувалося в рамках польської Речі Посполитої, Австро-угорської конституційної монархії, Українського гетьманату (республіканської за своїм устроєм автономії у рамках Польщі, згодом — Росії) (31). І, нарешті, по-третє, для більшості цих країн характерна проєвропейська орієнтація; особливо це стосується України, де комуністична утопія послідовно заміщена у масовій свідомості і у свідомості політичних еліт утопією "європейською" — утопією західної цивілізації та її основних цінностей. І якщо у Росії та деяких інших країнах цій "європейській утопії" протистоїть утопія націоналістична і автаркічна (панслов'янська в Росії, панісламська в Середній Азії), то в Україні жодних реальних альтернатив панєвропеїзму немає.

Це не так ознака зрілості українського суспільства, як наслідок

специфічних історичних і геополітичних обставин. Намагаючись упродовж кількох століть відокремитись від Росії, українські політичні еліти постійно шукали собі союзників чи бодай симпатиків на протилежному кінці континенту: рятуючись від загрози зі Сходу, шукали собі підтримки на Заході. Відцентровий, сепаратистський рух "від Москви" закономірно перетворюється на доцентровий, інтеграціоністський рух "до Європи". А це у свою чергу спонукало до засвоєння європейських культурних, політичних та інших цінностей, прийняття, сказати б, тамтешніх "правил гри".

І не вина, а біда українців, що їхні визвольні змагання впродовж XX століття не знаходили підтримки і розуміння ніде в Європі, за винятком досить специфічного відгуку з боку Німеччини, котра, як відомо, в обох світових війнах не була ані взірцем ліберальної демократії, ані, зрештою, переможцем.

Можна, звичайно, сумніватися в тому, наскільки глибоко й органічно європейські цінності проникли в українське життя, — на наш погляд, "азіатчини" і "радянщини" у цьому житті поки що значно більше, ніж "європейськості" (32). Але важливою є також сама інтенція, саме бажання бути "Європою", — воно багато до чого зобов'язує, але й багато на що дає надію.

1. News from Ukraine. — 1992. — №30.
2. Kissinger Henry A. The New Russian Question. — Newsweek. 1992. February, 10.
3. New York Times. — 1992, July, 25.
4. Див.: "Голос України". — 1992.
5. "Є всі історичні, людські Божі права, щоби була нація, є її необхідність, — але її ще немає, і на цю страшну правду мусимо подивитись і тим визволитись. На заваді — два основні моменти. Суть першого не тільки в тому, що далеко не всі на Україні, і то навіть українці, почувують себе інтегральною частиною української нації, а й у тому, що ідея українськості для деякого скоріше виключає, ніж включає все те, що є, наприклад, авангардне, або елітарне, або гостро індивідуальне. Якщо так, то цей корабель — ще не нація. Другий момент — річ набагато конкретніша... У широкому, в кожному разі, західному розумінні нація — це держава" (Грабович Григорій. Парадокси відродження. // Народна газета. — 1990. — №1. — С.3).
6. З легкої руки американця Г.Коена її ще називають "добою націоналізму" (Див.: Kohn H. The Age of Nationalism: The First Era of Global History. — N.Y., Harper & Brothers Publ., 1962. — P. 3-28. Ті три етапи, що їх чеський історик і політолог М.Грох (M. Hroch. Social Preconditions of National Revival in Europe. — Cambridge University Press, 1985. — P. 22-24) виділяє в історії кожного національного руху — "академічний", "культурно-просвітницький" та етап політичного самовизначення, — можемо доглядити на Україні уже в першій половині XIX ст. — від історичних, етнографічних, фольклористичних та мовознавчих студій

харківської професури до політичної (федералістської і конституціоналістської) програми членів таємного Кирило-Мефодіївського товариства. Починаючи з діяльності кирило-мефодіївців, є уже всі підстави говорити про українську національну ідею — в тому розумінні, в якому її визначає, скажімо, один з найавторитетніших дослідників проблеми М.Бубер (Бубер Мартин. Избр. произведения. — Библиотека Алия, 1979. — С.259): “Коли народ помічає свою єдність, свій внутрішній зв’язок, свій історичний характер, свої традиції, своє становлення і розвиток, свою долю й призначення, робить їх предметом своєї свідомості, мотивуванням своєї волі”. Бенедикт Андерсон характеризує це коротким і влучним терміном: “уявна політична спільність” (Benedict Anderson. Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. — London, New York: Verso, 1991. — P.6).

7. “Все те, що бачимо тепер у Східній Європі, в Прибалтиці, є саме відродження і саме націй... В нашому випадку ця нація ще ніколи, по суті, не утверджувалась; вона народжувалась, та в муках народження її розстрілювали” (Григорій Грабович. Згадувана стаття).

Один з найбільших українських мислителів Іван Франко ще в 1905 році писав: “Перед українською інтелігенцією відкривається тепер, при свобідніших формах життя в Росії, величезна дійова задача — витворити з величезної етнічної маси українського народу УКРАЇНСЬКУ НАЦІЮ, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя (І.Франко. Зібр. творів: У 50-ти т. — К.: Наук., думка, 1986. — Т.45. — С.404). Сучасний філософ і культуролог Оксана Забужко, вказуючи на “неправдоподібну актуальність” цих слів, зазначає: “XX століття, проволочивши Україну по кривій ... відкинуло її в останній декаді на те ж розпуття історичного вибору, на якому вона стояла була в перших його декадах” (Забужко Оксана. Філософія національної ідеї: Україна і Європа // Зустрічі. — 1991. — №2. — С.94).

Володимир Кулик, котрий загалом переконливо показав, що “головним результатом революції 1917-1920 років було витворення української політичної нації”, все ж змушений визнати, що процес “кристалізації національного організму”, здійснюваний у 20-х рр. українськими націонал-комуністами, було “зупинено на рубежі 30-х років, коли наступ сталінізму знищив вищезгадану радянським десятиліттям нову українську еліту” (Стара еліта була знищена ще раніше — при утвердженні більшовизму на Україні). Див.: Кулик В. Повторення перейденого. Українська революція: 1917-1991 // Сучасність. — 1992. — №2. — С.64).

8. Кавелин К.Д. Наш умственный строй. Статьи по философии русской истории и культуры. — М.: Правда, 1989. — С.158-159). Великоруське плем’я, у свою чергу, приблизно так само ставилось, згідно з Кавеліним, до своїх нових, угро-фінських сусідів: “Перевагою, у новій вітчизні, над усіма іншими племенами пояснюється те відчуття зверхності над іноземцями, яке великоруси глибоко носять у власній душі, хоч і не завжди висловлюють” (Там само. — С.198).

9. Ortega-i-Gasset. Бунт мас. Переклад В. Бурггардта. — Нью-Йорк, 1965.

10. Williams Colin H. and Smith Antony D. Conceived in Bondage — Called unto Liberty: Reflections on Nationalism. — Progress in Human Geography, v.9, N 3 (September, 1985). — P. 338.

11. Szporluk Roman. The National Question // Timothy Colton & Robert Legvold, eds. After the Soviet Union: from Empire to Nations. — New York, London: W.W.Norton, 1992. — P.88.

Два з половиною роки тому на “круглому столі” у Вашингтоні мені доводилось висловлювати подібну думку: “Зростання націоналізму в республіках є реакцією на “советизацією”, хоча і в Росії, і в інших республіках є різні види націоналізму” (The Soviet Republics: A Time for Independence? Native voices from Lithuania, Latvia, Estonia, and Ukraine // The World & I, July 1990. — P.108).

12. Грунтовний аналіз усіх цих аспектів подає політолог Дмитро Видрін у статті “Росіяни в Україні: під час референдуму, до й після” // Політологічні читання. — 1992. — № 1. — С.237-249.

13. Szporluk Roman. Polska — Ukraina: szansa do wykorzystania // Observer, 1992, May, 16-17. — P.5.

14. Див. Szporluk Roman. Ukraine: A Brief History. — Detroit, 1982. — P.13-31. Також: Huttenbach Henry R. The Ukraine and Muscovite Expansion // Russian Imperialism. From Ivan the Great to the Revolution. Ed. by Hunczak Taras. — New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1974. — P.167-197. А також: Kohut Zenon E. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s-1830s. — Cambridge: Harvard University Press, 1988. Докладніше про це: М.С.Грушевський. Очерки истории украинского народа. — К., Либідь, 1991. — С.162-213, 244-271.

15. “Ленін сподівався, що більшість неросійських народів колишньої імперії охоче сприйме комунізм, якщо їм буде забезпечено формальну державність і визнано їхню рівність з Росією... Крім того, він сподівався, що створення СРСР як федеративної багатонаціональної держави слугуватиме моделлю для решти світу, схиляючи на бік комуністів не лише тих, хто не сприймав капіталізму з економічних чи класових міркувань, а й тих, хто потерпав від національних чи расових утисків” (Szporluk Roman. The National Question // Timothy Colton & Robert Legvold, eds. After the Soviet Union: From Empire to Nations. — New York, London: W.W.Norton, 1992. — P.86-87).

16. Значення маріонеткової “УРСР” як протодержави, від якої безкровним, еволюційним шляхом вдалося перейти до держави справжньої, ґрунтовно аналізує Володимир Кулик у статті “Повторення перейденого. Українська революція: 1917-1991”//Сучасність. —1992. — №.2 — С.59-72.

17. Рубан Володимир. За Верховну Раду просять небагато... // Пост-Поступ. — 1992. — №33. — С.3.

18. “Ми змушені приділяти їм (питанням національної безпеки й військового будівництва. — М.Р.) серйозну увагу. Саме змушені, бо надто сумний і трагічний маємо досвід” (Кравчук Л. Золотий рядок в історії нашої держави, — Голос України. — 1992. — 26 серпня).

19. “Найгірше, що російський націоналізм намагається поновити традиційне домінування Росії над іншими республіками. Високопоставлений член російського парламенту зізнався мені: “Ми ніколи б не пішли на створення СНД, коли б припускали, що Україна може справді стати незалежною. Я ніколи не визнаю Київ зарубіжним містом”. Жоден з-поміж росіян, яких я бачив, не згоджувався будь-коли визнати Україну за незалежну державу”. (Kissinger Henry A. The New Russian Question. — Nesweek, February 10, 1992). Це підтверджують і безпристрасні дані соціологічних опитувань: “Більшість (63%) москвичів жалкують за розпадом СРСР” (Известия, 1992, №100). Більшість москвичів (65%) і значна кількість киян (41%) воліють, щоб їхні держави входили в СНД. В той же час 18% москвичів і 39% киян настроєні вийти з СНД. (Известия, 1992, №115).

20. Доволі незграбні дипломатичні маневри Л.Кравчука довкола виведення ядерної зброї з території України були зумовлені, вочевидь, не бажанням ту зброю присвоїти, а лише намаганням добитися від країн Заходу хоч якихось гарантій своєї безпеки перед лицем супермілітарного і все ще непередбачуваного у своїй поведінці сусіда. Під той самий час в “Известиях” з’явилося досить характерне інтерв’ю з російським експертом із питань роззброєнь А.Савельєвим, віце-президентом Інституту національної безпеки та стратегічних досліджень.

Запитання: “І Назарбаєв, і Кравчук уперто балакають про загрозу — невже цілком безпідставно?”

Відповідь: “Якщо відверто, то цю загрозу вони додають передусім з боку Росії. І тому просять Захід гарантувати їхню безпеку. Ніхто не заперечує, що колишній Союз увійшов у “щільні шари” загальної нестабільності. Не забуваймо: цілий світ уже б давно вдарив на сполох, коли б Росія дала хоч найменший (!) привід підозрювати її у якихось агресивних намірах” (Известия. — 1992. — 30 квітня).

Пан Савельєв, скоріш за все, лицемірить: і він знає, і всі знають, що цього “сполоху” в світі було б не більше, ніж після побоїща на площі Тяньаньмін у Пекіні, введення танків у Баку три роки тому чи відомої масакри біля вільнюського телецентру. Україна не належить до сфери стратегічних інтересів Америки чи будь-якої іншої країни Заходу, отож, від нової Мюнхенської чи Ялтинської змови ніхто її, крім себе самої, не забезпечить.

21. Дзюба Іван. На шляхах державотворення // Рада. — 1992. — №32.

Можна б навести й зізнання цитованого вище Володимира Кулика: “Питання про первинність державності чи демократії концентрує сьогодні ідейне й тактичне протистояння радикалів і поступовців, націоналістів і лібералів... Хоч я рішуче не погоджуюся з позицією націонал-радикалів... (що “демократія — тільки засіб, а метою є незалежна українська держава”),

хоч тоталітаризм із національним обличчям огидний мені не менш, як більшовицький, однак я не можу беззастережно вибрати демократію. Саме через Чорнобиль, саме через 33-й. Ці найбільші моровиці на нашій землі, що сталися внаслідок поразки незалежницьких змагань на початку століття, позбавляють нас права забувати: поразка змагань сьогоднішніх стала б для України фатальною. Шанс може й не повторитися, адже імперії не падають щодня. Тому державні інтереси (національні, вживаючи звичного для світу терміну) мають бути засадничою вартістю будь-якої політики” (Сучасність. — 1992. — № 2. — С. 60-61).

22. Згадана стаття. — С.70.

23. Бебик Валерій. Наша політична культура // Політологічні читання. — 1992. — № 1. — С.23.

24. Рубан Володимир. Куди тягнуть українського воза персонажі російської байки? // Post-Поступ. — 1992. — №34. — С.4.

25. Дзюба Іван. На шляхах державотворення // Рада. — 1992. — № 32.

26. Довибори до Верховної Ради старого складу і нинішні вибори нової Верховної Ради переконливо це підтвердили. Газета “Post-Поступ” (1992, № 47) коментувала перші довибори промовистим заголовком: “Результати довиборів до Верховної Ради: на зміну КІРС прийшла КІРС”.

27. Чорновіл В’ячеслав. Не дати втягнути себе в цю гру // Наше слово. — 1992. — № 22.

28. Дзюба Іван. На шляхах державотворення // Рада. — 1992. — №32.

29. Поповкін Валерій. Сучасна економічна криза в Україні // Український оглядач. — 1992. — № 8. — С.6.

30. Post-Поступ. — 1992. — № 33. — С.2.

31. Докладніше про це: Szporluk Roman. The Ukraine and Russia. In: The Last Empire. Nationality and the Soviet Future. Ed. by Conquest Robert. — Stanford, Hoover Institution Press, 1986. Див. також: Ryabchuk Mykola. Civil Society and National Emancipation. The Ukrainian Case // The Reemergence of Civil Society in Eastern Europe and the Soviet Union. Ed. by Zbigniew Rau. — Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press, 1991.

32. Див.: Скуратівський Вадим. Україна via Європа // Сучасність. — 1992. — № 7.

SUMMARIES

Iaroslav D. ISAIEVYCH

The Ethnogenesis of Ukrainians: Historiographic and Political Aspects.

Ideologists of national movements, as a rule, seek deep historical roots for their own nations as a means of promoting their nations' political self-consciousness. This is also the case in Ukraine. On the other hand, anti-Ukrainian political forces often tried to demonstrate the relatively late origins of the Ukrainian ethnos, language, and nation itself. Archaeological and linguistic material provides evidence that the Ukrainian ethnic community emerged by consolidation of proto-Ukrainian tribal entities rather than as result of the disintegration of a hypothetical "East-Slavic nationality".

Oksana S. ZABUZHKO

Philosophy and a Nation's Cultural Self-Consciousness.

The weakness of the philosophical self-reflection has a very negative effect on the level of the contemporary Ukrainian culture. A critical evaluation of the cultural deviations is a prerequisite to comprehending and thus, overcoming the Ukrainian national tragedy of the twentieth century.

Lev V. VOITOVYCH

The Appanage Principalities in Ukraine: Second Half of the Twelfth through the Fifteenth Centuries.

From the Mongolian Invasion until the Union of Kiew (1382), appanage principalities on Ukrainian territory managed, in defiance of very unfavorable conditions, to preserve essential features of their statehood. During the next period a struggle aimed at the preservation of the remnants of statehood continued until 1471, when the Kiev principality was ultimately incorporated into the Great Duchy of Lithuania.

Maria V. KASHUBA

Ideology of Heretical Movements in Ukraine in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.

Heretical and reformation movements within the Orthodox church primarily had local roots. Influences from other countries, although important, played a secondary role in the genesis of these movements.

Feodosii I. STEBLII

The Beginnings of the Ukrainian National Movement in Galicia.

The author accepts the definition of the first period of modern Ukrainian national movement as a period of "Gathering of Heritage". Within this period, two stages can be differentiated: (1) the late eighteenth century through the 1820s and (2) the 1830s through the middle 1840s. The activities of the Ruthenian Triad circle contributed to the formation of cultural, social, and political postulates which were openly proclaimed in the course of the 1848 revolution.

Ihor P. CHORNOVOL

Poles and Ukrainians in the Politics of the Austria-Hungary During the Second Half of the 1880s.

The worsening of relations between Russia and Austria-Hungary in 1885-1888 stimulated the interest of Austrian and German diplomats to the idea of Ukrainian independence. On the other hand, the Austrian ministry of internal affairs feared that the Ukrainian movement could lead to the spread of pan-Slavism. The lack of clearly formulated Austrian policy towards Ukrainians became evident after the arrest of East Ukrainian adherents of Drahomanov's ideas during their visit in Galicia in 1889.

Stepan M. ZLUPKO

Serhii Podolyns'kyi as a Ukrainian Scholar and Thinker.

Serhii Podolyns'kyi (1850-1890), although an active participant in the Russian revolutionary movement, did not break with Ukrainian culture. He studied social development within Ukraine and tried to introduce the Ukrainian language as a tool of national education.

Stepan HELEI

Panteleimon Kulish: from Cultural Activities to Statehood.

The 1890s cultural activities of Panteleimon Kulish prepared conditions for the future political orientation of Ukrainians towards achieving their statehood.

Vasyl I. ULIANOVSKYI

Mykola Arkas' Ukrainian Idea: Preliminary Notes on the Basis of His Correspondence.

Mykola Arkas (1852-1909) wrote his popular handbook of Ukrainian history to promote patriotism and contribute to the development of Ukrainian national self-consciousness. Mykola Arkas was also an active participant of the Ukrainian cultural and educational movement.

Petro V. SHKRABIUK

Mykhailo Pavlyk and His Vision of Ukraine's Political Future.

In spite of his involvement in radical social movements in Galicia, Mykhailo Pavlyk popularized ideals of the political emancipation of the Ukrainian nation. His national orientation became stronger in the latter period of his life.

Vasyl I. HORYN'

Mykhailo Hrushevs'kyi and Conflicts in the Shevchenko Scientific Society.

Professor's Hrushevs'kyi's break with the Shevchenko Scholarly Society was the culmination of a series internal conflicts in the society. The last conflict was provoked by Hrushevs'kyi's journalistic activity (his publication "Our politics"). His withdrawal from the Shevchenko Society negatively affected the scholarly life in Western Ukraine.

Bohdan V. ZAVADKA

Iosyf Lozyns'kyi on Extralingual Factors in the Functioning and Development of Modern National Language.

Iosyf Lozyns'kyi was one of pioneers in the study of the Ukrainian

language and folklore in Galicia. In the development of Ukrainian language, he stressed the negative influence of such factors as the lack of the Ukrainian state and the national discrimination of Ukrainians. At the same time, he wrote on the positive role of the national church and postulated the need for educational activities.

Oleksandr J. ZAITSEV

Political Parties of Western Ukraine in the 1928 Elections to the Polish Parliament.

Differences between Ukrainian parties undermined their electoral success. Still, after the elections, the Polish parliament included relatively influential Ukrainian political representation. Its strongest fraction was composed of the deputies from the Ukrainian National-Democratic Union.

Ivan H. PATER

The Ideological Background of the Union for Liberation of Ukraine.

Union for Liberation of Ukraine (Spilka Vyzvolennia Ukrainy, SVU) was founded in 1914 in Austria-Hungary by the nationally-oriented émigrés from Eastern Ukraine. In 1914-1918, the Union launched political and propagandistic actions aimed at the rebirth of the Ukrainian independent state.

Mykola J. RIABCHUK

Between Civil Society and the New Statism (Formation of Democracy and/or State Building).

The 1991 referendum in Ukraine showed good prospects for the formation of Ukrainians into a nation state. However, lack of a developed civil society proved to be a serious obstacle to this process. In her future politics Ukraine has no alternative but to embrace pan-European ideals.

ЗМІСТ

- Ісаєвич Ярослав*
Проблема походження українського народу:
історіографічний і політичний аспект
3
- Забужко Оксана*
Філософія і проблема культурної притомності нації
18
- Войтович Лев*
Удільні князівства на українських землях
у другій половині XII-XV ст.
33
- Кашуба Марія*
Про ідеологію еретичних рухів в Україні
у XVI-XVII ст.
44
- Стеблій Феодосій*
Початки українського національного руху в Галичині
59
- Чорновол Ігор*
Поляки й українці в політиці Австро-Угорщини
в другій половині 80-х років XIX ст.
("Українська інтрига" гр. Г.Кальнокі)
71
- Злупко Степан*
Українство видатного вченого і мислителя
С.А.Подолінського
82
- Гелей Степан*
Пантелеймон Куліш: через культуру до державності
91
- Ульяновський Василь*
Українська ідея Миколи Аркаса
(Попередні нотатки з епістоли)
111
- Шкраб'юк Петро*
М.Павлик та його візія політичного
майбутнього України
130
- Горинь Василь*
Михайло Грушевський і конфлікти
в Науковому Товаристві ім. Т.Шевченка
143
- Завадка Богдан*
Йосиф Лозинський про позалінгвальні чинники
у функціонуванні та розвитку
національної мови
157
- Зайцев Олександр*
Політичні партії Західної України у парламентських
виборах 1928 р.
172
- Патер Іван*
Визначальна ідея СВУ
(За матеріалами "Вісника Союзу визволення України")
187
- Рябчук Микола*
Між громадянським суспільством і новим етатизмом
(Становлення демократії і
(чи) розбудова держави)
201

SUMMARIES

221

CONTENTS

Iaroslav D. ISAIEVYCH
The Ethnogenesis of Ukrainians: Historiographical
and Political Aspects
3

Oksana S. ZABUZHKO
Philosophy and Nation's Self-Consciousness
18

Lev V. VOITOVYCH
The Appanage Principalities in Ukraine:
Second Half of the Twelfth
through the Fifteenth Centuries
33

Maria V. KASHUBA
Ideology of Heretical Movements in Ukraine
in the Sixteenth and Seventeenth Centuries
44

Feodosii I. STEBLII
The Beginnings of the Ukrainian National
Movement in Galicia
59

Ihor P. CHORNOVOL
Poles and Ukrainians in the Politics
of the Austria-Hungary During
the Second Half of the 1880s.
71

Stepan M. ZLUPKO
Serhii Podolyns'kyi as a Ukrainian
Scholar and Thinker.
82

Stepan D. HELEI
Panteleimon Kulish: from Cultural
Activities to Statehood
91

Vasyl I. ULIANOVSKYI
Mykola Arkas' Ukrainian Idea: Preliminary Notes
on the Basis of His Correspondence
111

Petro SHKRABIUK
Mykhailo Pavlyk and His Vision
of Ukraine's Political Future
130

Vasyl I. HORYN'
Mykhailo Hrushevs'kyi and Conflicts in the Shevchenko
Scientific Society
143

Bohdan V. ZAVADKA
Iosyf Lozyns'kyi on Extralingual Factors
in the Functioning and Development
of the Modern National Language
157

Oleksandr J. ZAITSEV
Political Parties of Western Ukraine in the 1928
Elections to the Polish Parliament
172

Ivan H. PATER
The Ideological Background of the Union
for Liberation of Ukraine
187

Mykola J. RIABCHUK
Between Civil Society and the New Statism
(Formation of Democracy and/or State Building)
201

SUMMARIES
221

Наукове видання

**Україна: культурна спадщина,
національна свідомість, державність**
Вип. 2

*Оригінал-макет виконано на комп'ютерній системі,
наданій Інституті українознавства
Українським науковим інститутом
Гарвардського університету
та Фондом катедр українознавства*

Підписано до друку з готових діапозитивів.
Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 13,25.
Папір книжково-журнальний.
Зам. 843

Адреса редакції: 290008, м. Львів, вул. В. Винниченка, 24
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Друк — Жовківська книжкова друкарня
292310, м. Жовква, Львівська обл., вул. Василянська, 8

